УКРАЇНА В СЕРЦІ

УКРАЇНА і ПОЛЬЩА

між минулим і майбутнім

- акція «Вісла»
- Явожно — концтабір для українців
- доля Оссолінеуму
- українці в гетто у Польщі
- знищення українських церков
- пошуки порозуміння

УКРАЇНА В СЕРЦІ

УКРАЇНА і ПОЛЬЩА

між минулим і майбутнім

Редактор і упорядник
А. ПАВЛИШИН

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Видавничий центр
«ФЕНІКС»
Львів, 1991

ББК 63.3(2Ук)+63.3(4П)
У45

Книга являє собою збірник документів, матеріалів, а також аналітичних статтей українських і польських істориків. Основні теми: причини українсько-польської конфронтації у XX столітті, переслідування українського національно-визвольного руху в Польщі, нищення пам'яток української культури на території Польської Республіки, масові депортації українського населення в ході акції «Вісла» у 1947 р., ув'язнення українців у концентраційному таборі в Явожно 1947—1949 рр., переслідування українських національних Церков, можливості і перспективи українсько-польської співпраці.

Книга розрахована на широкі кола громадськості, адресується активістам Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, «Меморіалу», «Надсяння», «Лемківщини», усім, хто цікавиться українсько-польськими стосунками.

Обкладинка *Т. Москаль*

У $\frac{0503020902-006}{91}$ без оголошення

ISBN 5-7707-0626-0

© Видавничий центр «Фенікс», Львів, 1991.

А Я вам кажу: Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас і моліться за тих, хто вас переслідує, щоб вам бути синами Отця вашого, що на небі, що наказує сходити сонцю Своєму над злими й над добрими, і дощ посилає на праведних і на неправедних. Коли бо ви любите тих, хто вас любить, то яку нагороду ви маєте? Хіба не те саме й митники роблять? І коли ви вітаєте тільки братів своїх, то що ж особливого робите? Чи й погани не чинять отак? Отож будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний!

Євангелія від св. Матвія 5: 44—48

Частина 1

- генеза акції «Вісла»
- Явожно — концтабір для українців
- кому належить Оссолінеум?

Євген МІСИЛО

УКРАЇНЦІ У ПОЛЬЩІ (1944—1947): ГЕНЕЗА АКЦІЇ «ВІСЛА»

28 квітня 1947 р. 6 дивізій Війська Польського (ВП) оточили села, населені українцями. Одночасно підрозділи НКВС та чехословацької прикордонної сторожі заблокували східний та південний кордони Польщі. О 4-й годині ночі Оперативна Група «Вісла» під командуванням заступника шефа Генерального Штабу ВП бригадного генерала Стефана Моссора розпочала виселення 150 тис. українців до воєводств північної та західної Польщі.

Тепер, через багато років, поєднання рішення про примусове виселення українського населення зі смертю віце-міністра народної оборони бриг. ген. Кароля Свєрчевського викликає щораз обгрунтованіші сумніви. Відкриті останнім часом для доступу істориків матеріали Центрального Військового Архіву та Центрального Архіву Центрального Комітету Польської Об'єднаної Робітничої Партії доводять, що корені цього рішення треба шукати набагато глибше, а організаторів убивства деінде.

У політичній ситуації, що виникла після липня 1944 р., врегулювати питання української національної меншини у Польщі шляхом усталення обопільно узгодженого кордону, що співпадав би з етнічними межами, ані також — як незадовго після цього виявилося — взаємообміном населення, цілковито на засадах повної добровільності, виявилося практично неможливим.

Кордон, усталений 26 липня 1944 р., не задовільняв ні поляків, ні українців. Тому вже незабаром нездійснені надії поляків на утримання в своїх межах принаймні Львова та нафтового басейну, а українців на приєднання Холмщини, Перемищини та Лемківщини, викликали окреслені наслідки. Одним з них було прагнення позбутися чужих національних груп, виявом чого було

м. ін. підписання уже 9 вересня 1944 р. умови про обмін населенням між Польщею та СРСР.

Після завершення війни та встановлення нового польсько-радянського кордону, з більш як п'ятимільйонної української громади, котра мешкала у Другій Речі Посполитій (Польщі між І та ІІ світовою війнами.— *прим. перекл.*), залишилося майже 700 тис. осіб, що населяли прикордонні повіти Краківського, Ряшівського, Люблінського та Білостоцького воєводств. Незважаючи на кількісну різницю, віддаленість від головних центрів українського політичного, культурного та релігійного життя Галичини й Волині, тут і надалі існували певні передумови, котрі б сприяли виникненню компактної української національної меншини з окресленими політичними прагненнями.

Українське населення на цих землях не було прийшлим елементом. Ця земля була для українців символічним історичним, культурним, релігійним, мовним прикордонням. Дуже природними були взаємовпливи з польською культурою, одночасно існувало прагнення до самоідентифікації. На відміну від поляків із Кресів, зміна кордонів для українців не означала зміни підданства, а переселення — повернення на Вітчизну. Реальною Вітчизною була земля від віку батьківська. Усвідомлення цього стало незабаром одним з головних чинників, що утруднювали прийняття колективного рішення про виїзд з Польщі.

Внаслідок віддаленості від традиційних центрів Галичини та Волині українське населення на цих землях було досить розмежованим політично (домінуючі впливи комуністів на Люблінщині та Лемківщині), розділеним релігійно (греко-католиків бл. 70 %, православних 30 %) і неодноманітним за рівнем розвитку національної свідомості (Лемківщина, Підляшшя). Така констатація дуже істотна, аби зрозуміти позицію українців після 1944 р., а також для належної оцінки здійснюваної щодо них національної політики польської держави, котра, нехтуючи вказаними чинниками, трактувала українську громаду суцільно, як однорідну масу з виразно націоналістичними, антипольськими та антикомуністичними поглядами.

15 жовтня 1944 р. розпочалася акція переселення українського населення з Польщі до СРСР. Згідно

з умовами від 9 вересня переїзди повинні були носити виключно добровільний характер. У перші місяці перебігу операції виїжджали в першу чергу родини, господарства котрих були зруйновані війною, а також ті, яким загрожували дії польського підпілля. Загалом, до 1 березня 1945 р. було переселено 81 тис. осіб. З часом добровільність виїзду ставала щораз ілюзорнішою. Результати досліджень тогочасного економічного, культурного та релігійного становища українців дозволяють стверджувати, що адміністрація, окрім обмеження громадянських прав, ще й чинила тиск з метою збільшення числа зголошених на виїзд із Польщі.

В ході переселенської операції число чинників, які б мали заохочуюче вплинути на українців, схильних залишитися у Польщі, аби вони наважувалися на еміграцію, все прибувало. Серед найістотніших треба згадати позбавлення українців права на парцельовану в рамках рільничої реформи землю, ліквідацію українського шкільництва (у Люблінському воєводстві — 1.10.1944; Ряшівському — 1.10.1945), освітніх та конфесійних організацій, ліквідацію Греко-Католицької Церкви та обмеження діяльності Польської Автокефальної Православної Церкви на території, населеній українцями.

Всупереч дотеперішнім поглядам, у першій фазі переселенської акції серед виїжджаючих відносно незначний відсоток складали українці лівих переконань. Більшість з них залишила Польщу лише восени 1945 р. Причина полягає в тому, що в перший час після визволення польські органи влади зіштовхнулися з активністю і виразно сформульованими програмами українських організацій та лівої громадськості, особливо на Лемківщині і Люблінщині (Селянсько-Робітничий Комітет Лемківщини), а також на Перемищині (Український Громадський Комітет). До весни 1945 р. на цій території не було організованих структур ОУН і УПА. Все це несправедливо замовчувалося, бо ніяким чином не в'язалося з безапеляційно накинутим військовими істориками образом української громади, і є істотним поясненням подій, котрі мали місце після липня 1945 р.

Спільною метою зазначених товариств було прагнення до визнання автономії українського населення Польщі у політичній, економічній, релігійній та культурній галузях. Природною підставою такої позиції було неохоче, навіть негативне ставлення до проблеми переселення на Україну, спричинене як психологічними факторами (любов до отчої землі, побоювання перед незвіданим), так і політичними (страх перед колективізацією, сталінськими репресіями). Особливо деструктивну роль відігравав останній чинник, який стосувався як членів і прихильників ОУН, так і колишніх членів КПЗУ.

Побоювання перед репресіями не було позбавлене сенсу, в чому ми маємо можливість переконатися, особливо зараз. На Західній Україні найбільшого розмаху репресії проти українців сягнули саме в 1944—1945 рр. Нехіть поглиблювали спогади тієї частини українського населення, котра після 17 вересня 1939 р. опинилася на території, зайнятій Червоною Армією, де стала свідком колективізації та депортацій.

У середині 1945 р. акція переселення на Україну цілком провалилася. Припинилося добровільне зголошення на виїзд, не допомагали жодні форми адміністративного тиску. У цій ситуації польський уряд вирішив звернутися до згаданих товариств за допомогою в здійсненні переселення. На організовану 24 липня 1945 р. Президією Ради Міністрів конференцію було запрошено кільканадцять представників українських громад з Краківського, Ряшівського, Люблінського воєводств. Делегати, привезені до Варшави спеціальними літаками, ізольовані один від одного до самого початку конференції, несподівано для уряду мало не ідентично сформулювали програми, суттю яких було залишення у Польщі. Серед проголошених постулатів лише один, який містив вимогу дотримання принципу добровільності, стосувався переселенської акції. Решта виявляла прагнення пов'язати своє майбутнє з польською державою.

Передані урядовій стороні меморандуми засвідчили, що всі особи, котрі виявили бажання переселитися на Україну, вже залишили Польщу. Тим, котрі зосталися, необхідно забезпечити основні громадянські права, перш за все ті, яких українське населення було позбавлене. У зв'язку з цим від уряду вимагалося:

— відновлення українського шкільництва неповного середнього рівня та відкриття гімназій і учительських семінарій;

— охоплення українських селян рільничою реформою;
— поширення на членів УПА та ОУН амністії;
— гарантування українському населенню свободи релігійного практикування у греко-католицькому та православному обрядах, припинення примусового виселення українського духовенства;
— дозволу організувати українську політичну партію демократичного характеру, на зразок існуючих єврейських партій;
— прийому українців на державні посади нарівні з поляками.

Уряд у проголошеній на завершення конференції заяві зобов'язався не застосовувати примусу під час переселень, а також виконати більшість прохань української сторони. Однак з їх реалізацією треба почекати до завершення переселенської акції. Також було обіцяно поширити амністію на учасників українського підпілля. Несподіваний і некорисний для урядової сторони перебіг конференції спричинився до відкликання в останню мить зустрічі делегатів з прем'єром Едвардом Осубкою-Моравським.

У кінці липня — на початку серпня 1945 р. було остаточно сформульовано польську національну політику щодо українців на десятиріччя. Польський уряд встав перед дилемою: визнати право українського населення залишитися в Польщі на умовах повного рівноправ'я і пошани до національних прав, чи, ламаючи принцип добровільності, зазначений в умовах, виселити його цілком із застосуванням сили.

Що стало вирішальним у виборі, як відомо, другого варіанту? Безсумнівно, найістотнішим чинником було обрання польськими комуністами сталінської моделі національної політики: примусові переселення, застосування принципу колективної відповідальності,— ось засоби розв'язання проблем непокірних національних груп. В ситуації з українським питанням спрацювали також додаткові чинники, котрі з часом рішуче вплинули на прийняття репресивної моделі національної політики.

Дуже важко сьогодні однозначно оцінити, якою мірою трагічні спогади про польсько-українське збройне протистояння періоду війни, посилені фактом втрати Кресів, а особливо Львова, впливали на зростання

крайніх настроїв у польської громадськості та у тогочасної політичної еліти. Не підлягає, однак, сумніву, що офіційне покращення міждержавних польсько-українських стосунків супроводжувалося значним зростанням ворожості польської громадськості щодо українців. Антиукраїнські настрої з часом перестали панувати виключно у ендецькому середовищі. Дуже швидко, заховані глибоко в підсвідомості, усунуті з офіційних документів і публікацій, справжні погляди на новий територіальний порядок на Сході неминуче мали викликати незадоволення, а пізніше й радикалізацію в українському питанні, як серед правих, так і в середовищі польських лівих.

Ми не завжди здаємо собі звіт з того, якою швидкою і глибокою була зміна в підході польських комуністів до національних проблем. Поняття народу, що нечасто зустрічалося в документах та публіцистиці КПП, стало найбільш вживаним, почало трактуватися як найвища цінність, як вихідна точка. Можна навіть стверджувати, що комуністи сприйняли ендецьку ідею побудови національної держави. Звертаючись до почуттів, вони шукали площини порозуміння із суспільством, здобували його підтримку. Засобами продуманої систематичної пропагандистської кампанії в українському, як і в німецькому питанні, польські комуністи прагнули створити — і добилися успіху — єдину в своєму роді спільність, котра б получила комуністичну владу з вороже настановленою супроти неї громадськістю. Немає нічого дивного в тому, що чинені зараз, через багато років після тих подій, спроби переорієнтації поглядів поляків на українців натрапляють все ще на серйозний опір.

З вересня 1945 р. уряд Польщі, ламаючи заяву, прийняту на варшавській конференції, скерував на заселені українцями території 3 дивізії піхоти, метою чого було проведення примусового виселення українців з Польщі до СРСР. Методи, котрі застосовували армія та органи МГБ своєю брутальністю нерідко навіть перевищували застосовувані в майбутньому в ході операції «Вісла». Антигуманний характер їх частково пояснюється тим, що на переселенську акцію було свідомо спрямовано підрозділи Війська Польського, сформовані з поляків, які походили з колишніх східних воєводств Речі Посполитої, особливо з Волині.

Більшість українських делегатів, котрі брали участь у конференції, було заарештовано, а пізніше виселено з Польщі. Організовані ними раніше т. зв. українські комітети було ліквідовано, що призвело до знищення єдиної легальної репрезентації української національної меншини, і тим самим до виникнення зовсім нового укладу політичних сил. Від цієї миті повністю домінуючу роль почав відігравати лише один чинник — ОУН та УПА, котрі, окрім конспіративної політичної діяльності виразно антикомуністичного спрямування, почали щоразу ширше застосовувати засоби збройного опору, прийнявши на себе функції оборони українського населення від депортацій.

Безсумнівно, відсутність законного українського представництва, визнати котре в силу лівих переконань був зобов'язаний польський уряд, була дуже корисною для останнього з точки зору справжньої мети тогочасної національної політики. Це полегшувало урядові нехтування невигідними для нього методами політичного врегулювання, одночасно виправдовуючи адміністративні та репресивні дії.

Порушення принципу добровільності дозволило виселити в період від вересня 1945 до липня 1946 р., саме до часу припинення чинності угоди про обмін населенням між Польщею та СРСР, понад 260 тис. українців. Всього від початку акції до СРСР було переселено 482 661 особу. Уникнути цього вдалося, згідно з офіційними статистичними підрахунками, що проводилися переселенською комісією, 3239 родинам, тобто 14 325 особам. Вже невдовзі ці дані виявилися применшеними принаймі на 140 тис. осіб.

Усвідомлення того факту, що на території Польщі залишилася справді невелика, але й надалі компактна українська національна меншина, котру не можна переселити до СРСР (уряд СРСР повністю відкинув пропозицію про продовження чинності угоди від 9 вересня 1946 р.), призвело до оформлення чіткої концепції.

Аналіз протоколів Політичного Бюро ЦК ППР, Державної Комісії Безпеки, щоденних рапортів Генерального Штабу ВП та документів з архіву президента Болеслава Берута, дозволяє стверджувати, що серед основних проблем тогочасної національної політики

проблемою принципової ваги було прагнення до остаточного розв'язання українського питання в існуючих досьогодні етнічній та територіальній формах. Воно мало бути розв'язане шляхом примусового виселення українців на німецькі території, при одночасній фізичній ліквідації УПА. Всупереч пануючим досьогодні стереотипам, багато років поширюваним військовою історіографією, такий вибір не мав ані найменшого зв'язку зі смертю віце-міністра народної оборони, генерала броні Кароля Свєрчевського, ані з реальною загрозою безпеці держави з боку українського збройного підпілля.

Підпілля взагалі було другорядною проблемою в українському питанні. УПА, з одного боку, утруднювала здійснення цього завдання, зате з іншого — через перебільшення результатів її діяльності — давала владі чудовий привід виправдатися в очах власної громадськості, навіть при застосуванні найнегуманніших засобів щодо українців. Шанси організації ірредента (ірредента — національно-визвольний рух за приєднання, скажімо, населеної українцями території Польщі до України, за аналогією з таким рухом за приєднання у Італії в кін. XIX — на поч. XX ст. — *прим. перекл.*) в самому центрі комуністичного блоку зусиллями близько півторатисячного українського підпілля, були цілком нереальними. Це в однаковій мірі усвідомлювало і командування УПА і ВП. Існування українського підпілля після війни було реакцією не лише на зміни кордонів та устрою польської держави, а й у першу чергу — на помилки цієї держави в національній політиці. Пропорційно посиленню репресивного характеру польської держави, наприклад застосування примусу в ході акції переселення до СРСР, зростала підтримка цивільним населенням підпілля. Це природне явище, типове не лише для УПА, котра діяла на території Польщі.

Дуже характерним є факт, що радикалізація намірів польської адміністрації супроводжувалася виразним спадом активності українського підпілля, котре згідно з інструкціями командування переходило до глибокої конспірації. Сили УПА, оцінювані восени 1946 р. МГБ у 9340 партизанів, Генеральний Штаб на підставі рапортів військової Оперативної Групи «Ряшів» визнав

завищеними на 70 %. Також було переглянуто і визнано неправдоподібними повідомлення про те, що упівські підрозділи керовані німецькими офіцерами. Серйозно знизилися втрати, котрих завдавала УПА. Тоді як в 1945 р. загинуло 368 цивільних осіб, а в 1946—98, то в період від січня до березня 1947 р., саме тоді, коли після смерті генерала Кароля Свєрчевського польська преса розпочала відверте цькування українців, переконуючи громадськість в страхітливості злочинів та підступності УПА, масовості чинених убивств, а уряд прийняв ухвалу про виселення 150 тис. осіб — загинуло щось біля 10 цивільних осіб, 15 функціонерів УГБ та МО і 30 вояків. Загальні втрати, завдані УПА в 1944 — 1947 рр. (за офіційними, сильно завищеними на думку сучасних дослідників даними,— 2199 убитих, між якими 997 вояків, 603 функціонери УГБ, ДРМО та МО та 599 цивільних осіб), становили в масштабі краю лише невеликий відсоток жертв збройного підпілля.

Можливо це звучить парадоксально, але в той же період втрати серед українського цивільного населення, завдані польським військом, та підпіллям, були принаймні утричі вищими.

У січні 1947 р. Генеральний Штаб ВП розпочав інтенсивну підготовку до виселення українського населення. Військові підрозділи, що діяли у південно-східних воєводствах Польщі, отримали наказ скласти списки українських та змішаних родин. Через місяць заступник шефа Генерального Штабу бриг. ген. Стефан Моссор опрацював спеціальний рапорт для міністра народної оборони, що містив виразно сформульований задум виселення українців «окремими родинами, з розпорошенням по всіх Воз'єднаних Землях, де вони швидко асимілюються». 27 березня конкретний план акції виселення, коротко викладений ген. Моссором на засіданні Державної Комісії Безпеки, було затверджено і передано Політичному Бюро ЦК ППР. Наступного дня загинув у засідці, організованій сотнями «Хріна» та «Стаха», ген. Свєрчевський. Буквально через кільканадцять годин, 29 березня 1947 р. на спеціальному засіданні Політичного Бюро у складі В. Гомулки, Б. Берута, Т. Замбровського, Й. Бермана, Х. Мінца, Ст. Радкевича, М. Спихальського, А. Завадського було вирішено:

«1. Швидкими темпами переселити українців та змішані родини на Воз'єднані Землі (перш за все до Пн. Прусії), не утворюючи компактних груп і не ближче, ніж за 100 км від кордону.

2. Операцію виселення узгодити з урядами Радянського С[оюзу] та Чехословаччини.

3. Опрацювання даних про українське населення в Польщі та створення проекту переселення доручається тт. Спихальському та Радкевичу.

Термін 1 тиждень.»

Від цієї миті питання виселення українського населення поставало мало не на кожному із щотижневих засідань Політичного Бюро аж до жовтня 1947 р. На цих засіданнях було прийнято рішення про персональний склад командування Оперативною Групою «Вісла», сформованою з метою проведення «вивезень» (так в протоколі.— *Авт.*) (засідання від 11.04.1947), термін початку і кінця акції (засідання від 16.04.1947), принципи заселення західних земель, засоби репресій. Члени Політичного Бюро також несуть відповідальність за створення «табору для підозрілих українців» у Явожно, на місці філіалу колишнього гітлерівського концентраційного табору Аушвіц (біля Освєнціма.— *прим. перекл.*) Серед в'язнів табору (всього 3936 осіб) було 823 жінки, 22 греко-католицьких та 5 православних священників, мало не вся українська інтелігенція. Смерть понад 150 в'язнів від виснаження, внаслідок тортур, самогубств, вчинених з розпачу на дротах табірної огорожі, перетворила Явожно в трагічний символ польської повоєнної національної політики.

Ухвали польського уряду, Державної Комісії Безпеки, Міністерства Національної Оборони, пов'язані з виселенням українців, носили вторинний характер щодо постанов Політичного Бюро. Є серйозні підстави твердити, що ухвала Президії Ради Міністрів від 24 квітня 1947 р., котра дотепер вважалася юридичною підставою для операції виселення українців, насправді ніколи не була прийнята, або принаймі була сфальсифікована. Вона ніколи не публікувалася, її немає серед протоколів засідань Президії Ради Міністрів.

Текст ухвали був опрацьований міністром національної оборони маршалом Жимерським (про що свідчать збережені в Центральному Військовому Архіві оригінали декількох проектів цього документу), після того, як

ген. Моссор за день до початку операції виселення зажадав письмових урядових повноважень. Він справді їх отримав уже 25 квітня, що затримало початок акції на 4 дні. Повноважень ген. Моссорові надано на підставі згаданої ухвали ПРМ від 24 квітня 1947 р.

Аналіз акції «Вісла» з перспективи років не залишає сумніву, що крім ліквідації УПА, вона мала на меті перш за все ліквідацію української національної меншини в Польщі. Про це свідчать, окрім критеріїв, застосовуваних при виселенні, а пізніше при розселенні українців (див. документ № 3), також і: брутальна форма виселення (завжди о 4-й ночі, три години на спакування доробку всього життя), арешт і ув'язнення без судових вироків на кілька років інтелігенції, духовенства, кожної особи, підозрюваної у нелояльності, у таборі Явожно; транспортування на західні землі та осілення під суворим наглядом УГБ, заборона проживання у містах, позбавлення можливості навчати дітей української мови, брак доступу до книг і преси на рідній мові, заборона будь-якої культурно-освітньої діяльності, постійний поліційно-адміністративний контроль.

Шляхом ліквідації Греко-Католицької Церкви, застосування щодо священиків репресій, а також переслідування віруючих цього обряду, котрі чинили спроби відновити релігійну практику, українців змушували переходити в інші віровизнання, позиція котрих у національному питанні була в кращому випадку неприхильною.

Всі акції супроводжувалися створенням цілої системи адміністративно-правових перепон, що мали на меті унеможливити повернення українців до місцевостей, звідки вони були виселені. Це мало запобігти не лише відродженню УПА, але й українського національного питання в попередньому етнічному та територіальному аспектах. Служити цьому мало, з одного боку відповідне законодавство, що зобов'язує посьогодні (наприклад декрет від 27 липня 1949 р., котрим українці позбавлялися права на господарства, рухоме та нерухоме майно, залишене ними в ході примусових виселень в 1947 р.). З іншого боку — шляхом проведення інтенсивної осадницької акції на українських господарствах, в якій ставилося завдання досягнути «реполонізації південно-

східних кресів» (поняття це постійно вживане в сучасній політичній термінології). Через це усіх українців, що чинили спроби повернутися до власних господарств, навіть коли вони не були заселені польськими осадниками, виселювано повторно; а коли така спроба припадала на 1947—1948 рр., це закінчувалося ув'язненням у таборі, що також регулювалося спеціальною інструкцією (див. документ). Виселяли також тих, котрі різними хитрощами змогли уникнути депортації в 1947 р. Керуючись вказаними принципами, уряд постановив виселити (після багаторазових нагадувань і звертань у цій справі краківського воєводи) навесні 1950 р. кількадесят сімей лемків з найдалі на захід розташованих українських сіл Яворки, Шляхтова, Чорна і Біла Вода в Новотарському повіті, чинячи це і надалі під криптонімом операції «Вісла».

Тепер уже важко, навіть приблизно, окреслити втрати, котрі потягнуло за собою виселення українського населення. Ще в 1950 р. лежали пусткою 254 тис. га поукраїнських земельних угідь.

Ухвалою Міністерства Рільництва лише на території Ряшівського воєводства було засаджено лісом понад 50 тис. га грунтів, визнаних непридатними для господарського освоєння. Це лише частковий результат обезлюднення кількасот сіл, котрі лише в окремих випадках були знову заселені польськими осадниками. Ніколи не підраховувалися втрати, яких потерпіло народне господарство внаслідок перетворення культивованих земель у відлоги та ліси, вартість повторного заселення та господарського освоєння поукраїнських земель, вартість державної допомоги українському населенню в господарському освоєнні спустошених іноді на 50—70 % господарств на західних та північних землях.

Незлічені також втрати, наслідки котрих відчуваються посьогодні: фізичні й моральні страждання тисяч людей, вигнаних з власних господарств назавжди; укорінення внаслідок свідомої пропагандистської політики облудного, кривдного, тяжіючого над наступними поколіннями стереотипу українця, безповоротне знищення багатої, а подекуди й унікальної матеріальної та духовної культури.

ДОКУМЕНТИ ПРО АКЦІЮ «ВІСЛА»

№ 1. 1947, березень 29, Варшава.— Протокол № 3 засідання Політичного Бюро Центрального Комітету Польської Робітничої Партії.

Присутні: тов.: Вєслав [а], Томаш [б], Замбровський, Берман, Мінц, Радкевич, Спихальський, Завадський.

(...) *

Порядок денний: 1. Похорон тов. Свєрчевського.

(...) *

До п. 1 пор[ядку] ден[ного].

Після обговорення справ, пов'язаних з підготовкою і маршрутом похорону, постановили:

1. Нагородити тов. Свєрчевського орденом Віртуті Мілітарі I класу посмертно.

2. Повідомити в пресі про віднесення на державний кошт витрат на похорон і призначення пенсії родині.

3. Клопотати перед Урядом про спорудження пам'ятника ген. Свєрчевському.

4. Перейменувати вулицю Качу та фабрику Герлаха в пам'ять ген. Свєрчевського (рішенням Варшавської Нар[одної] Ради).

5. Заснувати стипендію ім. ген. Свєрчевського у Військовій Академії.

В рамках репресивної акції проти українського населення постановили:

1. Швидкими темпами переселити українців та змішані родини на Воз'єднані Землі (перш за все до пн. Прусії), не утворюючи компактних груп і не ближче ніж за 100 км від кордону.

2. Операцію виселення узгодити з урядами Радянського Союзу та Чехословаччини.

3. Опрацювання даних про українське населення в Польщі та створення проекту переселення доручається тт. Спихальському та Радкевичу.

Термін 1 тиждень.

(...) *

[а] Псевдонім Владислава Гомулки.

[б] Псевдонім Болєслава Берута.

Центральний Архів Центрального Комітету Польської Об'єднаної Робітничої Партії.— 235/V-3, арк. 16.— Протокол № 3 засідання Політичного Бюро ЦК ППР 29.03.1947 р.

* Випущено частину документу, яка не стосується тематики даної книги.

№ 2. 1947, квітень 24, Варшава.— Ухвала Президії Ради Міністрів у справі операції «Вісла».

Президія Ради Міністрів на засіданні 24 квітня 1947 року у складі:

1) Голова Ради Міністрів	гр. Циранкєвич
2) Віце-прем'єр	гр. Гомулка
3) Віце-прем'єр	гр. Кожицький
4) Міністр національної оборони	маршал Жимерський
5) Міністр громадської безп[еки]	гр. Радкевич
6) Віцеміністр цивільн[ої] адм[іністрації]	гр. Вольський
7) Віцеміністр зв'язку	гр. Ястжембський
8) Державний підсекретар	гр. Берман

прийняли наступну

УХВАЛУ:

У зв'язку з необхідністю дальшої нормалізації стосунків у Польщі, цілком приспіло завдання ліквідації діяльності банд УПА.

З метою виконання цього завдання Президія Ради Міністрів ухвалила:

I. Міністр національної оборони, погодивши з міністром громадської безпеки, виділить відповідну кількість військових підрозділів для проведення акції очищення небезпечного регіону і ліквідації банд УПА.

II. Міністр національної оборони, погодивши з міністром громадської безпеки, призначить командуючого всією акцією, і як повноважний представник уряду матиме у своїй компетенції віддавати накази, пов'язані з очищенням території.

III. Державне Репатріаційне Управління проведе акцію переселення українського населення та змішаного населення з території, де діяльність банд УПА може загрожувати їх життю і майнові.

IV. Міністр цивільної адміністрації віддасть розпорядження адміністративним органам I та II інстанції, щоб вони тісно співпрацювали в цій акції під керівництвом повноважного представника уряду.

V. Міністр комунікацій виділить необхідну кількість вагонів та паротягів для переселення населення на Воз'єднані Землі згідно з планом повноважного представника уряду.

VI. Міністр пошти і телеграфу віддасть розпорядження підвладним йому органам в районі, охопленому акцією, створити належні умови для зв'язку відповідно до вказівок повноважного представника уряду.

VII. Міністр скарбу видасть кредит на покриття витрат акції в розмірі до 65 000 000, у тому числі 35 000 000 на травень.

Під текстом документу особиста печатка: Міністр Національної Оборони Міхал Жимерський, Маршал Польщі *(підпис нерозбірливий). Під печаткою вибита штемпелем дата* 25.4.47. *Збоку на полі дописано рукою М. Жимерського:* Ген. Моссору. До відома.

Оригінал, машинопис.
Центральний Військовий Архів.— Генеральний Штаб ВП.— IV.111, т. 615, арк. 9.

№ 3. 1947, липень 25, Варшава.— Шифрограма № 1556 міністра громадської безпеки С. Радкевича до міністра Воз'єднаних Земель Вл. Гомулки у справі принципів розселення українського населення в північних і західних воєводствах Польщі.

1. МГБ не має застережень щодо розташування українців-переселенців на відстані, більшій ніж 50 км від сухопутного та морського кордону, та 30 км від воєводських міст. Але МГБ категорично заперечує проти існуючої практики порушень цього принципу.

2. МГБ також категорично заперечує проти такої практики, що до окремих поселень спрямовуються по кількадесят українських родин, тоді, коли більшість поселень взагалі оминається в ході операції. МГБ домагатиметься виправлення цієї помилки.

МГБ, беручи до уваги існуючі в даному випадку труднощі, може згодитися на дотримання правила: 10 % українських родин на кожне окреме поселення, село. Це максимальна межа.

Ст. Радкевич.

Над текстом дописка рукою Вл. Гомулки: Деп[артамент] Поселенців. Прошу вжити заходів щодо вказаного — виправити помилки переселенської операції. 25.07.47. *Під текстом шифрограми дописка:* Відповідь конфіденційна. 31.7.

№ 4. 1947, липень 21, Лодзь.— Лист заступника директора Центрального Управління Державного Репатріаційного Управління (ДРУ) М. Олєхновича до Воєводського Відділу ДРУ в Ольштині у справі українців, котрі чинять спроби повернення на попереднє місце мешкання.

Таємно

Ширяться випадки, коли переселені в ході операції «Вісла» повертаються до старих місць мешкання для жнив на підставі посвідчень на пільговий залізничний проїзд, виданих постами ДРУ.

Категорично забороняю скеровувати переселених в ході акції «В» до старих місць мешкання і видавати їм будь-які скерування чи посвідчення на безкоштовний проїзд.

Про вищесказане негайно повідомити підлеглі пости ДРУ і пояснити, що у випадку повернення на старі місця, переселенці будуть інтерновані в таборах праці.

Оригінал, машинопис.
Державний Архів у Ольштині, Воєводський Відділ Державного Репатріаційного Управління.— 57, арк. 16.

№ 5. 1947, липень 31, Варшава.— Розпорядження Департаменту Поселенців Міністерства Воз'єднаних Земель, котре регулювало засади поселення українського населення у північних та західних воєводствах Польщі [a].

Конфіденційно

Міністерство Воз'єднаних Земель роз'яснює, що поселенців зі спеціальної операції «В» належить оселювати поза 50 км пасмом вздовж сухопутного та морського кордону та за 30 км від воєводських міст.

Поселенців належить рівномірно розмістити по цілому повіті, при цьому недопустимо скеровувати до окремих громад по кількадесят осіб, в той час як інші громади оминаються.

У випадку недотримання цих засад належить попередні недоліки усунути, прагнучи до того, аби число переселених в акції «В» не перевищувало 10 % населення даної громади.

У випадку браку індивідуальних господарств належить цих поселенців підселювати в недостатньо заселені фільварки, визначивши для цієї мети малі фільварки площею до 200 га, беручи до уваги також можливість доселення до цих груп інших поселенців.

У випадку скерування цих поселенців робітниками ДЗВ * належить також розкидати їх по маєтках відповідно до вищезазначеного правила. Поселенці з акції «В» мають право на всіляку допомогу, навіть першочергову, в тому, що стосується будівельних кредитів, посівної кампанії, продовольства та ін.

Особливу увагу необхідно звернути на забезпечення вказаних поселенців мертвим інвентарем (машини та рільниче знаряддя) згідно з параграфом 10 Розпорядження від 9 січня 1947 р. в справі комісії землеробства переселенців, а також іншими ухвалами, а особливо параграфом 40 «Директив щодо діяльності, пов'язаної з видаванням актів про передачу» від 30 січня 1947 р. У будь-якому випадку ці переселенці повинні вживати машини та рільничі знаряддя, придбати останні, коли привезені мало надаються до обробки землі.

Поселенці зі спеціальної операції «В» ніяк не можуть бути переселені до інших повітів Воз'єднаних Земель. Дозвіл на переселення може бути наданий лише у виняткових випадках, наприклад:

1) розділеній родині, котра веде спільне господарство;

2) переселеним особам похилого віку та іншим нездатним до праці, якщо вони бажають переселитися до родичів на території Воз'єднаних Земель;

3) переселеним членам родини, котрі раніше оселилися на Воз'єднаних Землях, зокрема у військових поселеннях.

Дозвіл на переселення в межах воєводства надає Відділ Переселенців Військової Управи по узгодженню з органами безпеки. У пропозиціях про переселення повинен бути зазначений привід переселення, вказане рухоме майно, котре переселенець прагне вивезти, підтвердження, що він привіз його з собою (виписка з поселенського посвідчення), та долучена згода переселенських властей того повіту, до якого прагне переїхати переселенець.

Дозвіл на повернення до Старих Земель не в компетенції Міністерства Воз'єднаних Земель, тому таких прохань до МВЗ не надсилати.

Директор Департаменту
Й. Петкевич

Під текстом дописано рукою ольштинського воєводи В. Яськевича: Гр. віце-воєвода Вілямовський. Перший пункт здійснити

* ДЗВ — державна земельна власність (аналог радгоспів СРСР) — *приміт. перекл.*

на нашій території неможливо. Зібрати матеріал про кількість родин, котрі підлягають повторному переселенню відповідно до розпорядження МВЗ. Чому вони раніше цього не ухвалили?

[a] Розпорядження отримали до виконання Воєводські Управи в Білостоку, Гданську, Виконавчий комітет Познанського Воєводського Управління в Гожові Великопольському, Ольштині, Щеціні та Вроцлаві, до відома МГБ та Центральна Управа ДЗВ.

Копія, машинопис.
Архів Нових Актів у Варшаві.— Головний представник Уряду у справах репатріації, 503, арк. 36-37.

№ 6. 1947, серпень 1, Варшава.— Інструкція Державної Комісії Безпеки для Командування Краківського та Люблінського Військового Округу, що встановлювала принципи ставлення до українського населення, котре зосталося на території прикордонних повітів Люблінського воєводства після завершення операції «Вісла».

Таємно

Українське та змішане населення за співпрацю з бандами було виселене Оперативною Групою «Вісла» зі всіх прикордонних південних та східних повітів, залишилося лише виселити українців з суміжних з прикордонням територій на Люблінщині, а саме: з пов. Красныстав, Замостя та Білгорай.

У цій справі необхідно дотримуватися наступних директив:

1. В принципі всі українські родини з цих повітів, незважаючи на ступінь лояльності та партійну приналежність, мають бути виселені. Винятки можуть бути зроблені за згодою міністра національної оборони і міністра безпеки.

2. Виселення тих, хто раніше виявив свою лояльність щодо демократичної Польщі, належить здійснювати особливо акуратно, чинячи їм всілякі полегшення в справі вивезення майна. Виселяти їх належить після повного збору та обмолоту збіжжя та викопання картоплі в період між 15 та 31 вересня 1947 року. В окремих випадках можна продовжити цей термін до 15.10.47 р.

3. У справі долі найближчих родичів офіцерів Війська Польського та працівників органів безпеки необхідно у кожному випадку надсилати шифрований запит до міністра національної оборони чи до міністра безпеки.

4. Українські родини демобілізованих та рядових дійсної служби належить виселяти.

5. До 15.08.1947 р. необхідно надати віце-міністрові Вольському список найзаслуженіших родин (відзначених за хоробрість і поранених вояків 1. та 2. Армій, колишніх партизанів, відзначених у політичній боротьбі в період виборів). Ці родини відповідно до директив віце-міністра Вольського будуть переселені окремими транспортами на найкращі ділянки в Сілезії, виділені їм у державних маєтках, відданих в управління Міністерству Рільництва.

6. На всіх підданих виселенню територіях належить утримувати постійно діючі контрольні бригади, котрі повинні ще кількаразово перевірити кожне виселене село, аби в ньому не залишилося жодної української чи змішаної родини, яка б могла співпрацювати з рештками банд УПА.

Міністр гром[адської] безпеки Мєтковський
віце-міністр — бриг. ген.

Міністр національної оборони Спихальський
генерал броні

Оригінал, машинопис.
Центральний Військовий Архів.— Кабінет Міністра Національної Оборони.— IV.110, т. 135, арк. 212-213.

Євген МІСИЛО

ЖЕРТВИ ЯВОЖНА

Центральний Табір Праці в Явожно, Краківське воєводство (зараз Катовіцьке), був створений Міністерством Громадської Безпеки у січні 1945 р. на місці колишнього гітлерівського концентраційного табору SS — Lager Dachsgrube — філіалу концтабору Аушвіц. В період війни у цьому таборі, закладеному 15 червня 1943 р. з ініціативи німецького акціонерного товариства Energieversorgung Oberschlesien з управою в Катовіце, створеного для побудови електростанцій і шахт, перебувало бл. 3600 в'язнів, головним чином поляків та євреїв. Непрацездатних в'язнів умертвляли в газових камерах табору Аушвіц (Освєнцім). На території табору знаходилося 14 типових, як в Аушвіці, бараків, а також лазня, кухня і шпиталь. Система охорони табору складалася з 12 мурованих сторожових веж, а також

подвійного пасма дротів, підімкнених до струму високої напруги. 17 січня 1945 р., в зв'язку з наступом Червоної Армії, в'язнів було евакуйовано до концтабору Гросс-Розен, а далі — до Бухенвальду.

Після визволення Явожно (19.01.1945) табір було збережено, а пізніше використано для ув'язнення німецьких військовополонених і фольксдойчів. У зв'язку з підготовкою акції «Вісла», ЦТП в Явожно перетворено на табір для цивільного українського населення, запідозреного в сприянні збройному підпіллю. В період від травня 1947 до березня 1949 року в Явожно було ув'язнено 3936 осіб, між ними 823 жінки та кількадцять дітей. Окрім українців, у ізольованій частині табору перебувала невелика група німецьких військовополонених.

Після звільнення в 1949 р. українців та німців, табір перетворено на карний заклад. На місці дерев'яних табірних бараків було збудовано 3 в'язничних блоки та підприємство для виготовлення панельних будівельних матеріалів. В'язниця була ліквідована в 50-х роках.

Ухвала про заслання до табору кількох тисяч українців, серед них майже всієї української інтелігенції, була одним із трьох засадничих складових елементів плану військової операції «Вісла», котрий передбачав:

1) Виселення всіх осіб української національності (а також змішаних родин) до західних і північних воєводств Польщі, розсіяне їх поселення, задля руйнування існуючих суспільних зв'язків, і як результат — цілковита полонізація;

2) Фізична ліквідація членів УПА і ОУН;

3) Ізоляція, шляхом ув'язнення в таборі, української інтелігенції, а також усіх інших осіб, які з огляду на свою позицію чи становище в українській суспільній єрархії, не гарантували покори в ході подій, котрі мали статися в зв'язку із запланованим примусовим виселенням.

Найновіші архівні дослідження дали змогу констатувати, що ухвала про створення табору була прийнята Політичним Бюро Центрального Комітету Польської Робітничої Партії на засіданні 23 квітня 1947 р.[1] Це була вже друга ухвала Політбюро, прийнята в зв'язку з операцією «Вісла», що спричинила чітко окреслені репресивні дії щодо українців. Її виконання було

доручено Міністерству Громадської Безпеки, котрому підлягали табори праці, та Генштабові Війська Польського, відповідального за підготовку та здійснення виселення українського населення, а також арешти і депортацію до табору.

Явожно було обрано місцем ув'язнення українців не випадково. В той час існували лише два табори, здатні вмістити кілька тисяч жінок та чоловіків. А саме: Центральний Табір Праці в Потулицях (Поморське, тепер Бидгоське воєводство) та Явожно. ЦТП в Ламбиновицах, у зв'язку з відкриттям на його території братських могил замордованих польських та радянських в'язнів, а також широким пропагандистським розголосом про це, перебував у стані ліквідації. Також було розформовано табір у Освенцімі, організований МГБ на місці колишнього гітлерівського концентраційного табору Аушвіц. Вирішальним у його ліквідації (17.04.1946) став не брак в'язнів, навпаки вони прибували, а проект створення на його території музею-мартиролога (в'язнів і персонал табору в Освенцімі було переведено до ЦТП в Явожно). Схожа доля спіткала і табір Майданек, що існував у 1944—1946 рр. Тоді, коли в Явожно гинули від голоду та тортур перші в'язні, Сейм ПНР ухвалив закон (2.07.1947) «Про увічнення мучеництва Польського Народу та інших народів у Освенцімі» (Dz. U. R. P. Nr 52, poz. 265). Ідентичну ухвалу було прийнято щодо табору Майданек.

Вибір Явожно визначило безпосереднє сусідство з Освенцімом — під час операції «Вісла» головним розподільним і контрольним пунктом депортованого українського населення. Через Освенцім, незважаючи на те, що він знаходився в стороні від головного шляху зі сходу на захід і північ, йшли мало не всі транспорти, спочатку навіть ті, що везли українців з Люблінського воєводства в Ольштинське. Це чинилося через наявність збудованих в період війни залізничних гілок, де були відповідні умови для прийому і дотримання суворого контролю одночасно за кількома транспортами. В Освенцімі керівники військових підрозділів, котрі конвоювали переселенців, відкривали запечатані конверти із зашифрованими назвами станцій призначення. Згідно з таємною інструкцією Генштабу ВП, мешканці одного села, завантажені в кількох сусідніх транспортів, у Освенцімі

розділялися і скеровувалися до місцевостей, віддалених одна від одної на сотні кілометрів, розлучалися нерідко назавжди.

Тут також, під виглядом санітарного контролю, спеціальна слідча група МГБ ще раз перевіряла тотожність особи переселенців (перший раз це чинилося на станціях завантаження), піддаючи кожного короткому брутальному допитові. Реєстри транспортів, які зберігаються в Центральному Військовому Архіві, дозволяють стверджувати, що з кожного транспорту знімали та засилали до табору від кількох до кільканадцяти осіб. За оцінками, до 10 відсотків в'язнів Явожно було заарештовано в Освенцімі.

Кого ув'язнювали в Явожно? Одразу треба застерегти: в Явожно не ув'язнювали членів ОУН та УПА, полонених під час операції «Вісла». Згідно з директивою шефа Департаменту Юридичної Служби Міністерства оборони полковника Гольдера від 19 травня 1947 р.[2], їх судили польовим судом Оперативної Групи «Вісла», а від серпня 1947 р.— військовими окружними судами в Кракові, Ряшеві та Любліні. В 1947—1948 рр. ними винесено смертні вироки 475 українцям.[3]

На першому етапі операції «Вісла» існував лише один критерій — підозра про сприяння УПА. Хронологічно акція не розпочалася військовими діями, спрямованими проти підпілля, а також не виселенням цивільного населення. Їй передували, звичайно за кілька днів, арешти в середовищі української інтелігенції та інших осіб, імена котрих були зазначені в попередньо підготованих проскрипційних списках. Пізніше, уже в ході операції «В», з уваги на швидкі темпи виселення та поспіх,— арешти проводилися також на збірних пунктах, де здійснювалася попередня селекція, стверджувалася особа, складалися списки переселенців, визначався ступінь лояльності усіх родин за категоріями А, В чи С (нелояльні-небезпечні, запідозрені, лояльні). Повторна селекція та наступні арешти мали місце, як уже зазначалося, в Освенцімі.

Зі свідчень колишніх в'язнів Явожно, а також зі збережених військових документів випливає, що у всіх випадках заарештовані спрямовувалися в розпорядження повітових управлінь Громадської Безпеки, де на протязі 1—2 тижнів їх піддавали надзвичайно бруталь-

ному слідству. По закінченні слідства особи, щодо яких існували найменші підозри про співпрацю з УПА чи приналежність до цивільної сітки ОУН, спрямовувалися до військових окружних судів. Решта заарештованих, незважаючи на те, що закинуті їм обвинувачення не були доведені, засилалися до концтабору в Явожно.

В ході операції «Вісла», внаслідок безпідставних звинувачень, численних доносів, до табору потрапила велика група українських священиків (22 греко-католицьких і 5 православних), учителів, лікарів. Особливо трагічно звучить факт ув'язнення в Явожно українців — учасників оборонної війни 1939 р., котрі утримувалися раніше в гітлерівських таборах для військовополонених, демобілізованих з Червоної Армії (польських громадян українського походження в 1944—1945 рр. не мобілізували до ВП). За табірними дротами знову опинилися колишні в'язні гітлерівських концтаборів, у тому числі Аушвіц-Біркенау, а також українці з Холмщини, котрі до 1939 р. перебували у польському концтаборі у Березі Картузькій за комуністичну діяльність.

Однак найбільшу групу в'язнів становили українські селяни. На підставі зібраних на сьогодні матеріалів можна стверджувати, що з понад 70 % місцевостей, населених українцями до 1947 р., в Явожно перебувала принаймні одна особа. Були також села, звідки, згідно з принципом колективної відповідальності, засилалися до табору кількадесят осіб, нерідко цілі родини, включно з жінками та дітьми. Наприклад із села Гребенне повіту Томашів Люблінський у таборі було 89 осіб (серед них 12 жінок), Вербиця — 83 (11), Бортне Горлицького повіту — 28 осіб.

Третю групу в'язнів Явожно складали особи, затримані армією чи органами безпеки при спробі повернутися із західних земель до рідної сторони по залишене майно, котре більшість українських родин не змогла забрати з уваги на короткий час виселення (2—3 години) та нестачу транспортних засобів. До табору їх скеровували на підставі наказу командуючого Оперативною Групою «Вісла» бриг. генерала Стефана Моссора № 0010 від 16 липня 1947 р. (див. документи).

Найменшу групу в'язнів утворювали українці, заарештовані в Кракові, у зв'язку з підозрою, що в цьому місті знаходиться головний керівний осередок ОУН.

Більшість з-поміж кількадесят осіб, котрі потрапили в «пастку», організовану на території плебанії і церкви св. Норберта по вул. Вісляній, а також в одному з приватних будинків по вул. Сирокомлі, незважаючи на відсутність будь-яких доказів співпраці з підпіллям, після кількаденного слідства у в'язниці Монтелюпіх, вивезено до табору. Парафіяльного священика о. др. Стефана Граба передано НКВС, а пізніше, разом з групою греко-католицьких священиків з Перемишля, депортовано до Сибіру.

Перший транспорт із 280 в'язнів прибув до Явожно 5 травня 1947 р. із Сянока. Українців привезли в товарних вагонах на залізничну станцію Щакова. Зі Щакови до Явожно їх вели пішки, під посиленою охороною вояків зі зброєю напоготові. По дорозі в'язнів били, застосовували психологічного тиску, погрожуючи загальною розправою. Поширення інформації про те, що нібито до табору ведуть бандерівців, винних у вбивстві ген. Кароля Свєрчевського, свідомо провокувало ворожі виступи місцевого населення (закидування камінням, плювання в обличчя).

З віднайдених щомісячних рапортів комендатури табору випливає, що в травні 1947 р. до Явожна прибуло 817 осіб чоловічої статі та 130 жінок, в червні, відповідно,— 1093 (257), липні — 711 (265), серпні — 139 (60), вересні — 163 (73), жовтні — 41 (17), листопаді — 16 (8), грудні — 9 (2). Останніх в'язнів привезено до Явожна в січні 1948 р.— 8 (1) та лютому — 6 (6). Тоді ж розпочалося звільнення з табору. Найдовше, аж до лютого 1949 р. перебували у таборі священики. У травні 1948 р. до Явожна було привезено 112 упівців, полонених в Чехословаччині, а пізніше депортованих до Польщі. Їх утримували в ізольованій від решти в'язнів частині табору, а через два дні вислали до в'язниць Кракова та Ряшева.

Табір у Явожні функціонував, спираючись на радянські та німецькі зразки. Безпосередній нагляд над таборами здійснював Департамент в'язниць і таборів МГБ. Аналогом Департаменту на рівні воєводського управління ГБ в Кракові був відділ в'язниць і таборів (керував ним у 1947—1949 рр. пор. Якуб Гаммершмідт).

Першим комендантом табору в Явожно був поручник Володимир Станішевський, заарештований у жовтні

1945 р. за фінансові зловживання та надто брутальне поводження з в'язнями. На його місце було призначено капітана Станіслава Квятковського (від 1948 р. майора), до 1939 р. начальник в'язниці у Тарнові. У квітні 1948 р. функції коменданта ЦТП перейняв Теофіл Газельмайєр, а від лютого 1949 р.— капітан Саломон Морель. У 1947—1949 рр. заступником коменданта з політико-виховної роботи був капітан Ян Мордасов, а у військових справах підпоручник Ромуальд Кочинський, раніше заступник управляючого в'язницею у Вронках, спрямований до Явожна в зв'язку з акцією «В».

Персонал табору складався з понад 300 вояків, 18 офіцерів Корпусу Внутрішньої Безпеки та кількох цивільних співробітників. Функції табірного лікаря виконував др. М. Міклашевський (у документах табору «довірений лікар ЦТП Явожно»). Йому підлягало декілька лікарів із німців (військовополонених) та українців.

В ході підготовки до ув'язнення в Явожні українців, повною мірою було використано за призначенням табірні об'єкти, зоставлені німцями в майже недоторканому стані. Система охорони табору складалася з кількадцяти сторожових веж, оснащених кулеметами та рефлекторами, і подвійного пасма дротів, підімкнених до струму високої напруги. Щоб відгородити табір від прокладеної на відстані бл. 200 м головної дороги Краків—Катовіце, на його північній стороні було зведено цегляний мур заввишки 3 м.

Відновлено функції «капо», котрі вербувалися поміж в'язнів. Запрацювали табірні майстерні, де виготовляли для потреб МГБ мундири, взуття, кожухи. Лише невелика частина в'язнів, головним чином теслі та мулярі, була зайнята на спорудженні електростанції Явожна і в місцевих вугільних копальнях. Кількадцять осіб було вивезено до Гданського воєводства для роботи на осушенні низин. Решта в'язнів була зайнята виснажливими для організму, довготривалими фізичними вправами; до них під будь-яким приводом застосовувалася розлога система покарань.

У повідомленнях колишніх в'язнів переважають два елементи: спогади про побиття і про голод. Усіх в'язнів піддавали численним брутальним допитам. Поширеними були тортури електричним струмом, людей на кількадцять днів запроторювали до бетонних бункерів, заповнених водою і т. п. Особливо брутальною формою колективної екзекуції було проведення т. зв. «українських процесій», що являли собою проштовхування в'язнів поміж двома шерегами вояків табірної сторожі та капо, при чому нещасних били дерев'яними палицями. З повідомлень в'язнів випливає, що таке мало місце принаймні двічі,— щораз у дні найпопулярніших українських церковних свят. Наприклад 12 липня 1947 р., у день святих Петра та Павла (у юліанському календарі 29 липня), було побито таким способом кількадесят осіб.

Протягом перших трьох місяців на території табору працювала слідча група МГБ, котра шукала серед в'язнів прихованих членів ОУН та УПА, чи їх помічників. Про обмежені результати роботи згаданої комісії свідчить факт, що поміж кількох тисяч в'язнів Явожно лише кілька десятків осіб було переведено в розпорядження військових окружних судів для покарання в'язницею, майже виключно за постачання УПА їжею та одягом. У одному випадку ВОС у Кракові засудив священика Олександра Колянковського на 15 років в'язниці за надання духовних послуг партизанам (він помер 1953 р. у в'язниці в Штумі). Решта осіб, незважаючи на завершення слідства, перебувала в табірному ув'язненні до кінця 1948 р., а священики — до весни 1949 р., без будь-якого вироку суду чи санкції прокурора.

Внаслідок виснаження організму, спричиненого недохарчуванням, побиттям під час слідства та поширенням інфекційних захворювань, у таборі померло бл. 200 в'язнів.

Інспектор в'язниць і епідеміолог ВУГБ у Кракові поручник др. Якобі у спеціальному рапорті, опрацьованому для МГБ (див. додаток № 2), від 18 листопада 1947 р. зростаючу серед в'язнів смертність пояснював тим, що українці «окрім отримання нормального харчування, передбаченого нормами Департаменту В'язниць і Таборів, тобто 2400 калорій,— неодноразово, що також підтверджується свідками, їдять сиру немиту картоплю, буряки, моркву, доступ до котрих отримують при розвантаженні вагонів». Остаточний список прізвищ усіх осіб, замордованих в Явожно, можна буде

скласти лише після оприлюднення документів табору, котрі зберігаються в тзв. «Бюро С» Центрального Архіву МВС.

Тіла померлих в'язнів ховали у лісі неподалік, на відстані бл. 0,5 км від табору, голими чи в паперових мішках; в періоди високої смертності у братських могилах. Поховання не позначалися хрестами чи будь-якими іншими знаками. Однак адміністрація табору здійснювала ретельний реєстр місць поховання. Він включав, окрім прізвища в'язня, номер, який складався з великої літери, римської чи арабської цифр, що могло означати назву сектора та номер ряду і могили. Так, на підставі повідомлення одного з в'язнів, зайнятого тоді у канцелярії табору, вдалося встановити, що померлий 26 квітня 1948 р. в Явожно Ян Канцір, директор неповної середньої школи в Горинчі, ув'язнений у таборі разом з дружиною Марією (також учителькою) та дочкою Стефанією, був похований в могилі, позначеній символом A XIX-14.

Табірний цвинтар було віднайдено в листопаді 1989 р. під час роботи над телевізійною програмою про ЦТП Явожно. Хоча й спустошений, порослий сорокалітнім лісом, він існує. Оприлюднення табірного реєстру дасть можливість родинам замордованих в'язнів з певністю встановити місце їх спочинку, про що вони безрезультатно просять багато років. Територія, де знаходяться могили в'язнів, належить надлісництвові в Явожно. Вона не обгороджена і не позначена. Немає також хреста.

Українці-в'язні Явожна, котрі мали мужність через багато років згадати про відшкодування їм втраченого здоров'я, чи про зарахування їм часу праці в табірних майстернях чи копальнях у строк роботи в ПНР, незмінно довідуються (м. ін. також і від Генеральної Прокуратури), що такого табору в Народній Польщі ніколи не було.

Грудень 1989 р.

ПРИМІТКИ:

[1] Центральний архів Центрального Комітету Польської Об'єднаної Робітничої партії.— 235/V—3, арк. 16.— Протокол № 3 засідання Політичного Бюро ЦК ППР 29.III.1947 р.

[2] Центральний Військовий Архів.— Генеральний Штаб ВП.— IV.III, т. 615, арк. 11; порівн.: Центральний Військовий Архів.— Військовий Суд Оперативної Групи «Вісла».— 3252/3/54.— Реєстр вироків № 2.

[3] Архів Нових Актів.— Цивільна Канцелярія Президента ПР і Канцелярія Державної Ради, Юридичне Бюро, Відділ Помилувань.— 294, 1-153.— Справи помилувань осіб, засуджених до смертної кари Районними Військовими Судами.

ДОКУМЕНТИ ПРО КОНЦТАБІР ЯВОЖНО

№ 1. 1947, липень 16.— Наказ № 0010 Командування Оперативної Групи «Вісла».

Таємно

Ширяться випадки, коли окремі особи і українські та змішані родини, виселені в ході діяльності ОГ «Вісла», повертаються самочинно до своїх попередніх місць проживання, пояснюючи це головно бажанням зібрати збіжжя.

Толерантне ставлення до цих вчинків створює в даний момент умови для організації українцями розвідки, відновлення сітки зв'язку, навіть формування нових банд.

У зв'язку з цим наказую:

1. Всі військові підрозділи та пости МО та ОРМО зобов'язати постійно та пильно виявляти та затримувати виселених осіб, котрі незаконно повернулися.

2. Усіх виселених українців, котрі незаконно повернулися, арештовувати і передавати постам та Управлінням Громадської Безпеки.

3. Управлінням Безпеки — згідно з отриманою інструкцією — скеровувати цих осіб до табору праці в Явожно.

Командуючий ОГ «Вісла» Моссор бриг. генерал	З-к к-го ОГ «Вісла» в справах безпеки плк. Корчинський
Начальник штабу ОГ «Вісла» пплк. Коссовський	З-к к-го ОГ «Вісла» в спр. пол. пплк. Сідзінський.

Копія, машинопис.
Центральний Військовий Архів.— Генеральний Штаб ВП.— IV, 111, т. 513, арк. 688.

№ 2. 1947, листопад 18, Явожно.— Рапорт інспектора в'язниць та епідеміолога Відділу Здоров'я Головного Управління Громадської Безпеки у Кракові поручника доктора Броніслава Якобі про контроль за санітарним станом Центрального Табору Праці в Явожні.

Останні випадки черевного тифу, про котрі повідомлено керівництву Відділу Здоров'я МГБ у Варшаві, і котрі запідозрено серед українського населення, яке перебуває в тут[ешньому] Таборі Праці, на щастя, за винятком 2-х випадків, підтверджених серологічно та клінічно, виявилися шлунково-кишечними розладами (серологічні дослідження дали від'ємний результат і вдруге).

Досліджені на місці в таборі умови перебування в'язнів «УПА» залишають бажати кращого, до того ж при низькій культурі побуту та способу життя цих в'язнів (вони є виключно в'язнями «УПА») могли б зважаючи на брак білизни, взуття і навіть одягу, поєднаний з вродженим нехлюйством, спричинити вибух різного роду епідемічних хвороб.

Спостереження на місці зміцнили моє переконання, що українці свідомо саботують розпорядження керівництва табору, віддані з метою підтримання його на відповідному санітарному рівні, наступним чином: окрім отримання нормального харчування, передбаченого нормами Деп[артаменту] В'язн[иць] і Таборів, тобто 2400 калорій,— неодноразово, що також підтверджується свідками, в'язні їдять сиру немиту картоплю, буряки, моркву, доступ до котрих отримують при розвантаженні вагонів. Підтвердилося, що в'язні чистять миски та ложки брудним піском. Відповідно до статуту ЦТП біля кожного бараку знаходиться бочка з протипожежною водою. Зрозуміло, що ця вода непридатна для пиття, але незважаючи на категоричну заборону керівництва табору в'язні-українці *, котрі мають змогу отримувати придатну до вжитку воду у будь-якій кількості, з вродженого лінивства нерідко користуються непридатною водою, що походить з бочок протипожежного призначення.

Як один зі сприятливих чинників виникнення епідемії тифу можна підкреслити факт недопоставки керівництвом табору, всупереч наказові слідчої групи МГБ, туалетного паперу, що при низькому стані культури та недотриманні засад гігієни (миття рук) може спричинити спалах черевного

* В оригіналі документу всупереч правилам польського правопису етнонімів, слово «українці» написане з малої літери.

тифу, тим більше, що одні й ті ж люди розносять їжу по приміщеннях і, напевне, не миють перед їжею рук. Бараки «УПА» дещо перенаселені, окрім того відчувається брак соломи. Як я уже згадував, українці в більшості випадків позбавлені білизни й одягу, що робить неможливим щоденне миття, їх одяг знаходиться у такому поганенькому стані, що вони не можуть залишити бараку. Незважаючи на все це, рівень вошивості незначний (проби, взяті в кожному бараці, дали негативний результат), лише стверджено наявність бджіл та гніздовищ блощиць.

Шпиталь ЦТП Явожно не може справитися зі своїми обов'язками від надміру захворювань («УПА») шлунково-кишечними розладами, він не має для цього ніяких засобів допомоги, котрі б терміново класифікували ці випадки. Лікарі при встановленні діагнозу користуються слухавкою, термометром та промацуванням селезінки; лише сьогодні, тб. 18.11. [19]47, Від[діл] Здоров'я ВУГБ в Кракові поставив мікроскоп Цейса. При наявності внутрішнього відділення зі спільним клозетом для всіх хворих, виникла потреба добудови однокабінкового клозету для хворих шлунково-кишечними розладами. У відділенні інфекційних захворювань необхідне переобладнання клозету окремо для чоловіків, а окремо для жінок. Підтвердилося, що хворі беруть солому з сінників, вживаючи її замість туалетного паперу.

Підсумовуючи вищесказане, стверджую:

1) В даний момент немає мови про епідемію черевного тифу в ЦТП, натомість є кільканадцять випадків (14) «Enterocolitis», спричинених вказаним у вступі.

2) Аби налагодити роботу в шпиталі ЦТП в тому, що стосується діагностики, необхідно або створити лабораторію на місці, або ж дозволити надсилати діагностичний матеріал до Катовіц чи до Кракова.

3) Необхідно негайно забезпечити ЦТП в Явожно відповідною кількістю мила, бо дотеперішня норма недостатня, а також відповідною кількістю білизни, вбрання і взуття. Брак цих речей з певністю приведе до легеневих захворювань, що поставить перед лічницею нездійсненне завдання. На території Підтабору Хрусти знаходиться коло 500 дітей в'язнів, серед них спостережено 4 випадки скарлатини, в ЦТП також і у 2-х старших осіб. Всіх запобіжних засобів ужито.

В ході санітарного контролю мною помічені наступні недоліки в роботі уповноваженого лікаря: епідеміологічні карти ведуться недбало, бракує нагляду над сукупністю санітарних

заходів, як пояснює лікар через відсутність кваліфікованого молодшого персоналу і неможливість за всім услідкувати. У санітара Хелмецького констатую недбалість і цілковиту відсутність нагляду за дорученою йому ділянкою роботи в лічниці.

Рекомендовано уповноваженому лікареві:

1. Оглянути персонал, зайнятий на кухні та в крамницях для розносу покупок.

2. Захлорувати воду в басейні та протипожежних бочках, помістивши відповідні застереження на помітних місцях.

3. Не допускати хворих до роботи і примусово припроваджувати їх до лікаря (особи з підвищеною температурою).

4. Щоденно дезінфікувати вбиральні.

5. Утримувати чистими нічні відра та дезинфікувати їх.

6. Змінити спосіб миття посуду та розносу їжі.

7. Негайно застосовувати дієту до хворих зі шлунковими розладами.

8. Скласти список усіх в'язнів, котрі перенесли черевний тиф, з метою виявлення носіїв збудника.

9. Забезпечити кожен барак суворо контрольованою питною водою.

10. Наказати бараковим наглядачам суворо дотримуватися засад гігієни.

Рекомендовано начальникові ЦТП:

Покарати винних у занедбанні праці, а саме:
Уповноваженого лікаря суворою доганою, санітара Хелмецького 3-денним арештом, а 3-х в'язнів, котрі працюють у шпиталі — 7-денним арештом.

На цьому протокол закінчено і підписано.

Уповноважений лікар ЦТП — Начальник ЦТП
др. Міклашевський М. — м-р Квятковський

Інспектор в'язниць і епідеміолог ВУГБ в Кракові
д-р Якобі Броніслав пор.-лік.

Оригінал, машинопис.
Державний Архів у Кракові.— Воєводське Управління Громадської Безпеки.— 11.—нп.

Матеріали та документи про акцію «Вісла» та перебування українців у концтаборі Явожно були підготовані Євгеном Місилом у листопаді — грудні 1989 року для польських парламентарів. Друкуються за згодою автора.

Мирослав ТРУХАН

АКЦІЯ «ВІСЛА»

Панує загальне переконання, що причиною акції «Вісла» *(далі «В»)*, під час якої відбулося насильне переселення українців Закерзоння на Західні та Північні землі Польщі, була діяльність УПА (Української Повстанської Армії) і смерть віце-міністра оборони ПНР (Польської Народної Республіки) ген. Кароля Сверчевського, який 28 березня 1947 р. під Балигородом попав у засідку сотні Хріна. З метою виправдати перед світовою громадськістю незгідну з нормами міжнародного права депортацію українського населення з його прадідівських земель, польська влада створила теорію, за якою, буцімто, без виселення цивільного населення неможлива була ліквідація УПА.

Це, всупереч здоровому глуздові, поширюване твердження неважко спростувати, зіставивши кілька цифр. Чисельність збройних відділів УПА на початку 1947 р. не перевищала 2 тисяч чоловік. Силам 20 упівських сотень, які давно вже не мали повного бойового стану, протиставлено з'єднання оперативної групи «Вісла» з 7 дивізій (за польськими, мабуть, заниженими даними біля 20 тисяч вояків), які користувалися найновішими засобами зв'язку й підтримкою розвідувальної авіації (ескадрилья літаків ПО-2). Не треба бути військовим, щоб зауважити разючу диспропорцію сил і прийти до висновку, що при такій кількісній і технічній перевазі можна було зліквідувати УПА, не вдаючися до негуманного переселення.

Вістка про смерть популярного генерала, в той час коли військовий орган «Polska zbrojna» постійно писав про переможні акції ВП (Польського Війска) проти УПА, шокувала не тільки комуністів, а й представників варшавського уряду. Ці останні, заскочені українським успіхом, яким ніколи не могло похвалитися польське протикомуністичне підпілля, розпустили чутку, буцімто Сверчевського, щирого польського патріота, який не погоджувався з політикою Берута, вбили самі комуністи. З таким поглядом можна зустрітися в Польщі по сьогоднішній день.

Безперечно, польські військові кола вже віддавна прагнули взяти реванш за невдачі ВП у боротьбі з УПА,

а особливим бажанням відплати запалали після компрометації з генералом, якому не зуміли запевнити належної охорони й безвідповідально виставили його в загроженому терені під упівські кулі. Військові вважали, що найкраще реабілітують себе швидкою ліквідацією УПА, причому з задоволенням прийняли директиву уряду про виселення українців, вважаючи, що очищення території військових дій від українського населення полегшить війську виконання оперативних завдань.

Переселення великої маси людей не було для польської влади якоюсь новою та незвичайною концепцією, адже вона знала про переселення Сталіним у Сибір за «зраду» та співпрацю з німцями північно-кавказьких народів і кримських татар, крім цього, в неї був також достатній досвід у зв'язку з виселенням німців до Західної Німеччини і півмільйона українців до УРСР.

Дані польської розвідки, що основна маса українського населення підтримує УПА, не були позбавлені достовірності. Для нікого не було таємницею, що цивільне населення становило резервуар людських ресурсів, причому новобранців покликувалося до УПА за принципами набору до регулярної армії. Українське село було матеріальною базою, яка забезпечувала рейдуючі відділи прохарчуванням. Співпраця цивільного населення уможливлювала організацію розвідки й зв'язку (популярні «штафети», завдяки яким повстанська пошта діяла не гірше державної). Крім цього, село виконувало десятки інших завдань, без яких діяльність збройного підпілля була б неможлива. Як командування ВП, так і Міністерство безпеки добре запам'ятало те, що серед українського населення їм ніколи не вдалося створити своєї розвідувальної сітки.

Автор публікацій про боротьбу з УПА ген. Ігнаци Блюм згадує, а науковець Казімєж Пудло підтверджує, що смерть Сверчевського вплинула на прискорення рішення уряду про депортацію українського населення [1].

Як видно, рішення вже було, а подія під Балигородом стала для польських комуністів вигідним приводом для здійснення цього плану. Варшава була явно розчарована тим, що усунення 2/3 українців Закерзоння до УРСР не вплинуло на послаблення діяльності українського підпілля, а створена генштабом ВП оперативна

група «Rzeszów» впродовж півроку (від квітня до жовтня 1946 р.) безуспішно намагалася виконати поставлене перед нею завдання знищити діючі на Ряшівщині курені УПА «Рена» і «Байди».

Усе промовляє за тим, що план переселення українців постав задовго до смерті генерала. 24 липня 1945 р., тобто незабаром після закінчення війни, під час розмов лемківських делегатів з представником польського уряду у Варшаві, цей останній натякнув на те, що «українське населення буде переселене на інші території Польщі». Там, за його словами, «українське чи руське населення зможе добровільно творити свої власні колонії», причому «націоналістичні елементи, які шкодять державі, будуть переселені в каральному порядку» [2].

Влучно висловилися на тему цієї, проведеної під гаслом «мета виправдує засоби», переселенської акції автори голосної статті «10 років неіснування», ствердивши, що акцію проведено «під проводом рішучої розправи з підпіллям УПА». Цю думку підтримує краківський історик Владислав Серчик. Він пише: «Багато тисяч українців змушено до переселення, посилаючись на необхідність відірвати українське підпілля від його підгрунтя — сімей і земляків, але в дійсності, так принаймні можна тепер вважати, бажаючи розбити компактні до того часу етнічні скупчення і перешкодити всіляким солідарним спробам забрати голос в обороні прав меншості» [3].

Серчик з'ясовує суть справи. Адже переселення відбувалося за суто технічним критерієм, тобто переселювано всіх українців без огляду на те, чи на території їхнього поселення діяла УПА чи ні. Переселювано навіть колишніх комуністичних партизанів, членів КПЗУ (Комуністичної Партії Західної України), ППР (Польської Робітничої Партії) і УБ (Управління Безпеки) української національності. Проти тези варшавських комуністів,— мовляв, переселення українського населення на Західні та Північні Землі було спричинене діяльністю УПА,— виступив навіть чільний ідеолог УСКТ (Українського Суспільно-Культурного Товариства) Микола Щирба: «Оскільки відомо, в таких повітах, як Біла Підляська, Влодава чи Парчев взагалі не було або майже не було діяльності УПА. Навіщо ж тоді охоплювати і ці повіти акцією «В»?» — з гіркотою запитував

на сторінках тижневика «Наше Слово» український комуніст Щирба, не добачаючи глузду в цьому безглузді й дивуючись цьому, на його думку, нелогічному, а по суті, аж надто логічному рішенню польських комуністів [4].

Усе вказує на те, що причиною трагедії Закерзоння була не УПА, а давно виношена польськими політиками концепція раз і назавжди зліквідувати «українське вогнище неспокою» на східних кордонах Речі Посполитої та шляхом максимального розпорошення українського населення поступово його асимілювати. Реалізуючи цю концепцію, позбавлено українців власної території й розкинуто невеликими групами в морі польського населення, так, щоб вони в майбутньому вже ніколи не змогли стати компактним організмом, здатним становити в державі національну меншість. Масштаби переселенської акції плюс брутальна рішучість, з якою варшавський комуністичний уряд узявся за цю справу,— промовисте свідоцтво того, що він був готовий, на зразок політиків III Рейху, хоч і без крематоріїв, із залізною послідовністю провести в життя Endlösung * українського питання в Польщі.

Не таємниця, що з давніх давен «лемківський клин» у Карпатах, що сягав майже під Краків, зганяв сон з очей варшавських політиків. Тим більше, що польські дослідники звертали увагу на етнічну ендогамію лемків, підкреслюючи, що польсько-лемківські подружжя були рідкістю, а мовний кордон між польським і українським населенням впродовж останніх ста років майже не змінився. На думку багатьох поляків, які залюбки говорять про експансивність українців, і нагадують, що 50 років тому Львів, а 150 років тому Київ були польськими містами, виселення українського населення позбавляло українців у майбутньому аргументів для претензій на території потойбіч Сяну й Бугу.

17 квітня 1947 р. польський уряд вирішив провести військову акцію на Закерзонні, надавши їй криптонім «Вісла», і з цією метою впродовж трьох днів створив спеціальну оперативну групу, яку очолив ген. Стефан Моссор. Перед командуванням групи поставлено два основні завдання: — зліквідувати УПА і допомогти

* Остаточне розв'язання.

органам ПУР (Державного Репатріаційного Управління) переселити українське населення на Західні та Північні Землі.

Для проведення цієї, задуманої у великому масштабі, акції, командування ВП зосередило 5 дивізій піхоти (3, 6, 7, 8, 9), 1 дивізію КБВ (Корпусу Внутрішньої Безпеки) та 3 додаткові полки (піхотний, самоходний і саперний) — в сумі сили 7 дивізій. Війську допомагало багато сотень членів місцевих органів МО (Народної міліції), ОРМО (Добровольчої Резерви Обивательської Міліції) та УБ, що мало неабияке значення, оскільки вони знали місцеві обставини й територію воєнних дій. Територію акції поділено на 4 оперативних райони: Ряшів, Люблін, Санок і Горлиці. Концентрацію великих польських сил проти УПА полегшував факт, що внаслідок проголошеної 15 лютого 1947 р. амністії (вона не охоплювала УПА), польське збройне підпілля фактично перестало існувати.

Акція «В», що як грім з ясного неба впала на українське населення, почалася 28 квітня 1947 р. о 4 годині ранку, а вже наступного дня зі станцій Команьча і Щавне-Куляшне від'їхали перші ешелони переселенців на Західні та Північні Землі. Ще цього самого тижня почали відходити ешелони з великих залізничних станцій Санок і Загір'я. Ешелони переселенців керовано до одного з розподільчих пунктів (Ольштин, Щецін, Познань, Вроцлав), а щойно звідтіля до місць призначення.

Впродовж перших 6 тижнів переселювано українців головно з повітів Санок, Лісько, Перемишль і почасти Любачів. У дальшу чергу (місяць червень) акція зосередилася на повітах Ярослав, Любачів, Грубешів і Томашів Люблінський. У липні депортовано населення інших повітів. Загалом акція «В» охопила 12 повітів Краківського, Ряшівського та Люблінського воєводств.

З метою придушити в зародку евентуальний опір військо наказало поліцейську годину, згідно з якою населенню заборонено появлятися на вулицях від 21 до 4 години ранку, та розповсюджувало серед населення листівки, в яких наказувало беззастережний послух, перестерігаючи, що «той, хто не підпорядковується цим наказам і валишиться в околицях, охоплених переселенською акцією, вважатиметься бандитом УПА» [5]. Про брутальність і хаотичність акції «В», під час якої, за

евфемістичним висловом авторки праці про переселення Геновефи Лукасевич, «мали місце різні жалюгідні події», свідчить факт, що разом з українцями на Захід переселено певну кількість польських родин, яким, проте, вже незабаром дозволено повернутися на свої господарства.

Офіційно влада давала населенню 1—2 дні часу для підготовки до виїзду, в дійсності українські селяни мали на це тільки кілька годин. Як правило, вранці приїздило до села військо, а вже після обіду валка переселенців під військовим конвоєм їхала в сторону залізничної станції, щоб перед темрявою ночі, коли була небезпека наскоку УПА, доїхати до мети. Кожній родині дозволено забрати два вози з рухомим майном. Становище ускладнював факт, що багато родин не мало коней, у цьому випадку допомагали сусіди й військо. Холодна дощова весна 1947 р. з низькими температурами спричинилася до додаткових труднощів.

Ось потрясаючий своєю лаконічністю опис переселення мешканця Холмщини Якова Самошука: «15 червня 1947 р. село оточило військо — 4 години на підготовку і в дорогу. Куди? За що? Благали, просили — нічого не помагало. Вивезли» [6].

Подорож переселенців товарними вагонами, разом з живим інвентарем, в примітивних санітарних умовах, тривала в середньому 3—7 днів, однак часто траплялося, що з огляду на післявоєнний комунікаційний хаос, подорож тривала набагато довше. Про антисанітарні умови переселення читаємо в одному зі звітів щецінського відділу ПУР за травень 1947 р.: «Транспорти, охоплені акцією «В», приїхали в жалюгідному стані. Виявлено загальну вошивість, чирякуватість і сверблячку. Запаси харчів вичерпані» [7].

Це саме підтверджує К. Пудло, цитуючи в своїй праці рапорт одного конвоїра: «Не мають достатньої кількості харчів. Дуже завошивлені, так, що треба було мобілізувати повітову дезинфекційну колону... Під час їзди поводилися бездоганно, хоч спочатку виявляли знервованість, бо не вірили, що їдуть на Повернені Землі, але, як твердили чутки, в Сибір» [8].

Голод не тільки дошкуляв людям. Нерідко під час транспорту, з огляду на брак паші, селяни були примушені різати, або за дешеві гроші продавати свої корови. Під час їзди на Західні і Північні Землі переселенці залишалися під наглядом конвоїрів ПУР, функціонерів УБ і під охороною війська. Конвоїри мали поіменний список осіб і запечатані конверти, в яких було подано характеристику окремих родин і директиви, куди їх скеровувати. Ці конверти військовий комендант ешелону віддавав переселенським органам на місці призначення. Згідно з директивами, родини підозрілі в співпраці з УПА мали бути поселені поодинці; при поселюванні всіх інших обов'язував принцип, за яким в жодній місцевості українці не могли становити більше ніж 10 % місцевого польського населення.

Заборонено поселювати українців в приморській і прикордонній зонах, а також поблизу воєводських міст.

Більшість польських дослідників акції «В» сором'язливо замовчують існування концтабору Явожно. Це місто в Сілезії, де знаходився табір, в якому безпосередньо після війни нова влада в'язнила німців і поляків за співпрацю з німцями, стало для українського населення символом знущань і терпінь на міру Талергофу і Берези Картузької. Вже напис при вході до табору: «PRACA USZLACHETNIA CZŁOWIEKA» створював гірку асоціацію з написом, який вітав в'язнів на брамі гітлерівських концтаборів: «ARBEIT MACHT FREI».

Ген. Ігнаци Блюм, описуючи військову акцію проти УПА, занотував: «загалом у результаті дій оперативної групи «Вісла» зліквідовано 1509 бандитів, що становило 75 % стану банд з квітня 1947 року. Водночас зліквідовано всю цивільну сітку ОУН, знищивши таким чином соціальну й матеріальну базу банд УПА. До табору відокремлення вислано 2781 активний український фашист» [9]. Під поняттям табір відокремлення» генерал розумів концтабір Явожно, а фашисти, про яких мова — це українські селяни, підозрілі в співпраці з УПА. Про одного такого «фашиста» згадував польський журналіст Мацей Козловський у своїй статті про лемків на сторінках тижневика «Солідарносьць»: «Під час акції не було найменшого опору, проте багатьох лемків як «бандити» помандрували до табору в Явожні. Теодор Дзямба вийшов з книжкою в ліс помолитися. Без суду, без вироку провів у Явожні 3 роки» [10].

Лемківський діяч Лев Галь з Вроцлава в своєму листі до центральної влади від 2 лютого 1976 р., в якому

вказував на те, що ув'язнено багато безневинних людей, проти яких органи влади не мали жодних обвинувальних матеріалів, писав: «Безсумнівний факт, що біля 70 % тих, що сиділи в таборі Явожно, звільнено без судового розгляду через 6—12 місяців від часу їхнього затримання. Біля 15 відсотків померли внаслідок поганих санітарних та харчових умов» [11].

У своєму листі Галь не згадав про фізичні знущання над інтернованими, які спричинилися до того, що велика їх частина вийшла з табору з підірваним здоров'ям. Особливо переслідувано членів УПА і греко-католицьких священиків.

31 липня 1947 року, після 3 місяців акції, коли основна маса українського населення була вже переселена, наказом міністра оборони оперативну групу «Вісла» розпущено. Характерний для тоталітарної системи факт, що обидва головні безпосередні винуватці проведеного далекими від гуманності методами переселення генерал Моссор і його заступник полковник Корчинський (1946—1948 — віце-міністр публічної безпеки) через 3 роки були заарештовані і як «вороги народу» засуджені на довготермінове ув'язнення.

Після виселення в роках 1945—46 півмільйонної маси українського населення до УРСР, у Польщі повинно було залишитися 200—250 тисяч українців, натомість за даними Міністерства Повернених Земель, в рамках акції «В» переселено на Західні та Північні Землі 33 066 родин — 137 880 осіб [12].

З цим числом не можна погодитися. Згадана вже Г. Лукасевич, посилаючись на дані Центрального військового архіву, подає, що від 29 квітня до 12 серпня 1947 року переселено 140 575 чоловік. Водночас Лукасевич пише: «Переселення продовжувалося в серпні, вересні, а навіть жовтні 1947 року. Окремі особи, тимчасово затримані або відлучені від своїх родин, приїздили на Західні та Північні Землі ще в січні 1948 р. Останньою групою переселенців були 32 родини, переселені між січнем а квітнем 1950 р. з пов. Новий Тарг до Щецінського воєводства. Це були родини, які не отримали дозволу на перебування в прикордонній смузі, головно мішані подружжя» [13].

У своїй праці про діяльність ПУР в 1945—1947-их рр. С. Банасяк твердить, що за даними, отриманими з відділу статистики ПУР, «1947 року з території Ряшівського та Люблінського воєводств переселено в рамках так званої акції «В» біля 150 тисяч осіб, підозрілих у співпраці з бандами» [14]. У своїх даних Банасяк не брав до уваги переселенців з Краківського воєводства.

Враховуючи додаткове переселення, про яке згадує Г. Лукасевич, тобто після 12 серпня 1947 р., можна прийняти число 160 тисяч переселених на Західні та Північні землі українців за близьке до правди. Слід пам'ятати, що ще багато років після закінчення акції «В», постійно приїздили на Західні та Північні Землі особи, звільнені з концтабору Явожно та різних в'язниць.

Незважаючи на всю ригористичність * акції «В», частині українського населення пощастило залишитися на своїх землях. Стосувалося це, головним чином, мішаних подружжів і тих, хто працював на залізниці, в лісовій і нафтовій промисловості. Переселенська акція значною мірою пощадила територію північної Люблінщини і Західної Лемківщини, де іноді неможливо було визначити національну приналежність населення. Певне число родин, яким удалося уникнути переселення, згодом виїхали на Західні та Північні Землі добровільно, почуваючи себе погано на старих землях після виїзду сусідів.

Акція «В» через 9 років стала центральною темою на I з'їзді УСКТ. Представник партії і уряду міністр Вітольд Яросінський у своїй привітальній промові до делегатів з'їзду, хоч і не засудив самого переселення, бо, за його словами, без нього неможлива була ліквідація УПА, проте засудив методи, якими його проведено. З метою розрядити загущену атмосферу з'їзду міністр випередив закиди делегатів визнанням гріхів польської влади в горезвісному 1947 році, заявивши: «Однак це все жодною мірою не може виправдати методів і форм, які було застосовано в переселенській акції. Жодною мірою не можна виправдати також кривду, заподіяну безневинному населенню під час проведення акції» [15].

Головною темою майже кожного з виступаючих на з'їзді делегатів була акція «В». Через деякий час, вже після того, як делегати з'їзду виявили всю жорстоку правду про переселення, навіть МСВ (Міністерство

* суворість, неухильність.

Внутрішніх Справ) — один із головних винуватців лиха — у своїй інструкції в українські справі від 23 серпня 1956 р. змушено було засудити переселення, «яке проведене методами, яких ніяк не можна виправдати, невинне населення зазнало тяжкої і нічим не заслуженої кривди» [16].

У березні 1957 р. про акцію «В» заговорили в польському парламенті, під час дебатів, присвячених проблемам національних меншостей. Головний промовець — депутат Г. Скок (ПОРП — Польська Об'єднана Робітнича Партія) з високої трибуни Сейму заявив, що «саме переселення не раз рясніло фактами беззаконності й кривди.» Узявши слово в цій справі, згаданий уже ген. Блюм написав у своїй статті про боротьбу з УПА: «Є в історії кожного народу події, яких не можна повністю виправдати, якщо застосувати критерій абсолютної, абстрактної гуманності, які, проте, з усякого погляду заслуговують на зрозуміння нащадків і позитивну оцінку історії. До таких подій належить переселення українського населення в Польщі 1947 р.» [17].

Безперечно генерал мав рацію, твердячи, що переселення «не можна повністю виправдати», хоч можна серйозно сумніватися в тому, що ця акція отримає будь-коли «позитивну оцінку історії».

Нечисленні польські голоси самокритики й публічного каяття затихли наприкінці короткого періоду лібералізації після Жовтня 1956 р. Комуністична влада, яка не раз гостро засуджувала принцип колективної відповідальності, який у 1930 р., під час пацифікації в Галичині, Пілсудський застосував до українського населення за підпільну діяльність ОУН, ніколи не здобулася на те, щоб визнати акцію «В» результатом застосування принципу колективної відповідальності супроти цивільного населення Закерзоння та діяльність УПА. Інша справа, що в цьому випадку влада також не сказала б правди, бо діяльність УПА була лише приводом для переселення, а не його причиною.

ПРИМІТКИ:

[1] Blum I. Udział Wojska Rolskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej // Woiskowy Przegląd Historyczny.—Warszawa.— 1959.— No 1; Pudło K. Osadnictwo łemkowskie na Dolnym Śląsku w latach 1947—1969 // Wieś dolnośląska.— Wrocław.— 1970.— T. 20.

[2] Аннали Світової Федерації Лемків.— 1975.— 2.
[3] Наша культура.— Варшава.— 1983.— Лютий, № 2.
[4] Наше Слово (далі НС)).— 1956.— 25 листопада, № 15.
[5] Łukasiewicz G. Wokół genezy i przebiegu akcji «Wisła» (1947 rok) // Dzieje najnowsze.— Warszawa.— 1974.— No 4.
[6] НС.— 1956.— 23 грудня, № 19.
[7] Kwilecki A. Łemkowie.— Warszawa.— 1974.
[8] Pudło K. Op. cit.
[9] Blum I. Op. cit.
[10] Kozłowski M. Łemkowie // Solidarność.— 1981.— 14.VIII. No 20.
[11] Л. Галь, копія листа в архіві автора.
[12] Biernacka M. Kształtowanie się nowej społeczności wiejskiej w Bieszczadach.— Wrocław.— 1974.
[13] Łukasiewicz G. Op. cit.
[14] Banasiak S. Działalność osadnicza PUR na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945—1947.— Poznań.— 1963.
[15] НС.— 1956.— 26 липня, № 2—3.
[16] НС.— 1956.—7 листопада, № 12.
[17] Blum I. Op. cit.

Публікується зі збереженням мовно-стилістичних особливостей за: Віднова.— Мюнхен.— 1985.— Ч. 3.— С. 53—62.

Тадеуш Анджей ОЛЬШАНСЬКИЙ

НАВКОЛО ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА».

Цього року (стаття написана у 1987 р.— *прим. перекл.*) минуло 40 літ з часу масового переселення української людності в межах Польщі, загальновідомого як акція «Вісла»,— операції, котра мала за мету не лише покласти край українській партизанській війні, але й існуванню української національної меншини в нашій країні. Однак відомості про ці події у переважної частини польської громадськості більш ніж скромні, а навіть сфальсифіковані. Переважає стереотип, який слідом за назвою книги Ю. Герхарда, можна було б назвати стереотипом «заграв у Бескидах». Ця книга була поширена накладом 500 тис. примірників. Згідно з цим стереотипом, після визволення східних земель теперішньої Польщі з-за Сяну та Бугу підтягнулися розбиті

там Радянською Армією зловісні банди УПА, котрі на зовсім чужих їм землях почали масово винищувати польське цивільне населення та міліціонерів, уникаючи одночасно сутичок з військами. Після довготривалої боротьби, в ході якої УПА досягнула певних тактичних успіхів, у березні 1947 року у випадковій сутичці загинув генерал Свєрчевський, що стало приводом для здійснення великої військової акції і цілковитого виселення українців із південно-східних земель Польщі.

У тому стереотипі мало не все є неправдою, про що скажу ширше. Намальована картина геть чисто шовіністична: герой і лицар польський солдат протиставляється тут українському бандитові-бандерівцеві (невипадковий пропагандистський штамп), звироднілому різунові, боягузливому і фанатичному спільникові нацистів, якого переважна більшість авторів, незважаючи на облудні, повторювані час до часу заперечення, ототожнює з українським народом. З іншого боку, привертає увагу факт, що більшість авторів взагалі охоче б замовчали саму операцію «Вісла». Ю. Герхард, наприклад, присвячує їй лише 20 сторінок з 590, при чому вони одразу впадають у вічі, навіть на тлі «Заграв», своєю огудністю та безбарвністю. Решта авторів також з більшою чи меншою переконливістю повторюють (це стосується переважно популярних праць, а не наукових чи паранаукових розвідок) фрази про важке, болісне чи вимушене рішення про виселення. Один генерал Блюм мав відвагу написати: «В історії кожного народу є події, яких не можна повністю виправдати, виходячи з абсолютних критеріїв абстрактного гуманізму, але котрі зі всіх точок зору заслуговують на розуміння і позитивну оцінку історії. До цих подій належить переселення українського населення в 1947 році у Польщі.» [1] Хоча з другою частиною його твердження не можна згодитися, треба оцінити вагу тих слів в устах комуніста.

У літературі предмету окім брехні та маніпуляцій зустрічається також ряд явних дурниць. Так Ст. Репський у книзі «Шляхом 32 будишинського полку піхоти» [2] пише, що в 1946 р. на Диновських Верхах діяли курені: Залізняка, Ягоди і Чабана з силами, відповідно 2000, 2500, 1500 чоловік, до того ж озброєних польовими гарматами, легкими панцирними самоходками, оснащених вантажними автомашинами та мотоциклами. На-

справді ж на цих територіях діяв курінь Байди, Залізняк діяв у Любачівському повіті, він ніколи не мав більше, аніж 700 вояків, Ягода був керівником у Грубешівському повіті, а його курінь не перевищував числом 300 осіб, про Чабана джерела мовчать. А то ще Ю. Герхард у статті «Дальший перебіг боротьби з бандами УПА і ОУН» [3], що, до речі, була джерелом численних повторюваних досьогодні помилкових і абсурдних тверджень про ОУН і УПА, пише, що весною 1946 року часто виднілися «на маківках гір, особливо в Галичі», виставлені УПА шибениці. Насправді ж Галич не видно з Устрик Верхніх, про розташовані далі на захід села не згадується, та й Військо Польське взагалі рідко заходило так далеко. Ті шибениці — ірраціональна вигадка (адже простіше і вигідніше було вішати людей посеред села, аби всі могли добре подивитися і запам'ятати), очевидно фантазії Герхарда. Як комічний елемент додам ще фото з публікації «У боротьбі за зміцнення народної влади. 1944—1947» [4], згідно з яким УПА у грудні 1946 року знищила пост МО у Варенжу за допомогою сигнальної ракети У-2!

Джерело вищезгаданого стереотипу по-моєму треба шукати (окрім старих антиукраїнських фобій і страшних спогадів років окупації Волині і Східної Галичини) у пропагандистській тезі про остаточне польсько-українське етнічне розмежування, здійснене у 1944 році, розмежування справедливе, після якого логічно випливало — не було вже на території Польщі українців, а щонайбільше лемки чи бойки, гуралі з невизначеною етнічною приналежністю. Ця теза поєднувалася з принципами, прагненнями і переконаннями (і то не лише комуністичного уряду, але і переважної частини громадськості), що у відродженій «п'ястівській» Польщі немає і не повинно бути національних меншин, адже проводилося виселення не лише німців і українців, але також і литовців та білорусів. Ставлення польського народу до перспективи дальшого співіснування в єдиній державі з українцями було тоді вкрай негативним, чому важко дивуватися: з плином часу щораз глибоко укорінювалося переконання, що таке розмежування раз і назавжди вирішило проблему меншин у Польщі.

Логічно, виходячи з такої точки зору, було вважати, що загони УПА прибули до Польщі з України, бо ніщо

інше не могло пояснити їх присутність на захід від Бугу і Сяну. Цікаво, що ця теза приймалась незалежно від факту депортації з Польщі до СРСР сотень тисяч українців,— це черговий доказ, що стереотипи існують і розвиваються незалежно від фактів. Що стосується УПА, дійсно саме влітку 1944 року на землях східної Польщі з'явилося багато сильних угруповань УПА, котрі, однак, переважно повернулися на рідні землі на сході. В Польщі ж зосталися місцеві загони, сформовані з українців-мешканців земель, визнаних польськими.

Переконання у повноті польсько-українського етнічного розмежування також сприяло фальсифікації питання терору проти цивільного населення. Більшість авторів, цілком замовчуючи терор поляків стосовно українців, одночасно пишуть про масовий терор на землях Польщі після 1944 року з боку УПА і переконують, що його масштаб порівняний з трагедіями Волині і Східної Галичини попередніх років (мається на увазі жорстока різня на національному грунті в роки німецької окупації.— *прим. перекл.*). Коли, однак, доходить до прикладів, виявляється, що наводяться переважно акції, в ході яких загинуло декілька чи кількадесят осіб. Найголосніший злочин УПА того періоду, різня в Балигородах (42 жертви), як це відомо з офіційних повідомлень, мав місце під час переміщення лінії фронту, коли містечко опинилося на нічийній території; решта гучних убивств у Бескидах (Підкаліш, Середнє) трапились під час німецької окупації.

З вітчизняних авторів про польський терор згадують лише Шота і Щесьняк у своїй монографії «Дорога в нікуди», де наводяться напади на Піскоровиці, Павлокому і Верховини, а також В. Новацький в нарисі «Організація і діяльність Внутрішніх Військ. Серпень 1944 — травень 1945» [5]. Останній автор прямо пише про звірства польської армії (не лише ВВ), котра застосовувала проти цивільного населення принцип колективної відповідальності, він пише про те, що в згаданий період війська спрямовувалися не проти партизанських загонів, а проти населених пунктів, а також про роль військ НКВС у подоланні підпілля в Польщі. Як пише В. Новацький, у ті часи в Ряшівському воєводстві «убито під час боїв і сутичок близько 1000 осіб із загонів УПА і цивільного населення. Це значна кількість, вона відзеркалює і форми проведення акції. Власні втрати становили 18 убитих», але дані ці визначаються заниженими. До того ж зважмо, що мова ведеться виключно про убитих урядовими військами.

Найбільших масштабів досягнув антиукраїнський терор в 1945 р. В березні цього року Внутрішні Війська замордували близько 540 мешканців Старого Люблінця, в квітні — 400 мешканців Горая (ці дані наводяться Новацьким). В березні польська самооборона за участі якогось загону лісовиків перебила коло 300 українців у Павлокомі, а підрозділ Національних Збройних Сил — 400 вже сконцентрованих для виселення українців у Піскоровицях. Інший відділ НЗС вчинив у червні 1945 року напад на Верховини, забивши близько 200 осіб, поміж якими було 65 дітей. Численними були також випадки вбивства греко-католицьких і православних священиків, як правило разом з родинами — загинуло їх понад 30. В околицях Майдану Синявського сталося навіть так, що польський загін чи банда замордував римо-католицького священика, поляка, котрий засуджував вбивства українців. За даними Управління ГБ Польщі лише від березня до червня 1945 р. від рук польських формацій підпілля і банд загинуло більш, ніж 1500 українців.

Список убивств, злочинів, порушень законів ведення війни можна було б продовжувати ще довго, додамо лише два випадки. Перший — це знищення весною 1947 р. українського шпиталю під Круглицями, про що офіційна версія твердить, що коли обслуга відповіла вогнем на пропозицію здатися, її спробували «викурити» сигнальними ракетами, що спричинило однак висадження зосередженої там вибухівки. Однак в нотатці капітана Турського в «Польсце Збройней» від 21.04.1947 р. говориться, що ракети спричинили пожежу, котру сапери гасили, вкидаючи досередини вибухівку. Аналогічно пише Х. Домінічек [6]: до шпитального бомбосховища вкидали не лише ракети, але і гранати. Загинуло 25 осіб, поміж ними 2 лікарі-українці, один лікар-німець і 10 поранених. Цікаво, що Домінічек пише про 15 убитих, не згадуючи про загиблих пацієнтів. Другий епізод, якого, як і багато інших подібних, годі шукати в літературі — бойня в Терці, де 9 липня 1946 року військо замордувало гранатами бл. 30 українців, згрома-

джених в одній з хат — це були взяті попередньо закладники. Зі всіх цих ганебних подій в пропагандистській літературі згадувалося лише про Верховину, причому майже завжди замовчувався факт українського походження жертв, наголошувалося лише на прокомуністичних симпатіях мешканців цього села.

Українська Повстанська Армія не була, як повсюдно пишеться, ані конгломератом банд, ані розрізненим набродом партизанських загонів. Це була військова формація з центральним командуванням, що здійснювало директиви політичного керівництва. Звичайно це не виключає існування банд, як українських, так і польських. Кожна війна, спричинюючи розрив суспільних зв'язків і удоступнюючи зброю, сприяє розвиткові бандитизму. В 1945 р., коли сільські райони (і то не лише на польсько-українському прикордонні) не контролювалися ефективно ніякою владою, для багатьох людей виникла сприятлива ситуація для збагачення шляхом грабунку, зведення давніх особистих порахунків, сусідських чи родинних, не доконче пов'язаних з національною приналежністю. Напевне ми ніколи вже не дізнаємося, скільки вбивств і підпалів було списано на політичний терор. Так, наприклад, депортація українців до УРСР створила чудову нагоду для грабунку, нерідко в організованій формі, під виглядом селянської самооборони; та й немає зрештою підстав судити, що виключно поляки грабували майно українців-переселенців. Отже, коли ми говоримо про ті часи, то мусимо постійно враховувати той факт, що не всі злочини (за винятком, очевидно, масових убивств) мали націоналістичне чи політичне тло, багато було звичайних кримінальних актів.

Оцінюючи стан УПА на початок 1947 р., важко згодитися з картиною, намальованою Шотою і Щесьняком: виснажений і здеморалізований набрід, для знищення якого необхідно було чомусь досягнути 10—15-кратної військової переваги і до того ж виселити цивільне населення з території його діяльності. Не кажучи вже про внутрішню суперечливість вищенаведеного образу, перебіг операції «Вісла» довів, що УПА, хоча звичайно дуже послаблена, залишилась надалі сильним і готовим до боротьби супротивником, а міра її деморалізації (у військовому, а не загальноприйнятому значенні того слова) не була значною. Коли б було інакше, загони

УПА в умовах колосальної чисельної переваги польських військ і величезних втрат не здолали б прорватися організованими бойовими одиницями на Станіславщину, до Ольштинського воєводства чи до Баварії (Громенко довів туди 40 чоловік з бл. 90, котрими командував у квітні 1947 р.).

Перш за все не витримує критики теза про неминучість виселення цивільного населення для припинення партизанської війни. Операція тотальної блокади краю, тобто оточення всіх сіл і хуторів, одночасно з прочісуванням лісів, а навіть розквартируванням армії по лісах, була б можливою без виселення населення, і навіть простішою через постачання. Таку операцію провели на Станіславщині взимку 1945/1946 рр. війська НКВС, та досягнули вирішального оперативного успіху. По суті у тому ж полягала операція «Вісла», але вже після виселення населення і знищення більшої частини забудови. До того ж польське керівництво — те ж саме — не вдалося до депортацій у боротьбі з «Огнем», що так само діяв у важкодоступних гірських районах і користувався підтримкою місцевого населення, хто зна чи не більшою, аніж УПА.

Однак, навіть коли б виключно з точки зору тактики необхідно було б усунути населення з території воєнних дій (я схильний припустити таку конечність в клині Бескидів на захід від Тісної, між Сяном і чехословацьким кордоном), то ніякі військові вигоди не виправдовують виселення українців на чужі їм землі, розпорошення народу і позбавлення його майна. Це було виключно політичне рішення, і мотиви його також мають політичну природу. Виселення було поєднане з цілеспрямованим розривом суспільних зв'язків, з ліквідацією всіх форм українського національного життя, а також — і то від самого початку — з мстивим беззаконням, адже органи держбезпеки забороняли забирати на місце переселення майно з полишених сіл. Пізнішим декретом від 27.07.1949 р. українці були позбавлені майна на законних підставах і без відшкодування, лише з правом «рекомпенсації», тобто їм надавалася земельна ділянка в місці депортації. Прихованою метою цієї акції не могло бути ніщо інше, як створення умов для прискореної асиміляції українців — принаймні поверхової, а пізніше до ліквідації раз і назавжди українського

питання в нашій країні. В цій концепції криється помилка, притаманна шовіністам усіх народів, котрі завжди недооцінюють стійкість інших.

Шота і Щесьняк, як і решту авторів, цілковито оминають справжню причину, заради якої стало неминучим проведення такої масованої військової операції проти УПА. Такою причиною стало вилучення УПА з амністії 1947 р. Ця амністія мало не цілком розвантажила «польський» ліс, де залишилася тільки жменя найбільших опозиціонерів. Зваживши, що і українське населення було стомлене продовженням війни без шансів на перемогу і терором (УПА немало давалася взнаки і українцям), можна без ризику припустити, що амністія спричинила б розпад СКВ (селянських допоміжних загонів), а також вихід з лісу принаймні більшої частини партизанів, лише нещодавно мобілізованих. Сили УПА, правдоподібно, скоротилися б до менш ніж 1000 осіб, причому втратили б підтримку сільського населення, котре по амністії не боялося б тепер «лісовиків», сподіваючись на захист армії. Всього цього польський уряд міг досягнути одним порухом пера — але не схотів. Причину такого рішення треба шукати в непольському характері УПА — тогочасна «національна згода» мала обмежитися поляками.

Щойно я згадував про неминучість проведення рішучої операції проти українських партизанів, адже безсумнівно існувала така конечність — жорстока конечність їх ліквідації. Жодна держава не може толерувати на своїй території не підпорядковані їй збройні сили, тим більше сили відверто ворожі, що ведуть проти неї збройну боротьбу. Цього факту не змінює оцінка законності державної влади і ставлення до держави з боку громадян. Однак з іншого боку, ствердження неминучості ліквідації антиурядових партизанських загонів (не лише УПА) не відміняє оцінки використаних засобів, як також незбагненність окремих вчинків. І, незалежно від того, якою мірою форма проведення операції «Вісла» була суверенно польською справою, а якою підштовхували до неї всюдисущі радянські радники — не можна ані виправдати масового виселення, ані застосованих при цьому засобів. Не можна також згодитися з ген. Блюмом, що це рішення «заслуговує на (...) позитивну оцінку історії». Суд історії не може бути

аморальним навіть тоді, коли б ми згодилися, що політика іноді такою бути змушена.

Неправдою є також переконання, ніби рішення про проведення акції «Вісла» було прийняте під впливом випадкової (якщо взагалі випадкової, що не належить, однак, до теми нашого дослідження) смерті ген. Свєрчевського. Вже Герхард у згаданій статті виразно стверджував, що виселення було задумане (а отже і готувалося) ще в 1946 р., і вважав, що постанова в цьому питанні запізнилася, забувши, що на момент проведення амністії уряд не міг собі дозволити втягнути в антиукраїнську акцію достатню кількість сил. Але той же Герхард, тим разом у «Загравах у Бескидах» пов'язує візит Свєрчевського в гори саме з підготовкою операції «Вісла», оскільки вкладає в його уста передбачення її. Тим часом більшість поважних авторів (за винятком Шоти і Щесьняка) не згадують в контексті прийняття постанови щодо акції «Вісла» про смерть Свєрчевського, вони натомість пишуть про значення вдалого ходу виборів до сейму та амністії. Що стосується постанови ГБ від 17.04.1947 р., то очевидно, що тут ідеться не про план чи намір, ми маємо справу з наказом, що лише запустив у рух готову вже машину. Це підтверджується визначеним терміном дії — лише 11 днів від моменту прийняття постанови.

За підрахунками Шоти і Щесьняка до акції проти бл. 1800 партизанів і правдоподібно кількасот учасників СКВ, котрі брали реальну участь у боях (більшість з них пасивно піддалися депортації), так от проти максимум 2500 осіб було кинуто бл. 20 000 солдатів та міліціонерів (на думку українських авторів лічба занижена). Нота бене (не забути.— *прим. перекл.*) — Шота і Щесьняк допускають явну маніпуляцію цифрами (с. 429—431), бо сума осіб, що входили до окремих куренів і боївок СБ складає 1800, а в тексті без обгрунтування подано: 2500 членів УПА і 3000 в загонах самооборони. З вищенаведеного підсумку випливає, що військо мало ледь не десятикратну перевагу, а не так як пишуть зазначені автори — трохи більше як трикратну... Перевага явна і досить значна. Враховуючи, що операція «Вісла» проводилася етапами, і в кожному з них польська сторона осягала над УПА перевагу в людях (бо про матеріальну базу не варто й згадувати), можна стверджувати існування 20-кратної в деяких

випадках переваги, хоча це не могло бути використано в масштабах однієї сутички, на це не дозволяють природні умови краю. Незважаючи на такий баланс сил, частина військ УПА змогла вирватися з оточення.

Як я вже згадував, лише невелика частина членів СКВ пішла до лісу в часи переселення. Лише під Владавою постала сотня Володі, а відносно нечисленна і розташована постійно у Словаччині боївка Смирного зросла до близько 60-особової сотні. З діяльністю останнього загону пов'язано чимало неясностей і чуток. Спочатку це була охорона естафетної лінії, котра поєднувала крайовий провід УПА в Східній Галичині з закордонним керівництвом, еміграційним політичним центром. Цей загін, щоб не псувати стосунків з Чехословаччиною, постачався за рахунок грабунків та реквізицій у польській частині західної Лемківщини. Лише після початку депортацій Смирний з лемків-утікачів, котрі опинилися на території Чехословаччини, сформував більший загін. В Ряшівському воєводстві опір депортаціям був практично неможливий, натомість в Люблінському, де вони здійснювалися пізніше, певна частина українців укрилася з майном глибоко в лісах, не охоплених українською партизанською війною, в тому числі у старих таборах Армії Крайової в Сольській пущі. Після завершення боїв вони повернулися до своїх, нерідко спалених будинків, аби на протязі довгих років удавати поляків.

Операції проти УПА влада попереджувала виселенням населення. У Бескидах виселяли також поляків (цей спосіб називався у В'єтнамі «стратегічне село»), аби невдовзі досить швидко дозволити їм повернутися додому. З виселенців вилучалися також подекуди українці, зайняті на залізниці, в лісництвах, на копальнях, мешканці Перемишля та Ярослава. На західній Лемківщині траплялися випадки, коли дозволяли залишитися родинам ветеранів Червоної Армії та Війська Польського і змішаним родинам. У таких випадках розпорядження віддавали командири військових підрозділів або уповноважені Управління ГБ. Загальна директива передбачала повне виселення.

Умовами депортації передбачалося надання кожній родині 1 товарного вагона, однак на практиці було запроваджено норму — 2 родини на вагон. Правдоподібно, що так сталося внаслідок помилкової оцінки кількості українців у Польщі (80 тис. замість 150 тис.),

а відтак приготували надто мало вагонів. Нормативний ешелон складався з 40 критих вагонів і 10 платформ, де мали поміститися 300 переселенців (або 80 родин по 3—4 особи), 120 одиниць інвентарю і 30 возів [7]. Отже задумом було передбачено, що переселенці більш, ніж у половині випадків їхатимуть з ручною поклажею, а це ж були селяни. Вантажили однак дещо більше. В перших 40 ешелонах прибуло в Ольштинське воєводство 4260 родин, бл. 100 у кожному. З колишнього Бещького повіту виселено 34 026 осіб (приблизно 10 000 родин), які забрали з собою 3242 коня, 6796 корів, 7174 вівці і кози, 1353 свині, 2978 возів, 1789 плугів [8]. В зв'язку з тим, що лише менше третини родин мало віз, щотретя — коня, щоп'ята — плуг, дещо більше половини — корову, навіть зважив ши, що багато з них могли дійсно не мати перед депортацією коней і возів, кількість яких завжди різко скорочують війни, не підлягає сумніву, що диспропорція така виникла в значній мірі внаслідок методів чинення операції. З донесень про виселення відомі випадки, радше характерні, аніж виключні, коли селян змушували залишити свої оселі протягом 2—3 годин, обмежуючи вантаж до 25 кг на особу, а також (головним чином у горах, де армія почувала себе невпевнено) вивозили населення вантажними автомашинами, що змушувало залишити інвентар; додаймо неминучі у такій ситуації реквізиції коней і возів, і ми отримаємо повну картину. Відомі донесення про те, що при відправці ешелонів у Ольштинському воєводстві на одну машину вантажили навіть по 8 родин, чи бл. 30 осіб,— ці люди були позбавлені всього майна.

В ході самої операції «Вісла», вона не отримала пропагандистського розголосу, інформація в пресі була радше скупою — трохи про бої з УПА, трохи про прибуваючих до Ольштинського воєводства переселенців з «Ряшівщини» чи навіть з центральної Польщі. Темою дня була тоді «битва за торгівлю». Лише після 1956 р. в пропаганді почали представляти тему боротьби з УПА, показуючи операцію «Вісла» як відплату за смерть генерала Свєрчевського і вираз «справедливого гніву» польського народу. Наскільки це пов'язано з приходом до влади в керівництві ПОРП шовіністичної фракції та ідеології, котра з часом набула адекватного найменування ендокомунії, не можу оцінити, однак думаю, що докладніше простеження залежності між

пропагандистською політикою щодо національних меншостей (окрім євреїв, бо це специфічне питання) і боротьбою за владу в ЦК були би дуже повчальними.

Підсумок операції «Вісла» — жахливий. Це стосується і безпосередніх наслідків, в значній мірі неминучих (бо ліквідація УПА могла бути лише менш кривавою, але не безкровною), так і опосередкованих — 150 тис. вигнанців, розрив суспільних зв'язків всередині української громади в Польщі. Відновлені, вони не набули попереднього вигляду, ані не досягнули стану, до якого б допровадила природна еволюція протягом минулого 25-ліття. Українці в Польщі стали розпорошеною діаспорою, позбавленою опори в тому, що для кожного народу є найважливішим — в малій батьківщині, батьківській стороні, а також, хоч це й інша тема,— у великій Батьківщині, бо радянська Україна нічого для них не робить. Тому українці все ще живуть у Польщі життям чи то емігрантів, чи то втікачів, досить несміливо — хоча останнім часом усе сміливіше — і з недовір'ям до поляків виявляють своє існування. Кривда давніх літ надто глибока, а безглузда (а може свідомо розпланована) пропаганда постійно підживлює і поглиблює недовіру щодо Польщі та поляків.

Вину за все це не можемо перекласти виключно на уряд. Операція «Вісла» — останній в довгому ряді актів насильства в історії наших народів — пройшла без будь-якого протесту з польської сторони, при мовчазній суспільній згоді. Адже пізніше ми трактували — не уряд, а народ — мешкаючих поміж нами українців за неминуче зло, з ворожістю і погордою. Ми не хотіли мати поміж себе українців, гірше того — ми хотіли вірити, що це народ убивць, гайдамак і т. п. Не всі — це правда — але достатня більшість, аби можна було сказати — народ, сказати — ми. І вдарити себе в груди...

ПРИМІТКИ:

[1] Blum I. Udział Wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej w Polsce — walki z UPA // Wojskowy Przegląd Historyczny.— 1959.— No 1.

[2] Rzepski St. Szlakiem 32 budziszyńskiego pułku piechoty.— Warszawa.— 1959.

[3] Gerhard J. Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WiN // Wojskowy Przegląd Historyczny.— 1959.— No 3.

[4] W walce o utrwalenie władzy ludowej 1944—47.— Warszawa.— 1967.

[5] Nowacki W. Organizacja i działanie Wojsk Wewnętrznych. Sierpień 1944 — maj 1945.— In: Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944—47.— Warszawa.— 1966.

[6] Dominiczek H. Wojska Obrony Pogranicza. 1945—1948.

[7] Ginalski E., Wysokiński E. Dziewiąta Drezdeńska.— Warszawa.— 1984.

[8] Jadam H. Pionierska społeczność w Bieszczadach.— Rzeszów.— 1976.

Реферат виголошено на симпозіумі в Лодзі 27.10.1987 р. «Литовці, білоруси, українці, поляки — передумови поєднання», організованому Душпастирством Творчих Середовищ при костелі оо. єзуїтів. Перекладено українською мовою з машинописної ксерокопії. Назва оригіналу: Tadeusz Andrzej Olszański. Wokół akcji «Wisła».

Євген МІСИЛО

ОССОЛІНЕУМ

Чимало ознак указує на те, що теперішній спір за зібрання бувшого наукового інституту ім. Оссолінських, що існував у Львові до 1939 року, може виявитися одним з чинників, який впливає на кшалт майбутніх польсько-українських відносин.

Це підтверджує багатомісячна пропагандивна кампанія, зорганізована польськими засобами масової інформації. Вимога повернути книгозбір львівського Оссолінеум й супровідні їй щоразу частіші засудження українців у незаконному привласненні польських культурних дібр, довели до згуртування найважливіших для формування громадської думки середовищ, від крайньої правиці по комуністичну лівицю, що вперше мало місце в Польщі аж у 1947 році.

Перед веде відомий польський публіцист Вєслав Будзинський, він за кілька останніх місяців опублікував на сторінках найвпливовіших часописів зв'язаних як з «Солідарністю» і Римо-католицькою церквою, так і ПОРП, кільканадцять статей майже ідентичного змісту (пор.: з «Газета Виборча», ч. 49/1989, ст. «Пляма»).

Їх спільна риса, не зважаючи на політичну орієнтацію часопису, це незвичайно емоційний засуд у тому, що українська сторона (лиш інколи називана «радянською») й досі не передала Польщі ні одної книжки з кількасоттисячного книгозбору Оссолінеум, крім незначної кількості в 1989 році.

Будзинський прямо стверджує, не подаючи джерела тих сенсаційних відкриттів, що український уряд — репрезентований Никитою Хрущовим «відмовився від переговорів у справі інституту Оссолінських» та «пропонував — в ім'я приязні — спільно знищити «Рацлавицьку панораму» (sic!).

Я аж ніяк не наміряюся захищати Хрущова. Проте маю за обов'язок, будучи істориком з питань післявоєнних польсько-українських відносин і спираючись на відомі мені документи дотичні до культурної співпраці, зокрема листування між Хрущовим і президентом РП Болеславом Берутом, ствердити, що всі питання Будзинського в цій справі далекі від правди.

Достатньо-бо заглянути до такої знаної монографії як «Оссолінеум. Пропам'ятна книжка в 250-річчя Національного інституту ім. Оссолінських», виданої у Вроцлаві 1967 року, щоб між кільканадцятьма цікавими спогадами осіб зв'язаних з бібліотекою в її львівський і вроцлавський періоди прочитати інформацію про те, що вже навесні 1945 року Президія Академії наук УРСР створила у Львові комісію з професором Михайлом Возняком як головою, а ця комісія мала завдання підготувати 30 000 томів, у цьому числі 10 000 стародруків зі сховищ Оссолінеум як дар для знищених польських бібліотек. Восени рада Академії наказала підвищити число вибраних книжок і рукописів до 50 000 томів. Ті книжки та 577 інших музейних одиниць з зібрань Оссолінеум відправлено до Польщі в жовтні 1945 року.

У травні 1946 року доручено вибрати ще 100 000 томів, причому до уваги бралися також рукописи й стародруки. Довголітній працівник Оссолінеум Францішек Пайончковський згадує, що «книжки вибирано уже не лишень зі сховищ, але й з т. зв. забезпечених фондів» (с. 52). У липні кількість підготованих для відправлення книжок збільшилася на наступні 50 тисяч одиниць, у цьому 35 тисяч стародруків з XVI—XVII століть (між них низка унікальних книжок голландського книгодрукаря Елцвера), 7 тисяч рукописів, м. ін., М. Конопницької, Я. Каспровича та інших. А надто українська сторона передала польським музеям 230 картин з львівських галерей (майже виключно картини Я. Матейка, Я. і В. Коссаків, Я. Мальчевського), 270 образів з київських галерей та, згадану вже на початку, «Рацлавицьку панораму», де зображена битва повстанського війська під проводом Тадеуша Косцюшка з росіянами (4.VI.1794), створена в 1893—1894 роках від Войцеха Коссака, Яна Стики й Міхала Вивюрського.

Передавання книгозбору Оссолінеум супроводилося обширним листуванням. Дарма шукати в ньому по роках яких-небудь ознак, що, як стверджує В. Будзинський — за повернення «привласнених» зібрань ведено завзяту боротьбу». Тим більше, якщо покладатися на спогади згаданого вже Ф. Пайончковського, який від імені вроцлавського Оссолінеум приймав у Перемишлі книгозбір, усе відбувалося в незвичайно приязній атмосфері, а присутні при церемонії дивувалися дуже акуратному й старатливому опакуванню. І так, напр., образи, щоб захистити їх від вологості, покрито шаром парафіну.

«О 13^{30} — згадує Ф. Пайончковський — заїхав спеціальний поїзд на 5 закритих вагонів, два вагони-платформи з «Рацлавицькою панорамою» й один пасажирський, з якого вийшла радянська делегація з К. М. Пелехатим, заступником голови Міської ради Львова, директором бібліотеки Академії наук П. І. Гнипом, головою культурно-освітнього відділу П. І. Коневом, делегатом Уряду УРСР Онищенкою, лейтанантом пограничників і кіношниками. Після привітальних промов д-ра Гейштора (нині — презеса Польської академії наук — *Є. М.*) і старости Гаська, слово взяв Пелехатий, провірено пломби Академії наук УРСР, наложено нові польської митниці (...). Акт передання відбувся цього ж дня о 17-й годині, в кімнаті старости Гаська. Знов промови й підписання відповідного протоколу, від імені Уряду підписує д-р Гейштор, наступний акт підписую я від імені вроцлавської делегації. Від цього моменту книгозбір Оссолінських та музейні зібрання й «Рацлавицька панорама» de facto і de iure належать Вроцлаву. За протоколом у транспорті були 484 скрині, з-поміж них 418 містило частину Бібліотеки Оссолінських — 150 000 томів, у цьому 7038 рукописів, 35 565 стародруків і 107 397 друків XIX і XX століть. У інших же, тобто в 66 скринях, були експонати (40 скринь) з Львівської міської галереї, 12 з історичного музею, 5 з Промислового музею» (...) Увечері в одному з перемиських ресторанів відбувся бенкет, який улаштував делегат Уряду ПНР для радянської делегації; узяли в ньому участь обі делегації та представники перемиської влади й організацій. Слід признати, що той ресторан (не існуючий сьогодні) підготував бенкет, який не поступався

щонайкращим столичним ресторанам. Численним тостам, співам «Góralu, czy ci nie żal» і «Do widzenia wkrótce», особливо тому, що делегати сповістили про наступний транспорт — закінчився пізно ввечері працьовитий день» (с. 58—59).

І справді, незабаром, бо 26 березня 1947 року у Вроцлав прибув третій транспорт з зібранням Бібліотеки Оссолінських (67 400 книжок, стародруків і рукописів).

Чому, отже, такі добрі перспективи співпраці, що зводилася практично до передання лиш українською стороною польських культурних дібр, заломалися після 1947 року? Відповіді на це питання слід шукати не тільки у Львові. Листування між урядом РП і УРСР показує, що справа повернення зібрань Оссолінеум мала під ту пору для польської сторони чисто політичне значення. (Не згадую тут про автентичні сподівання польських наукових кіл, які, будучи родом зі Львова, по війні опинилися у Вроцлаві). У листах до Хрущова Берут багато разів підкреслював, у контексті близького референдуму, а потім виборів до Сейму, політичні користі польським комуністам від повернення для польської культури Оссолінеум. «Перемога» у виборах означала кінець якої-небудь ролі справи Оссолінеум. Що більше, вона мимохіть могла нагадати про дражливу справу Львова й східних, утрачених Польщею, теренів. А ще не приховувано того, що зміст повернених книжок, картин і музейних експонатів був чужий вартостям, які відтоді мали бути загальноприйнятими. Здається, підтверджує це доля «Рацлавицької панорами», на експонування якої полякам довелося чекати понад 40 років.

Правда про долю львівського Оссолінеум, трактована нарізно від післявоєнного стану справ на Західній Україні, завжди буде спрощена, викривлена до вигляду: нищено, бо це було польське! На жаль тоді нищено передусім українську культуру. Таке ствердження часто викликає у польського читача здивування, прямо обурення. Проте годі заперечити той факт, що зібрання Оссолінеум, попри переховування протягом деякого часу в невідповідних умовах,— існують. Найцінніша їх частина, повернена в 1945—1947 роках, служить польській культурі й науці. Хоч, можливо, В. Будзинському вдасться переконати читачів, що Національний інститут імені Оссолінських виник у Вроцлаві на основі німецького книгозбору! Уціліли також десятки цінних зібрань, а такого не можна сказати про українське зібрання.

Кінець війни та друге (по 1939—1941 роках) «возз'єднання» Західної України з СРСР означав для українців наступний етап сталінського терору. Усе створене перед 1939 роком мало «буржуазно-націоналістичний» характер, його заборонювано або нищено. Тоді-то українська культура зазнала найбільших втрат. Замість осіб, що з однаковою любов'ю ставилися до книжок надрукованих кирилицею і латинкою, прийшли люди, найпершою вартістю яких була готовність **виконати** кожний наказ партійно-адміністративного апарату. Тож коли треба було нищити — нищили, коли наказано палити книжки — палили.

Превеликий архів і бібліотеку Греко-католицького Митрополичого ординаріату (1875—1944) у Львові, подібно до того, як і архів митрополита Шептицького перемололи виробні паперу. Уціліло коло 10 %. У 1952 році спеціальна комісія вибрала у львівських музеях кількасот найцінніших експонатів, а відтак... спалено їх. Таким способом знищено м. ін. 294 безцінні образи, у цьому 10 полотен М. Бойчука, 40 — О. Куриласа, 8 — І. Труша, 31 — П. Холодного. Згоріли всі портрети митрополита А. Шептицького, образи з зображеннями визвольних змагань українців у 1918—1919 роках. Пощади не було навіть бюстові й портретові Тараса Шевченка, які виконав всесвітньовідомий скульптор О. Архипенко. Гусениці бульдозерів повгнітали в землю хрести на гробах бійців Української галицької армії на Личаківському й Янівському кладовищах. Прикладам ність числа, деякі з них датуються останніми роками.

Цвіль і вологість нищили у Львові не тільки польські книжки. Тож чи годиться приписувати українцям негідні вчинки, не відрізняючи доволі туманних «представників української сторони», що рішала про долю м. ін. книгозбору Оссолінеум, від усього українського суспільства? Чи наслідки самоволі партійно-адміністративного апарату слід перекладати на спину всього українського суспільства й підносити до рангу «плями на польсько-українських відносинах»?

Особливо скандальним прикладом браку відповідальності за слова слід визнати вжите В. Будзинським окреслення, що справа Оссолінеум «це друга, побіч Катиня, не загоєна рана від сталінізму». То яку назву підбере автор брутальному виселенню 150 тис. українців з південно-східних воєводств Польщі в 1947 році в рамках операції «Вісла», ув'язненню 4 тисяч жінок, дітей

і дідів у концентраційному таборі в Явожні, який під час війни виконував функції філії табору в Освєнцімі, що за їх долю ніхто не заступився?

І накінець слід було б запитати у В. Будзинського, який намагається бути оборонцем справи повернення польських культурних дібр, чи знає що-небудь про долю архіву й бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, вивезеної 1944 року в околицю Вроцлава а потім, коли війна скінчилася, перевезених у Варшаву? Як прокоментує той факт, що безцінна для української історії й культури, збирана протягом багатьох років колекція документів, де була м. ін. більшість матеріалів до історії Українських січових стрільців, Товариства «Просвіта», спадщина від багатьох визначних українських політичних діячів, м. ін. Д. Донцова, матеріали Українського парламентарного представництва, укривається цвіллю будучи переховуваною від понад 40 років на горищі Національної бібліотеки на площі Красінських, а доступу до неї не мають як польські, так і українські історики?

Чому кількадесятитисячний книгозбір єпархіальної бібліотеки в Перемишлі «розтанув» від полум'я надсянських вогнищ, розпалених не УПА, до незамітної неозброєному окові кількості на кількох полицях Національної бібліотеки і Католицького люблинського університету?

Яка доля бібліотеки православного холмсько-підляського єпископа Іларіона, відомішого як проф. Огієнко, зібрань українського наукового інституту в Варшаві, Лемківського музею в Сяноці, Музею «Стривігор» в Перемишлі?

Чи їх трагічну долю він також назве «злостивістю кількох місцевих урядовців»? Чи не третьою, крім Катиня і Оссолінеум «не загоєною раною від сталінізму»?

Накінець, як на мій погляд, не добачаю якого-небудь шансу розв'язати справу Оссолінеум з теперішньою українською адміністрацією. Така можливість заіснувати може лиш тоді, коли український народ здобуде собі суб'єктивність, а Україна суверенітет. Тим фатальніше враження справляють польські спроби розмовляти з українцями через Москву.

Надрукóвано у журналі «Зустрічі» (Варшава).— Ч. 1—2/1990.— С. 85—88. Подається зі збереженням правопису.

Частина 2

- Андрей Шептицький: «Не убий!»
- знищення православних святинь на Холмщині
- зруйновані храми
- греко-католицька Церква у Польщі

Андрей ШЕПТИЦЬКИЙ

Божою Милістю і Святого Апостольського Римського Престолу Благословенням Митрополит, Архиєпископ Галицький і Львівський Єпископ Кам'янецький Духовенству й вірним Мир о Господі і благословенство

НЕ УБИЙ!

...Дивним способом обманюють себе і людей ті, що політичне вбивство не уважають гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов'язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі. Так не є. Християнин є обов'язковий заховувати Божий закон не тільки в приватному житті, але й в політичному та суспільному житті. Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку, і так само заслуговує на кару Божу і на клятву Церкви.

Християнин, і не тільки християнин, а кожна людина обов'язана з людської природи до любови ближнього. І не тільки християн, але й всіх людей буде Всев. Бог І. Христос, справедливий Суддя, судити по всім ділам життя, а передусім по ділам милосердя і любови ближнього, як це описане в притчі про страшний суд (Мат. XXV). Чоловіковбивник не тільки, що не мав милосердя для вбогого, терплячого, ув'язненого, але ближньому зробив найтяжчу кривду, яку тільки міг зробити, відбираючи йому життя, і то може в хвилі, коли той ближній, на смерть неприготований, стратив через неї всяку надію на вічне життя! Тим вчинком скривдив він усі діти вбитого, жінку, старих батьків, які без помочі вбитого, засуджені може на голод і нужду. Та не тільки вбив ближнього, але й свою душу позбавив надприродного життя, Божої благодаті, та ввів її у пропасть, з якої може, вже й не буде спасіння! Бо прокляттям неповинної крові викликав, може, в своїй душі демонів пожадливості, які кажуть йому в терпіннях і болях ближнього шукати власної радості.

...Світ гине з браку любові, гине з людської ненависті! Не переставаймо ж благати Всевишнього про обильні, теплі дощі його святої благодаті з неба.

Вкінці звертаюся ще до вас усіх, Дорогих Братів, вірних та усильно взиваю до заховування якнайбільшого супокою. Воєнні часи приносять нам неодно терпіння і неодну спокусу. Йде лиш про це, щоб з Божою благодаттю тривати при Божому законі і сильно надіятися на Всевишнього, що його Пресвята ласка оберне на наше добро всі терпіння, які нам зіслав. Досвіди принимаємо з Божих рук; нічого не діється без волі Небесного Отця. Бог, добрий Батько, змилосердиться над нами, простить наші гріхи і дасть діждатися благословенного часу миру.

21 листопада 1942 року.

Львівські Архієпархіяльні відомості.— Львів.— 1942, листопад.— Ч. 11.— С. 179—180, 183.

Б. ЖУКІВ

НИЩЕННЯ ЦЕРКОВ НА ХОЛМЩИНІ в 1938 р.

Спочатку 1938 р. ніхто з холмщаків не припускав, що може статись ще щось гіршого, ніж звичайна холмська дійсність. Й справді, губити, здавалося, більше не було чого. Бо після 1918 р., т. є. після настановлення над цією землею польської влади, поляки зачинили майже всі церкви, 169 церков висвятили на костели, відібрали від української Церкви й роздали ксьондзам та колоністам понад 17 000 гектарів найкращої землі, заборонили працювати культ.-освітньому товариству «Рідна Хата», забрали його бібліотеки, понищили все майно, припинили діяльність українських кооператив, цілком знищили українське шкільництво, виарештували свідоміших громадян...

Безконечна низка принижень й зневаг, палила соромом і гнівом серце кожного холмщака. Ні, гірше не могло бути...

Але це гірше прийшло в роках 1938 й 1939. Страшні роки диявольської боротьби цілої держави проти маленької горстки холмщаків-українців.

Почалося з атаків на православ'я у польській пресі, на чолі з краківською газетою «Ілюстровани Кур'єр Цодзєнни». Православні, ці гайдамаки, твердила польська

преса, українізують Холмщину. Їх треба перевести на католицтво, тоді все буде добре.

Потім заворушилась місцева польська адміністрація й громадянство. На постерунки поліції, та до «референтів безпеченьства» почали викликати свідоміших громадян, затримували їх в арештах, били, казали їм переходити на католицтво, або виїхати з Холмщини. А місцеві поляки почали організувати різні товариства «опєкі кресуф всходніх» й допомагати поліції нищити українців. На зібраннях місцевих поляків оголошувано такі ухвали: — «1. Наука релігії в школах для дзєці православних повінна провадзіць сєн в єнзику польскім. 2. Набоженьства в церквях повінно одправяць сєн рувнєж в єнзику польскім. 3. Звлашча дотичи то єнзика казань. 4. Свєнта у православних повінни одбиваць сєн ведлуг новего стилю,» й т. п.

Так, 3 квітня 1938 р. у с. Савині місцевий ксьондз Зигмунд Гжигожевскі та пару місцевих поляків, як Г. Войцєховскі й Ф. Філіповіч улаштували віче, на якому домагалися розібрати православні церкви, змусити священиків служити й проповідувати по-польському та виселити місцевого православного священика. Коли дехто з-поміж зібраних не хотів погодитися на ці постанови, то їх змусили мовчати, кажучи, що це на наказ вищої влади і що «там у гури лєпєй вєдзон», що треба робити.

В польській холмській газеті «Кроніка Надбужанська» з 10.04.1938 р. у передовій статті уміщено заклик, де м. ін. читаємо: «домагами сєн польскіх духовних православних на теренє нашего повяту, польскіх казань в церквях православних... Жондами зліквідованя церкві замкнєнтих, ктуре своїм істнєнєм буржон добре стосункі людносці ржим.-кат. і людносьці православней.»...

В деяких повітах, як нпр. в Білгорайськім, представники влади з подібними резолюціями (в березні й квітні 1938 р.) ходили по хатах православних й змушували їх підписуватися.

До священиків заявлялася поліція й грозила найтяжчими карами, якщо вони й надалі будуть проповідувати по-українському й відправляти Служби Божі за старим стилем.

Одночасно почали опечатувати т. зв. «доми молитви», т. є. хати, що їх православні побудували (не отримавши дозволу на відкриття церкви) спеціально для того, щоб так збиратися на молитву.

В самому Білгорайському повіті запечатано тоді доми молитви у сс. Біщі, Липинах, Княжполі, Хмільку, Замку й ін. Це сталося саме у Великий Піст. Православні збиралися на молитву на снігу, біля запечатаних домів, благали владу дозволити їм молитися, але у відповідь чули лише насмішки...

Ця праця польонізації богослужень продовжувалася увесь 1938 й 1939 рр. Пізніше, коли в літі почали валити церкви, то повітові старости явно казали українцям, що можна ще врятувати церкви від зруйнування, якщо священики пічнуть відправляти й проповідувати по-польськи. Ще більше: такий нпр. томашівський староста, Казімєж Вєляновскі навіть видав священикам наказ проповідувати тільки по-польськи.

Духовенство тоді зовсім стрималося проповідувати. Але до церков приходили поліцаї й тайні агенти й вимагали таки проповіді по-польськи. І це робили не тільки по глухих селах, але й в містах, нпр. у Холмі. Коли представники духовенства виясняли грубешівському старості С. Маркові, що проповідь в польській мові відстрашує людей від церкви, то староста відповів: «а то значи, же їм нє тшеба церкві». А всі старости в один голос кричали на, часто старих, заслужених священиків, як на хлопчаків, що — не потерплять, щоб в їх повітах «будоваць Украінен».

Священикові с. Матче, Грубешівського повіту, віцестароста загрозив виселенням з Польщі; священика с. Ходиванці, Томашівського повіту, засудили за відправлення богослужень на 3 місяці арешту й грошеву кару: священика с. Новосілки на 1 місяць арешту й грошеву кару й т. п.

Селянина з с. Ходиванці, що мав 75 років життя, засуджено на грошеву кару й арешт за те, що в його хаті відправлялись богослуження. Десять жінок з парохії с. Хмілька перебули кілька місяців у в'язниці в м. Білгораї за спротив владі підчас опечатування «дому молитви» у Хмільку.

Польський терор ще збільшився у травні й червні 1938 року. До Варшави почали їздити делегати православного населення «шукати справедливості» у вищої влади, але, звичайно, нічого й ні до кого не добилися. Вертались сумні додому, де діялись все сумніші події.

На з'їзді резервістів у Лащеві, ксьондз у костелі кричав: «преч православє!», «нє пшедаваць млека

жидом і православним, а кто спшеда, бендзє видальони з косцьола» й под.

У селі Виткові, де тоді йшла парцеляція маєтку Руліковського, православним відказувано: «бендзєш католікєм, втеди можеш купіць зємєн».

У селі Княжполі, місцеві поляки почали закликати католиків не мати нічого спільного з православними. Православних дітей насильно примушували залишатись на лєкції католицькоі релігії, водили їх до костела, змушували хреститись по-католицьки. Казали православним святити паски в костелі, забороняли приїжджати в село православним священикам, погрожуючи їм, в противному випадку, побиттям.

Вслід за тим почалися масові виселення свідомих українських священиків з Холмщини. Старости викликали до себе священиків і вимагали підписати заяву, що вони признають «неправність» їхнього перебування на Холмщині, й негайно покинуть цю землю. Хто не послухав, на того нацьковувано місцевих католиків, того бито, арештовувано, підпалювано й стріляно (нпр. стріляно в священика с. Новосілки, Томаш. пов.) й нарешті виселювано під конвоєм поліції.

І нарешті, в червні 1938 р. почалося руйнування церков, що продовжувалось біля двох місяців і якого жертвою впало 162 святині, не рахуючи сюди багато церков, знищених поляками перед червнем 1938 р. На протести й прохання православні отримували відповідь, що церкви мусять бути розібрані «аби своїм відокєм нє шпеціли мєйсцовосць». У цій короткій згадці про наше лихоліття немає місця пригадати всіх випадків бурення церков. Лише, як приклад, наводимо деякі з них.

Людям с. Голешева (Володавського повіту) староста й війт увесь час обіцяли, що церкву не розвалять. Коли ж люди їм повірили, то 13 липня 1938 о 7 год. ранку несподівано приїхали на підводах пожежники й поліцаї з трьох постерунків з псами. Люди, що вже виходили в поле, кинули жнива й збіглися до церкви, але поліцаї почали їх бити й цькувати псами. Відігнавши людей, насильники увійшли до церкви в шапках, з псами. Коли одна жінка, бачивши, що церкву вже валять, закричала: «Хто ж нам і де тепер буде правити Служби Божі?!», то поліцай відповів: «Хлоп твуй в хлєвє на сяні ці одправі.» Матеріял, що лишився після церкви, відпродано місцевим полякам за 180 зл.— за ці гроші учасники

розбірки довго піячили. Голешевська церква (дзвіниця й вівтарна частина) існувала 400 років. Перебула вона війни польські, російські, шведську, французьку й світову. Її пощадили культурні шведи й німці, аж врешті зруйнували «брати слов'яни» — поляки.

До села Ігнина (Володавського пов.) 8 липня 1938 приїхало багато поліцаїв, робітників-поляків і біля 30 пожежників під проводом володавського референта «безпєченьства» Крогульца, війта гміни, й коменданта поліції. По-нелюдському розігнавши зібраних православних, почали вони валити церкву, при чому збезчестили святощі, поламали престіл, знищили іконостас й образи.

У с. Голя (Володавського пов.) після того, як арештували й вивезли місцевого священика, 9 липня, о год. 2-ій, коли всі мужчини були на сіножатях, приїхали представники влади, поліція, пожежники та робітники й за 5 годин зруйнували дім молитви. Цей дім збудували православні у 1935 р. на приватне ім'я одного парохіянина.

До села Колехович (Володавського пов.) 13 липня приїхали з м. Острова й Нарчева референт староства, війт, секретар гміни Тисьменичі й багато поліцаїв та робітників-поляків. До церковних дверей підійшов робітник й замахнувся сокирою, що вихопилась йому з рук, встромившись у ногу. Робітника зразу ж відвезли до м. Острова. Розгнівані поляки почали валити церкву. Іконостас і образи порубали й звалили на купу. Подерли й розкинули церковну бібліотеку й дуже цінний старовинний церковний архів.

У м. Константинові (Більського пов.) на кладовищі знаходилася каплиця, що її зруйнували 13 липня. Місцева влада запропонувала спочатку це зробити жидівській пожежній команді, але навіть жиди відмовилися. Тоді на каплицю накинулися поляки, що так завзято били, ламали та рубали дім Божий, що залишили на вирятуваних образах сліди від сокири. Так, на образі Христа-Спасителя з іконостасу, по правій стороні голови Христа є сліди від двох ударів і один при лівій.

14 липня повалено церкву в с. Межиліссі (Більського пов.). Про це люди догадувалися ще напередодні, коли розібрано церкву в недалекому Загорові. Зійшлися люди, повиносили й поховали деякі цінніші речі. Здіймаючи дзвони, що їх купили кілька місяців перед тим,

тричі, на прощання, вдарили у великий дзвін. Зібрані почали ридати й цілу ніч не опускали своєї святині. І цілу ніч у селі, почувши нещастя, вили собаки. Ранком, о 7 год. на 8 тягарових автах (вантажівках — *прим. упор.*) у село приїхали поліцаї та робітники-поляки. Поліція почала гумовими кійками розганяти народ й густо оточила церкву. Війт почав шукати священика, який сховався у сусідньому селі. Робітники почали здирати дах, ламати й викидати з церкви образи та іконостас. Біля 12 год. звалили велику баню, потім почали пилками розрізувати зверху донизу стіни церкви й розтягувати їх мотузками. Біля 3 год. вночі, скінчивши свою каїнову працю, поліція й робітники від'їхали.

Одна з найдавніших церков на Холмщині була церква в с. Розтоці (пов. Холм), що вже існувала в XVI віці й стояла непорушно до початку нової польської держави. Тоді церкву замкнено, ключі забрала поліція, дозволивши православним молитися там тільки 3 рази в рік. У 1936 р. православні якимсь чудом добились дозволу відремонтувати цю святиню (що коштувало понад 3000 зл.). Цю, свіжо направлену, прадавню церкву брутально знищено 8 липня. Прохання до влади, вкрите сотками підписів, щоб церкву залишити, зустрілося лише з кпинами...

15 липня збурено церкву в с. Сілець (пов. Холм). Незадовго перед тим, як майже всюди, з Сільця вивезено священика, при чому комендант поліції сказав священикові, який показував папери з православної митрополії: «Накази вашего метрополіти для вас майом важносць, а для нас — жадней». У Сільці, окрім церкви, була ще капличка й джерело, куди, як до чудовного місця в день св. Анни сходилося багато прочан. Цю капличку також розвалили, покидавши дерево в воду, при чому знищено все, що тільки можна було знищити.

Подібно й парохіяни с. Депультич (пов. Холм), хоч зложили прохання до влади, з плачем дивилися, як під руїнами заваленої церкви згинули усі її святощі (13 липня).

У с. Могильниця (пов. Холм) зруйновано церкву 11 липня. Коли, перед тим, під конвоєм поліції вивозили з села священика, до возу підійшов один селянин, попросив благословення й дав своєму пастиреві на дорогу два злотих...

Церкву с. Малкова (Грубешівського пов.) зачинили ще в 1929 р. Парохіяни зложили до влади біля 30 прохань про відкриття церкви, але безуспішно. У цій церкві знаходився чудодійний образ Божої Матері й багато скарбів староукраїнського мистецтва. 7 червня приїхали руйнувати церкву. Але люди її обороняли, хоч і багато з них поарештовано, а одну жінку поліцай пробив багнетом. Одного дня навіть обливано народ з пожежних поліційних авт якимсь трійливим плином, а щодня бито кольбами, гумовими палками й цькувано псами. А потім, коли церкву таки зруйновано (7 червня) багато людей затримано за спротив владі. Церкву на кладовищі повалено 7 червня.

У с. Теребні (Грубеш. пов.) 15 червня арештувано священика, 19-го викликав його до себе грубешівський староста й запропонував перейти на католицтво, обіцявши «гварантованон службен уржендніка». 1 липня церкву опечатали, а 7 й 8 липня — зруйнували. Дерева біля церкви викорчували, груз розвезли по дорогах, а на місце, де стояла церква, навезли свіжої землі й заборонували. 14 липня священика закликано до староства у Томашів, де віцестароста Трукановіч знущався над ним, пропонуючи змінити рясу на «маринаркен і крават» й вигукуючи: «нас тераз бендзєцє слухаць»!

У с. Голуб'ї, як і в інших селах Грубешівського повіту, святиню повалили, щоб побільшити наругу, у дню Вознесення Господнього.

Старовинну церкву у с. Модрині (Грубеш. пов.) в липні-серпні перемінено на костел, всі цінні речі, архів, бібліотеку й образи забрав ксьондз з Модриня.

У с. Чопові, коли валили церкву, один з робітників-поляків, ставши на бані, віддавав моч на хрест церкви.

У с. Сагрині (Грубеш. пов.) 23 травня запечатали, а в липні зруйнували дім молитви. Перед тим священика викликали до Грубешева, де староста сказав йому: «Ксьондз повінєн биць католікєм. Даєм дзень до намислу.»

У с. Ласкові (Грубеш. пов.) зруйнували (7 червня) церкву, що її побудували селяни на власний кошт.

Церкву с. Ярославця, що існувала за переказами біля 600 років, знищено 30 травня. Увесь матеріял закупила на дрова місцева польська молочарня.

В с. Бусьно (Грубеш. пов.) валивши церкву (7 червня) спрофановано Св. Дари.

В с. Пригоріле розвалено церкву 8 червня. В цій старовинній церкві знаходився чудодійний образ Божої Матері, що його шанували не тільки православні, але й католики. По цім злочині відбулося перед багатьма свідками три явлення: 1. Божої Матері, 2. Хреста й 3. Розіп'ятого Христа.

Того ж дня почали валити церкву в м. Крилові. Валили кілька тижнів, підчас цього мур, впавши, причавив одного поляка-робітника, що розбиваючи святиню насміхався й голосно виспівував: «Господи помилуй, подай Господи» й под.

У с. Лащів (Томашівського пов.) 4 серпня, коли валили церкву, збіглося багато православних. На малих дітей поліцаї цькували псів, а старших немилосердно били. Одна дівчина крикнула: «Люди, рятуйте церкву, бо не матимемо де й помолитися». За це її жахливо побито на поліційній станиці. Припровадили під багнетами священика, щоб вилляв Св. Дари. Поляки (нпр. війт Хмєль) увійшли до вівтаря в шапках, надягали на голови вінці, накидували на себе ризи... Біля церкви розкопано могилу б. місцевого священика. Відкрито труну й зганьблено останки покійного пастиря. Пам'ятник на могилі розбито, вирубано всі дерева, що росли біля церкви; саму площу, де стояла церква, призначили для забав місцевої польської молоді. А матеріял з церкви війт Хмєль продав околичним полякам...

Коли валили церкву (7 липня) в с. Переспі (Томаш. пов.), то не відразу відважились збезчестити св. престол з Св. Дарами. Але до вівтаря ввійшов війт гм. Котлиці, Вінскі, й солтис Наговскі (цей останній в шапці й з папіроскою в зубах) й змусили, на другий день, усунути престіл.

До с. Пріорськ (Томаш. пов.) 2 липня приїхав віцестароста з війтом гміни Майдан Гірний, оглянули церкву й вирішили її повалити, при чому, як оповідають, віце-староста сказав, що церкву залишать, якщо люди перейдуть на католицтво. Коли ніхто не захотів змінити віри, то 4 липня о год. 3 ранку прибуло 6 поліціянтів з робітниками, але збігся народ і не дав валити церкви. Тоді війт поїхав у сусіднє село й пригнав ще 33 робітників. Але це не помогло, хоч поліція била людей. Тоді поляки поїхали до Томашева й, повернувшись з староства заявили православним, що церкву не будуть валити, а перероблять на костел, якщо 90 % православних змінять віру. Але ніхто не перейшов на католицтво. Тоді дуже рано (9 липня) приїхало у село 50 поліцаїв й багато робітників. Поліцаї розійшлись по селі й нікого не випускали з хат, а робітники тимчасом підрізали дзвінницю й розтягнули гаками та повалили церкву. Дошки, бруси й дзвони сказали перевезти до постерунку у село Майдан Гірний.

В м. Томашеві 18 червня в присутності війта й коменданта поліції розвалено 2 старовинні церкви, одну на передмісті Дубині (збудовану 1571 р.), а другу на Замлині (з 1559 р.).

Церква с. Виткова перед розваленням була опечатана поліцією у Велику П'ятницю, саме після виносу плащаниці, при чому людей вигнали з церкви, а перед церквою поставили сторожу.

Православним с. Жерник (Томаш. пов.) католики, як й адміністрація часто грозили карами за стійкість у вірі. І дійсно в ніч 30 квітня спалено церкву. Тоді католики (всього в селі 7 родин) 19 червня улаштували тут «місію», щоб відібрати від православних й цвинтар. На місії виступали 2 ксьондзи й війт Лащевської гміни. Але православні зібралися біля спаленої церкви й, щоб не допустити туди поляків, молились від 10-ої год. ранку до 6-ої вечора, хоч від католиків приходили делєгати й говорили: «час вам стонд забраць сє; якби ви сє длуго модлілі, то ксьондза вашего ми спшонтнєми». По 6 год. православні розійшлись, але вартувати залишилося 50 жінок. За це суд в Тишовцях засудив священика на арешт.

9 липня почали валити величню церкву у с. Наброжі (Томаш. пов.) при чому з стін кидали образи з криками: «О, які бродати сьвєнти» й под. В священичім домі уміщено польську школу.

Випадок з іншого села Томашівського повіту:

27 червня о год. 3 дня (коли люди працювали в полі), до церкви (з 1770 р.!) непомітно під'їхали комендант поліції й війт, а робітники, нишком, через засіяні поля й городи прискочили до церкви й почали сокирами її розбивати, при чому на цвинтар викинули Св. Дари з Дарохранительницею. Збігся народ й відігнав нападників; але 4-го приїхало багато поліції й церкву докінчили руйнувати. Тоді православні Богослуження почали правитись у приватнім домі, але й це заборонила поліція 21 липня.

Священику с. Вакієва, томашівське староство кілька разів забороняло служити й карало. 1 липня наїхали поліцаї й робітники й, не давши часу винести святощі, почали все нищити, нарушивши Св. Престол. Біля розкиненого дерева на ніч поставлено варту з католиків.

Молитовний дім у с. Біщі (Білгорайського пов.) зачинено 23 березня. Служби відправлялися біля дому, (бувало до 2000 вірних) хоч було дуже зимно. Католики, вертавшись з костела підчас православних Богослужень, навіть не здіймали шапок. 11 липня дім зруйновано.

У с. Липинах (Білгор. пов.) дім завалено 14 липня. На православних (як церковного старосту) наложено грошеві кари.

Збезчещено Св. Дари при валенні церкви, що була на кладовищі у Замості. Почали її валити 19 липня біля 3 год. ранку, щоб ніхто з православних не перешкодив.

Ці приклади вистарчить, щоб уявити собі, як нелюдськи нищено церкви. В багатьох селах в руйнуванні церков брали участь організовані поліцією відділи, що їх місцева людність називала «карательними». Вони роз'їжджали на тягарових автах в чорних шоломах з вимазаними чорними обличчями й сіяли всюди страх й ненависть.

І в цей саме час польська преса розписувалася, що церкви влада розбирає на бажання самого православного населення, що розібрано тільки «непотрібні» будівлі, що вигнане з Холмщини духовенство це були люди без освіти, агенти ОУН і комінтерна, що в церквах зберігалася зброя й протидержавна література й под.

В серпні й вересні по селах, де було зруйновано церкви почала їздити польська комісія (ксьондзи — серед них кс. Нєхай й представники адміністрації) й конфіскувати, старі образи й речі, що їх було вирятовано православними зо знищених святинь. Православні ховали що могли, але комісія робила ревізії (обшуки.— *прим. упор.*) й забирала все цінніше (м. ін забрано в с. Матчі схований на горищі в церкві чудовний старовинний образ з зруйнованої церкви с. Копилова).

Від стероризованих селян усе настирливіше вимагано підписів під різними домаганнями. Так солтис с. Старий Майдан збирав підписи (і від православних і від

католиків) під постановами сільських зборів (що їх ніколи не було), щоб святкувати за новим стилем, казання виголошувати по польському, а церкви приєднати до костела.

Проте православні по геройському витримали цей натиск. Дуже мало було таких, що заломалися, а серед них з великим сумом треба згадати такого о. Теодоровича з Підгірець на Грубешівщині, що на приказ властей полекшував їм завдання виносивши святощі з церков, що їх мали зруйнувати й намагався усіма способами бути корисним напасникам.

Вища православна духовна влада увесь час протестувала, благала залишити це жорстоке нищення, але нічого не помогло. 16 липня з'їхались всі православні єпископи у свойого архипастиря, Митрополита Діонісія й оголосили 3-денний піст на честь великих терпінь Холмщини, звернувшися до вірних з «посланієм», що його сконфісковано. Там читаємо про холмщаків: «Воздаємо Вам похвалу і подив від усієї... Церкви і свідчимо перед Вами нашу загальну скорботу з приводу Ваших утрат. Віримо, що з нами поділяють скорботу Вашу рівнож і благочестиві предки Ваші, що знаходили мабуть єдину втіху підчас життєвих турбот у тих церквах, що нині так жорстоко і безсердечно знищені. Розуміємо, як тяжко Вам нині, бо нічого на землі немає тяжчого, як на власні очі бачити нищення і наругу не лише своєї, але й прадідівської святині. Але зате, як чиста та спокійна уява Ваша християнська, що постраждали Ви не як убивці, злодії, злочинці й посягаючі на чуже, а як вірні своєму доброму ісповіданню християни.»

Окрім того єпископи виготовили широкий меморіял (пам'ятну записку.— *прим. упор.*) до президента Польщі, маршала Сміглого-Ридза й прем'єра Складковського, але й це не помогло.

17 липня, у покоях митрополита Діонісія відбулася велика нарада єпископату і представників Холмщини й всього православного населення. Обговоривши трагічне положення Холмщини, зібрані вирішили, відсунувши набік політичні розходження об'єднатися в обороні Церкви.

Окрім того вища православна церковна влада боронила в міру сил кожну святиню зокрема, проте безрезультатно.

Навпаки — терор на Холмщині все збільшувався. Польська преса почала писати, що в знищених церквах зберігалася зброя й протидержавна література... Все більше священиків й мирян замикано у в'язниці й гмінні арешти.

Тоді підняв свій голос в обороні православної церкви греко-католицький митрополит Андрей. В його, також сконфіскованому листі читаємо між іншим: «Між знищеними церквами є дорогоцінні старі пам'ятки церковної архітектури. Часто знищили й знаряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру в латинському обряді. Священиків, удержуваних лептами бідного народу... виселювали та діймаюче карали грошевими гривнами, або в'язницею. Неповинних людей нераз бито та видалювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехизму й проповідувати у материній мові людей.» (...)

Окрім того виступали кілька разів в обороні церков в законодавчих палатах українські представники. Згадати належить виступи послів д-ра С. Барана, о. прот. М. Волкова, сенатора О. Луцького й ін.

Про ці події багато писала українська львівська преса, — газети «Діло», «Новий Час» й ін. Але влада заборонила писати що-небудь про події на Холмщині. (...)

Та події 1938 р. були лише приготуванням до страшних переслідувань, що їх приніс холмщакам 1939 р., коли пролилася свята кров героїв оборонців своєї народності й віри... Коли по ночах цілі села чатували на напади поляків й часто їх переможно відбивали. (...)

Страшні 1938 й 1939 рр., що їх мужньо витримала Холмщина, стають найбільшим доказом перед усім світом, що Холмщина це невідлучна українська православна земля, яка під найтяжчими муками не стратить свого духа, свого національного обличчя й своєї віри *

Подається з незначними скороченнями, позначеними в тексті (...) зі збереженням правописних та мовних особливостей за виданням: Жуків Б. Нищення церков на Холмщині в 1938 р.— Краків: Українське видавництво.— 1940.— С. 3—27.

* Також опубліковані фото зруйнованих храмів у: Березно, Біла, Підляська, Верешина, Витків, Гусинне, Депультичі, Засів, Калепчиці, Княжполе, Крилів, Ласків, Ликошин, Липини, Малків, Набороже, Розтоки, Серебрище, Сліпче, Чопів.— *Прим. упор.*

Отець Василь ГРИНИК

ЦЕРКВА У РІДНОМУ КРАЮ І В ПОЛЬЩІ

(...) За малими винятками, українців у квітні-серпні 1947 переселено на т. зв. «возз'єднані терени» (Вроцлавщина, Долішній Шлеськ, Щецінське воєвідство та Східні Пруси). Людей наших вимішано з поляками, найвище 3—4 родини українські, і то з різних сіл, на село. Там розтягнено над ними нагляд УБ, і всяка лучність потягає за собою арештування. Священиків відділено від парохіян. Нема мови про творення гр.-кат. парафій. Гр.-кат. священикам не вільно відправляти в грецькім обряді, тільки в латинськім. Винятково двох священиків відправляє в своїм обряді, а се о. Теодор Серединський в каплиці якихось лат. Сестер і о. Ріпецький в околицях Ольштину (Східні Пруси). Але чи довго дасться особливо о. Ріпецькому, відправляти в своїм обряді, дуже сумніваюся, бо всьо, почавши від УБ,— воєвідства, староства, партія ППР, її ради народові,— скінчивши на латинських католиках, (особливо лат. духовенство зі своєю єрархією), отже, від найскрайнішої лівиці до найсвятішої правиці, уважає, що «се время благопріятно», що прийшла та давно виглядана хвиля, щоби ту рештку златинщити, а через те — спольщити.

Вже тепер на нових теренах одні лемки, як менше переслідувані, не бояться признатись, що вони лемки, уживати своєї мови на вулиці ані признатись до східнього обряду. Прочі українці так стероризовані, що не признаються ані до своєї народности; по-українськи говорять хіба в тіснім родиннім кружку, а до гр.-кат. священика то бояться навіть зблизитись. Звичайно, на підставі фальшивих документів подаються за римо-католиків і поляків. Одно УБ знає, хто вони, але без потреби в асиміляційних цілях не розголошує сього і через пальці глядить на фальшиві заподання в мельдункових картах та на фальшиві римо-кат. документи. Очевидно, що всі хрещення дітей, вінчання, похорони гр.-кат. відбуваються по костелах, бо інакше годі.

То дідичне у поляків україножерство і душехватство у його духовенства з приходом більшовиків загострилось і перейшло у фізичне винищування українського і греко-католицького елементу. Вже перед приходом

більшовиків, коли вони щойно зближались, убито на західних укр.-польських рубежах кількох священиків. (...)

Були випадки, де наші священики обороняли латинських парохів та парохіян. Напр., у Балигороді напали ще за панування німців більшовицькі партизани (спущені десанти) в цілі викликання ненависти у поляків до українців, вдаючи УПА, на костел у Балигороді в неділю під час богослуження, наміряючи там на рахунок УПА уладити різню-масакру. Почувши про це, місцевий гр.-кат. священик, о. Михайло Гащак, рушив зі зібраним на богослуження в церкві гр.-кат. народом до костела на оборону латинників, чим перекреслив пляни й рахунки більшовиків. Вони, зміркувавши безцільність дальшої своєї акції, відступили. А мимо цього, латинське духовенство, переселене з Галичини східньої у Польщу, пускає між своїм громадянством клевети будьтоби наші священики підбурювали УПА до різні поляків, а навіть «святили ножі». Які кривдячі Гр.-кат. Церкву і духовенство ходять між польським громадянством клевети, розсівані в першу чергу лат. кліром, покаже кілька прикладів, що трапились підписаному.

Один лат. питомець, вважаючи мене за лат. священика, оповідає про відносини в останніх роках у східній Галичині і подає, що чув від якогось свого кревняка, військового старшини, що: «Найгірші каналії це українські гр.-кат. священики у східній Малопольщі. Вони святили ножі на поляків.» Як же він був зблямований, як почервонів, коли я йому признався, що я належу до тих каналій, і коли виказав йому лож і клевету, повну шовіністичної ненависти, цеї його «інформації», хоч би з того згляду, що в нинішніх часах ножем ніхто не воює. Якби посвячували наші священики яку зброю, то хіба загально уживану в нинішніх часах, пальну. Але якби хотів за це осуджувати духовенство, най же в першу чергу кине каменем на тих, що дали такий приклад, т. є. своїх єпископів, що самі чи через відпоручників своїх посвячували далеко смертоноснішу зброю, (скорострільні та гармати перед війною 1939 р.), про що були звідомлення та ілюстрації по часописах. Але най буде певний, що серед греко-католиків ще є настільки християнського духа, що не найшовся такий священик, щоби святив зброю партизанам, ані партизанський

відділ, щоби з таким проханням приступив до свого священика.

Або такий випадок. Помагаю лат. парохові коло Варшави в обході коляди. Приходжу до одного дому, де представилась мені пані Белявська, б[увша] власниця дібр Березовичі на Волині, тепер переселена. Оповідає мені, очевидно з польського становища, про випадки на Волині з часів очищування її від поляків, про убивства поляків, масакру цілих осель і т. п., закінчує з емфазою: «Найгірше, що санкцію на то дав архиєпископ Львова — уніят Сапєга.» І знов прийшлось мені переконувати сю паню Белявську, дурну, як табака в розі, пльоткарку, що: «Сапєга є архиєпископом латинського обряду, і не Львівський, а Краківський архиєпископ, що митрополит гр.-кар. Львівський, уніят Шептицький, видав пастирський лист, що закликав власне до протилежного, і отже, нема як закидати такої санкції.» Цілий час мого збивання дивилась на мене з-під лоба, очевидно зла, що я посмів станути в обороні «уніята» і розвіяти її добру віру в ту смачну для неї клевету. Мусіла догадатись, що і я «уніят», бо не стрінула ще польського ксьондзика, щоби збивав, а не додавав нових клевет на тих страшних «уніятів».

Змалювавши незугарно в загальних контурах саме тло і підложжя важкого життя недобитків Гр.-кат. Церкви у Польщі, приступлю до опису поодиноких членів сего страдальця великого — Гр.-кат. Церкви під Польщею. Черв це роздоптаний, а не чоловік. (...)

На чолі гр.-кат. в Польщі стоїть з волі Святого Апостольського Престолу Його Ем[іненція] кард. Гльонд. Інакше годі було, тому що кожного капіт. вікарія, чи Апостольського адміністратора нашого сейчас депортовано би на Сибір via Львів і Київ. Він мусів би критись, але довго не укривався б, хібащо був би зовсім нечинним, але тоді і безхосенним і непотрібним. Ледве чи знайшовся б хто зі священиків гр.-кат., що відважився б на альтернативу: 1) депортація на Сибір за перший і одинокий прилюдний виступ у ролі сурогату гр.-кат. єрарха в Польщі, або 2) в укриттю — непотріб, безхосенний, а може і завада. Сам Еміненція кард. Гльонд у відношенні до гр.-кат. духовенства, бо з ним тільки має можливість стикатися, старається бути вирозумілим, приступним, навіть співчуваючим. Там,

де може, в обсягу свого круга ділання, помагає нашому духовенству, виставляючи різні посвідки, не все, може, зовсім точні, щоб охоронити духовну особу перед переслідуванням, чи дати можливість виїхати з Польщі і т. п. Священикам інтернованим у таборі в Явожні, їхнім женам, хворим священикам і сс. Служебницям дав 1947 р. підмогу на суму 100.000 зол. (Передані з Риму від Святішого Отця.— *прим. вид-ва «Смолоскип».*) По іменуванні його Делегатом Апостольським для греко-католиків у Польщі 1.04.1947 найменував Генерального Вікарія для Перемиської єпархії, зглядно її скравків під Польщею, в особі смиренно підписаного і затвердив іменованого Його Ексц. Ап. адм. Лемківщини Олександром Малиновським Ген. Вік. Андрія Злупка, додавши йому, як хворому, двох помічників, а це о. Петра Шуфлята, пароха Маластова, і о. Володимира Гайдукевича, пароха Волівця. Підмоги та стипендії богослужебні, виєднані у Святішого Отця, розділив між наших священиків, здається упімнув двох Апостольських адміністраторів за їхнє не зовсім коректне трактування гр.-кат. духовенства й вірних, обіцяв на слідуючий рік шкільний розмістити гр.-кат. кандидатів духовного стану, занимався справою обсади гр.-кат. парафії у Кракові, щоправда безуспішно. Прийняв звіт зі стану Гр.-кат. Церкви у Польщі за 1947 р., випрацьований підписаним, і зложив звіт свій про стан нашої Церкви в Польщі Святішому Отцеві та виєднав нові стипендії богосл. та підмоги для священиків і їх родин, для сирітського захисту в Перемишлі, для ченців та черниць дуже обильні.

Якщо ходить про оборону греко-католиків перед гнітом, кривдами та насиллям, то Еміненція Кардинал не може, на жаль, нам нічого помогти. Бо хоч Його Еміненція має симпатії у свому народі, то правительство уважає Його за сторонника еміграційного, польського уряду, що перебуває в Англії, і тому до Його Еміненції наставлене вороже; і тому Його Еміненція навіть не пробував інтервеніювати або хоч би зложити протест проти насильного вивозу Перемиського єпископа бл. п. Йосафата Коциловського, Його помічника єп. Григорія Лакоти та трьох членів Капітули, хоч за це просила Його делегація гр.-кат. Перемиського духовенства (о. крил. д-р Микола Денько та о. Степан Яворський). Бодай пробувати треба було. Хоч би се нічого може

і не помогло, але для зглядів престижевих, зазначення свого обурення, заманіфестування протесту, нап'ятнування насилля мало би своє значіння, бодай для історії.

Як же прикро було делегації вийти з нічим, як прикро гр.-кат: духовенству і вірним, що сей акт насилля збуто мовчанкою. А напевне не замовчано би, якби то насилля було довершене на якімсь лат. єрархові. Як прикро буде вдаряти ся мовчанка і разити в історії Гр.-кат. Церкви. Греко-католицькі єрархи йшли на муки і смерть, гинули, як мученики, а римо-католицька єрархія не хотіла і боялась піднести голос на знак протесту. Сю мовчанку рішучо треба уважати за фатальну помилку, тим більше, що ходило не тільки про особу Преосвященного Йосафата, але про рівночасну касату останнього заборола греко-католицизму в Галицькій провінції, яким являлось гр.-католицьке єпископство в Перемишлі, по ліквідації у Львові та Станіславові. Також Його Еміненція відмовився від інтервенції в справі ув'язнення та інтернованих гр.-кат. священиків, мовляв, я за своїми, римо-кат. священиками також не вставляюсь. Може бути, що Його Еміненція стрінувся б нераз з прикрістю, мусів би нераз признати, що священик нерозважно вмішався в несвої, політичні справи. Але хіба ніхто не здивувався б і не брав би за зле Архипастиреві, що питається за підчиненим собі ув'язненим священиком, що йому (священикові) закидається, або прохає за згляд для нього. Інша річ, що УБ нічого не відповідає, ані ніяких інтервенцій не визнає, а зовсім друга річ, коли архипастир не вставляється за ним. Духовенство має жаль до архієрея, що не вставляється за ним, а якщо державні чинники ігнорують його інтервенцію, розуміють священики свого архиєрея, співчувають з ним, скріпляється вузол любови синівської у спільному терпінні та поневірянні, і сама свідомість священика архипастирської печаливости за нього дає йому осолоду, силу і витривалість у терпінні. Противно, занехання інтервенції може Церкві нанести великі шкоди, бо священика огірчить і заломить; часто в кожному разі навіє шкідливим холодом для архиєрея і Церкви. Ще так в Польщі не є зле, щоб архипастир через вставлювання за священиками міг зашкодити, навести переслідування на себе чи на католицизм,—

особливо в римському обряді. А зігнорування УБ не є аж такою зневагою і приниженням, щоб з засади відмовлятись від покровительства і заступництва священиків, яке є природним обов'язком архипастиря.

Навіть за деякими гр.-кат. священиками, як, напр., о.о. Гащак, Калинюк, Шеремета, міг Його Еміненція без обави для свого авторитету заступатись. Про повну лояльність сих священиків Його Еміненція був поінформований. Апостольський Адміністратор Любуської землі з осідком у Гожові вставився за трьома нашими священиками, ув'язненими у Щеціні, оо. Паславським, д-ром Сенетою Дионісієм і Гурою Ярославом, (яких арештовано тільки тому, що вони по переселенні на т. зв. «возз'єднані землі» разом мешкали і до них приходили наші люди), і мав повний успіх, бо витягнув їх. Неодин так невинно священик наш терпить у таборі чи в'язниці, тому що не було кому вставитись за ним.

Також говорять, що Його Еміненція дав свою згоду на вивезення славної бібліотеки гр.-кат. катедральної Капітули в Перемишлі. Її розшарпано, здається, на 3 части. Одну часть мав забрати Варшавський університет, другу — Краківський, а третю — Люблинський католицький. Його Еміненція, як сам оповідав підписаному, написав до Люблинського ректора, щоб навіть не розпаковував цих книжок, але зберіг їх, а про передачу частей сеї бібліотеки двом іншим (світським) університетам каже, що нічого не знає. Але Люблинський ректор, запитаний підписаним при нагоді про цю бібліотеку, признав, що має її, але дуже здекомплектовану, так що видно, що хтось перед ним часть книжок забрав.

Також не знати, де дівся дуже цінний архів, що був при цій бібліотеці з неоціненними пам'ятками, як:

1) корона короля Данила, прислана папою Інокентієм IV по заключенні З'єднинення 1247 р.;

2) хрест ручний великий, трираменний, з перцевого дерева з дуже гарними, тонкої роботи різьбами з життя Ісуса Христа і Пречистої Діви Марії, окований багато золотою бляхою, на якій був виритий напис слов'янський, що цей хрест дарував у Перемиську митрополію молдавський господар, Олександр 155 і котрогось року;

3) 2 епітрахілі, даровані Перемиській катедрі Гетьманом Богданом Хмельницьким;

4) нумізматична багата збірка монет — дар бл. п. Єпископа Перемиського Івана Ступницького капітульній бібліотеці в Перемишлі, в якій був старожидівський сикль, багато римських, грецьких та староруських монет;

5) галерея портретів Київських та Галицьких митрополитів гр.-католицьких, єпископів усіх єпархів гр.-католицьких Київської митрополії з XVII—XIX в. в., Мукачівських, Пряшівських та Крижевицьких єпископів та крилошан Перемиської гр.-кат. Капітули.

Все те не знати де поділося. Певним є, що ні в Перемишлі, ні в Люблині цих пам'яток нема. Є глухі і несправджені вісті, що цей архів є у Варшаві. Але Його Еміненцію тяжко сими цінностями заінтересувати. Мимо цього, що підписаний і на послуханнях кількох усно, і трьома письмами прохав Його Еміненцію, щоб через преосвященного лат. єпископа Перемиського Фр. Барду забезпечив сей цінний архів, усі ті прохання залишилися «гласом вопіющого в пустині».

Так само безуспішні були прохання підписаного щодо забезпечення актів єп. Консисторії в Перемишлі, якими замість соломи стелено під коні, щодо порозбиваних гр.-кат. церков, стоячих отвором по виселенні гр.-кат. вірних, щодо забезпечення церковного інвентаря, щоб його не псовано та не перероблювано на форму, уживану в лат. обряді. Де там! Навіть Перемиські кармеліти (що зайняли Перемиську катедру за дозволом міністра внутрішніх справ і згодою Його Еміненції) переробляли щонайкращі наші ризи, золоті й чорні оксамитні на свої, латинські орнати та обрізали трираменний багато золочений хрест на бані, позатирали слов'янські написи на бічних престолах, мимо того, як сам Його Еміненція оповідав підписаному, що Він заборонив їм щонебудь у катедрі зміняти, тому що катедру нам признала Апостольська Столиця. Видно, що се застереження не було належито підчеркнене, якщо оо. Кармеліти в так короткому часі дозволили собі на нього зовсім не зважати.

На чолі лат. єпископату в Польщі, попри Його Еміненцію кардинала Гльонда, як гідністю, віком, так і популярністю, стоїть Його Еміненція кардинал Сапіга, Краківський архиєпископ. Шкода, що походить з давньої білоруської, княжої родини, що його брат признає

себе українцем, що є членом Згромадження для Східньої Церкви. До нашого духовенства ставиться все неприхильно. Так вже із засади. До делегації наших священиків, що явилась у Нього з проханням за інтервенцію у справі насильно вивезеного, бл. п. Преосв. Йосафата Коциловського, Перемиського єпископа, відмовляючись від яких-небудь починань у цій справі, сказав: «Із Сталіним я битися не буду.» Перед одним священиком гр.-кат. дорікав нашому духовенству вибуялим націоналізмом і закінчив: «Це Шептицький виховав вас у такому шовінізмі.» З многих наших священиків, що стративши свої парафії, голосились до нього до праці, по довгих зводженнях дав працю у своїй єпархії тільки одному о. Шереметі Стефанові, і то по многих упідляючих себе пониженнях сього священика. Прочих священиків, що голосились до нього, відсилав на захід. Таку саму дорогу вказав гр.-кат. кандидатові духовного стану, Гамерському, а доносячи про се удавання до кардинала Сапіги сього питомця, одна жена священика додає: «Найгірше трафив». Значить, що є така опінія в гр.-кат. духовних кругах, що кард. Сапіга є нам найгірше неприхильний в цілім польськім єпископаті. В шематизмі Краківської латинської єпархії перший раз в 1946 р. не виказано Краківської гр.-кат. парафії. Надармо звертано ся до Нього за інтервенцією з ув'язненим завідателем цеї парафії д-ром Стефаном Грабом. Завдяки Йому парафія Краків по ув'язненні о. д-ра Граба залишаєсь уже 10 місяців необсаджена. Все застрашує і кандидатів на завідателів і кардинала Гльонда Урядом Безпеки. Якби кард. Сапіга хотів, то дав би собі раду і з тим урядом, але Він не хоче допустити до обсади цієї парафії, а УБ є тільки страшаком у Його руках. Один із священиків гр.-кат. о. Василь Дяк, вже більше як два тижні сидів на цій парафії, таючись, але пішов до кард. Сапіги, а сей сказав йому, що «шкода з ним говорити на цю тему навіть, в його єпархії не буде ані один гр.-кат. священик працювати» і поручив йому вчитись лат. обряду і забиратись на захід. Також перепав проєкт, щоб там на гр.-кат. парафію у Кракові післати василіянина, що удавав би перед поляками поляка і відправляв би в лат. обряді.

На сю парафію мали апетит польські салєтини, але кард. Сапіга не дав їм дозволу на заняття цеї парафії,

хоч особливо перш дуже настирливо находили Кардинала, мали кілька місяців на гр.-кат. приходстві у Кракові вже зложені річи, плянували надбудову для поширення будинку на поміщення новіціяту чи студентату. Хоч однак кард. Сапіга обганяє гр.-кат. парафію в Кракові від латинників, то так само відганяє і наших священиків, а в зближених до Кардинала кругах говорять, що Кардинал думає сю парафію віддати виселеним зі Львова вірменам, яких рахує за східньо-обрядових, і думає, що не буде йому противитись Згромадження для Східньої Церкви, тому що вірмени «східнього обряду», а, як польські патріоти, є вони милішими Кардиналові сусідами, як ми. Видно, кард. Сапіга не має вже надії перефорсувати в Конгрегації на цю парафію латинників, то хоче там милити очі «східним» обрядом Львівських вірмен.

Самих же вірмен зі Львова і сх. Галичини, за поданням вірменського, вище згадуваного священика, переселилось у Польщу 300 душ. І те число, думає, є перебільшене. Найбільше їх залишилось у Кракові, де мають двох священиків. Кард. Сапіга віддав їм старинний, нікому з латинників не потрібний костел св. Ісаака із забудованнями при ньому . Там примістилась вірменська парафія, до якої, однак, вірмени, за поданням сього ж священика, не ходять, коли вони те саме мають в латинських, ближчих до їх мешкань, костьолах.

Натомість, греко-католицьких українців числить гр.-кат. Краківська парафія щось із 15.000 у Кракові й околиці, які є дуже прив'язані до своєї Церкви й обряду. Краківська гр.-кат. парафія ніколи не була під юрисдикцією лат. Краківських єпископів чи архиєпископів, тільки до 1898 р. підлягала ця парохія Холмським гр.-кат. єпископам, а потім, коли австрійська влада усталилася у Кракові по знесенні Краківської республіки, влада над цею парафією перейшла до Перемиських гр.-кат. єпископів, які виконували владу над нею аж до останніх часів. Отця д-ра Граба іменував завідателем цеї парафії бл. п. преос. Перемиський єпископ Йосафат Коциловський, і так, як його попередники, зовсім не питаючись Краківського лат. єпископа. І коли о. д-р Граб з чемности, по обнятті завідательства парафії, зложив Його Еміненції кардиналові Сапізі візиту

у травні 1946 р., Кардинал сказав йому: «Ви мені, власне, не підпорядковані,»— на що відповів о. д-р Граб: «Так, не підпорядкований». Яким же тепер правом кард. Сапіга присвоює собі якесь право до розпоряджування цею парафією, право не допускати чи проганяти з неї наших священиків? (...)

Преосв. бл. п. Йосафат, помічник Григорій Лакота і члени катедральної Капітули Перемиської на всякі зазиви до переселення на Західню, рад[янську] Україну, походячі від більшовицьких та польських [властей], відповідали: «Нам без дозволу Св. Отця не вільно покидати наших становищ. Св. Отець, іменуючи єпископів та еригуючи гр.-кат. катедральну Перемиську Капітулу, призначив їм за осідок Перемишль. При нашому поставленні від нас взято присягу «без волі наших Духовних Наставників» зі сього осідку, нам призначеного, не віддалятись. З переселенням, отже, мусимо чекати на рішення Св. Отця. Добровільно, з власної волі без зломання даної присяги і нарушення послуху, приреченого Св. Отцеві, отже, без тяжкого гріху, не сміємо переселюватись. Переселення, як самі голосите, є «добровільне». Хто не підпише заяви про «добровільне» переселення, цему не дозволяєте переселюватись, отже, ми рішуче заявляємо, що добровільно не переселимось, бо нам не вільно цього без дозволу Св. Отця зробити, а як ви візьмете нас силою, тоді ми не будемо поносити вини, ані не стягнемо на себе відповідальности перед Богом, Духовною Владою та історією, що ми зламали дану присягу та причинились до скасування одинокої вже в Галицькій Провінції та Польщі гр.-кат. єп. катедри й Капітули.»

Преосв. бл. п. Йосафат мав усе під рукою булю своєї єпископської номінації та присяги і цитував з них та показував на письмі відповідні місця з тих документів більше ущипливим і недовірчивим делегаціям, що находили Його зі зазивами до переселення. Сі документи мав бл. п. Преосв. навіть у в'язниці в Ряшеві, де також обіцяно йому сейчасне звільнення за ціну підпису на «добровільне» переселення. І саме ув'язнення Преосв. мало цю одиноку ціль, зламати сталість Преосв. і зневолити до підпису та переселення, бо інших перемиських міщан, ув'язнених разом з Преосвященним, по підписанні заяви відпускали. Також у Мостиськах в січні 1946 р.

перед урядовцями тамошнього НКДБ, в прияві підписаного, Преосв. бл. п. Йосафат, обороняючись перед переселенням, послугувався з успіхом вище наведеними аргументами і документами. Оборона ця мала в наслідку завернення Преосв. і підписаного до Перемишля. В старостві в Перемишлі на нараді у справі переселення решти українців з Перемишля на початку березня 1946 мало запасти рішення не виселювати гр.-кат. єпископів ані Капітули, бо вони залежні від Папи. Також різні делегації, що приходили в цій справі до Преосв. Йосафата і Григорія, особливо поляки, давались переконувати сій аргументації і навіть старались переконувати, таки в прияві Преосвященних, своїх більшовицьких співделегатів, пояснюючи їм становище Папи, як Голови Католицької Церкви, якому католицькі єпископи і священики зобов'язані в усіх церковно-релігійних справах повинуватись.

І хто знає, чи до сьогодні не був би Преосв. бл. п. Йосафат з Капітулою залишився в Перемишлі, якби туди не прибув у березні 1946 Преосв. лат. архиєпископ Львівський Базяк зі своїми крайніми шовіністичними священиками і оо. Кармелітами зі Львова. Сі священики, що приїхали з архиєпископом Базяком, зачали травити й підбурювати перемиські місцеві уряди і польське громадянство проти гр.-кат. Єпископа та духовенства в Перемишлі й узагалі в Польщі та збивати наші аргументи проти переселення, вказуючи на свого Архиєпископа й на себе, що не зважали на подібні обов'язки. Вони мстились на нашому духовенстві за переселення себе зі Львова і домагались усунення нас з Перемишля й Польщі, підважуючи силу наших аргументів проти переселення. А кармеліти Львівські, хто знає чи не за пляновою радою, і напевно з відома духовної своєї Влади, поспішили позбавити гр.-кат. єпископа й Капітулу катедри, до якої був прив'язаний обов'язок резиденції їх, і вже в березні 1946 з'явились у обох гр.-кат. Перемиських владик з уповноваженням від міністерства з Варшави на перебрання катедри й капітульного дому. Годі тут не добачити одної руки і пляну між диверсією моральною світських, львівських священиків з найближчого окруження архиєпископа Базяка та матеріяльною диверсією кармелітів, переселених з цього ж таки Львова рівночасно з архиєп. Базяком. Впадає в очі, що обі ці

диверсії в одно вдаряли, тільки ролі мали поділені. І дійсно, лат. священикам зі Львова вповні вдалося місцеві Перемиські уряди переконати, що аргументація гр.-кат. Перемиського єпископа і духовенства не має підстави, є тільки крутійством. Відтоді постала там думка за всяку ціну позбутись з Перемишля гр.-кат. єпископа і духовенства, що і доконано 25 і 26.06.1946.

По кількатижневому побуті в Перемишлі архиєп. Базяк вибрав собі на стале місце осідку Любачів, тому що в цій околиці є кілька парафій, що належали до Львівської лат. архиєпархії. Місцеве лат. духовенство, щоб приладити свій парафіяльний костел на катедру, забрало всю кращу, багатшу утвар в місцевій гр.-кат. парафіяльній церкві. Також при уладженні йому палати не обійшлося без кривди греко-католиків.

Якийсь час по переселенні гр.-кат. українців з Любачева на радянську Західну Україну залишились там сс. (сестри —*прим. упор.*) Згромадження св. Йосифа, що перед тим провадили українську захоронку в Любачеві, яка мала гарний дім. Латинський парох Любачева з гідними собі сотрудниками заявив сс. Йосифіткам, що їх дім магістрат Любачева призначив, як кращий, на палату для архиєпископа Базяка, а взаміну за те призначено їм інший дім, до якого вони мають випровадитись. Сс. Йосифітки випровадились зі свого дому, який негайно зайняли польські сестри, а до вказаного лат. парохом дому наших сс. не допущено, бо се був підступ і змова, щоби наших сс. викинути з Любачева. Сс. Йосифітки просили лат. пароха, щоб постарався за якесь інше приміщення, але йому ані в голові це не було. А наразі лишились без даху над головою і приневолені з Любачева забратись, найшли приміщення на гр.-кат. приходстві в Кракові, де їх на прохання бл. п. Преосв. Йосафата прийняв о. д-р Граб, і де вони до сьогодні є, пильнуючи церкви й приходства, а при цьому бідуючи без засобів для удержання по ув'язненні о. д-ра Граба. Пошукати праці могли собі на заході десь, але жаль їм було виставити приходства і церкви на поталу. Тепер, вирвавши від лат. пароха в Дикові свою машину штукою, вже легше їм буде заробляти собі на життя і на лічення хворої с. Доротеї шиттям. А архиєпископ Базяк не зайняв на свою палату в Любачеві дому нашої Захоронки, тільки іншу, поукраїнську віллю.

Останніми часами старався він нам прислужитись зібранням спису наших священиків, що підписали «воссоединеніе», якого нетерпеливо виглядав кард. Гльонд перед своїм виїздом до Риму і звірився з цим перед нашим салезіянином — богословом Мазярем, що, прибувши з Італії, був у Кардинала на послуханні. Цікаво, чи архиєп. Базяк згадав бодай у цьому списку про страдальців гр.-кат. за віру, або чи кард. Гльонд долучив до списку слабодухів наших, поданого йому архиєп. Базяком, також виказ 61 потерпілих за віру греко-католиків, предложений йому підписаним з власної ініціятиви в першій половині грудня 1947? Якось про нього не згадував вище згаданому братові по чині. (...)

Перемиський лат. єпископ міг нам помогти, але уперто мовчав на всі акти терору і насилля, хоч вони діялись на його очах. Вже попередньо було згадано, що він відмовився видати Пастирського Листа до своїх підчинених і упімнути їх до заховання V Божої заповіді, називаючи гріхи проти неї «справедливою відплатою» у поляків на українцях. І мовчав цей католицький єрарх-аскет, бо за такого уходить серед поляків, в ім'я гонору свого шляхетного люду, передмур'я християнства, на всі ці святотатські подвиги, криваві знущання над безборонними з-під права гр.-кат. священиками, масакру цілих українських сіл, грабежі, вибивання вікон оо. Василіянам, сс. Служебницям, в єпископській палаті й парафіяльнім уряді в Перемишлі. Не підніс свого голосу, коли 1945 р. ув'язнено, ані коли 1946 р. вивезено Преосв. Йосафата й Капітулу. На його очах оо. Кармеліти підкопувались під нашу катедру, а львівське світське духовенство уробляло прилюдну опінію проти нас. Відмовився запобігти розграбленню архіву капітульного, хоч прохав його про це о. Мокій Василькевич. Не прийняв до своєї семінарії двох наших кандидатів духовного стану, які прохали його за це. Натомість, його духовенство так у Перемишлі, як в єпархії маси українців греко-католиків перетягнули на латинський обряд, покликуючись на якусь інструкцію свого ординарія і оправдуючи перетягнення цеє обставиною, що греко-католики, оскільки не змінять свого обряду на латинський, будуть переселені на радянську сторону, де будуть змушені до православ'я. І здається, що це,

власне оправдування переходів на латинський обряд, було вказівкою Перемиської єпископської латинської Курії. Мовчав сей єрарх, хоч мусів знати, як польські жовніри жахливо безчестили греко-католицькі церкви в околицях Перемишля і як утвар, в них зграбовану, продавали в Перемишлі на ринку або як латинські священики без питання Преосвященного Йосафата, або мимо його протесту, занимала греко-католицькі церкви, усували в них іконостаси та перешивали ризи, і як те саме роблять у Перемиській греко-католицькій катедрі кармеліти. (...)

Тарнівський латинський єпископ Степа се клясичний тип кресового шовініста, не дуже лицюючий з характером католицького єпископа. Шкода навіть, що засідає на столиці свого [попередника], знаного з ширини серця і щиро любленого в кругах молодшого покоління нашого духовенства, якому дався пізнати, як професор богослов'я у Львові, д-ра Йосифа Лісовського, що так захоплений був східньою літургією і до нашого духовенства відносився прихильно.

Також пригортав і приміщував у тамошній єпархії вигнаних зі своїх душпастирських посад наших священиків Капітулярний вікарій, справді Божий чоловік, кандидат Булянда. Він не оглядався ні на кардинала Сапігу, ні на Перемиського латинського єпископа Барду, що відмовляли стало посад нашим переслідуваним священикам, а з отвертими раменами принимав і приміщував їх на латинських душпастирствах. За його часів душпастирювало там вісім наших священиків. Відносини зовсім змінились на гірше, відколи Тарнівську єпархію обняв єпископ Степа. Він сейчас відмовився принимати далі наших священиків. Коли не знаючи про це, двох священиків наших, о. Ярослав Гура, завідатель парафії Краковець, і о. Володимир Мацьків, завідатель Махнова, до нього зголосились з проханням прийняти їх до душпастирської праці в тамошній єпархії, єпископ Степа коротко відтяв їм: «Нема місця.» Сі священики удались тоді за порадою і протекцією до прелата Булянди, який, уболіваючи над недолею сих священиків і над сліпим шовінізмом єпископа, сказав: «Нема місця?! Така велика дієцезія! Так, нема місця, але для любови Христової!» Сумна характеристика діяльности єпископа в устах церковного достойника латинського обряду і польської народности. Сумна, але

правдива, як дається видіти з дальших виступів цього єпископа і оцінки їх навіть цивільними людьми. Єпископ Степа усунув о. Лициняка Василя з літньої єпископської резиденції Тарнівських єпископів, де його примістив прелат Булянда. Отець Лициняк був змушений усунутись на дуже утяжливе марне сотрудництво, на якому остає дотепер у гіркій нужді. Чотирьох наших священиків, видячи і чуючи противний вітер в єпархії, усунулись на захід (о. о. Хиляк, Савка, Стецьків і Мацьків). На якійсь підставі вихопилось Новосандецькому старості в розмові з о. Олександром Мацієвичем, студитом, завідателем Більцареви, Мушинського деканату: «Недарма о. єпископ Степа так ненавидить українців.» До о. Лициняка сказав єпископ Степа: «Ніколи не погоджуся, щоб греко-католицькі священики були на Лемківщині в латинських парафіях.»

За прикладом свого Архипастиря йдуть його священики. О. Венгринович, парох Мохначки, а тепер сотрудник при латинській парафії Вільчиська, коло Нового Санча, єпархія Тарнівська, знає про те, що латинські священики внесли 1946 р. прохання до УБ, щоб наших священиків змусити до переселення до Совітів. Латинський парох з Мушини їздив з функціонерами з УБ і печатав церкви, щоб греко-католицькі священики, які не далися виселити, не могли в них відправляти. Латинський парох, ксьондз Духевич з Криниці держав ключі від греко-католицької (церкви) у Ростоці у себе. Їх він дістав з УБ і, як колись Зельман, отвирав цю церкву, коли уважав за відповідне, зглядно давав ключі доїжджаючому завідателеві, о. Стефанові Дзюбині з Нової Веси. Отцю Хилякові Євгенові, парохові Криниці, заходами латинських священиків Староство і УБ в Новім Санчі не дозволили на побут у парафії і сей мусів шукати праці при латинській парафії. Коли приїхав до парафії на Різдво 1947 р., то латинський священик, що заняв греко-католицьку церкву в Криниці, не дозволив йому відправляти ніякого богослужіння, крім читаної Служби Божої, хоч парафіяни греко-католики прохали бодай співаної Служби Божої та проповіді. Також не дозволив о. Хилякові відправити парастасу над померлим тоді греко-католицьким парафіянином, хоч родина прохала за це латинського священика. Коли о. Хиляк у квітні 1947 робив старання у кардинала Гльонда

і Краківському воєводстві за дозвіл вернути до Криниці, то Кардинал дав йому виминаюче письмо, воєвода не прийняв, в пресі порівняно, москвофіла, о. Хиляка з Палієвим під оглядом націоналістичного світогляду, а вкінці о. Хиляк опинився в таборі праці в Явожнім, де перебував від травня до серпня 1947.

Ксьондз Свйонтек, латинський парох Устя Руського на Лемківщині, прискаржив на УБ греко-католицького пароха Лося і доїжджаючого греко-католицького завідателя Устя Руського, щоб в цей спосіб виперти його з Устя і тамошніх греко-католиків перетягнути на латинський обряд. Що се ксьондз Свйонтек скаржив до УБ пароха Лося і завідателя Устя, о. Йосифа Хиляка, то цему останньому сказано на УБ в Горлицях, і ксьондз Свйонтек сам признався до цього перед підписаним (який був коротко завідателем Ганчови, сусідуючої з Устям) і о. Королем Карлом, греко-католицьким парохом Снітниці, що їх ксьондз Свйонтек дня 3.05.1947. під час візити у нього просив поєднати о. Хиляка Йосифа з ним, щоб цей не написав на нього скарг до Преосвященного Степи. Тоді ксьондз Свйонтек признав, що скаржив о. Хиляка перед УБ за те, що о. Хиляк сварився з ним, що він (ксьондз Свйонтек) усунув з кивота в церкві в Устю, яку оба уживали, Найсвятіші Тайни, заложені о. Хиляком; тільки не він [ксьондз Свйонтек] писав скаргу, а убівці (працівники Управління Громадської Безпеки.— *прим. упор.*) на підставі його зажалень зробили донесення до Повітового УБ в Горлицях. Се наївне оправдування себе ксьондза Свйонтка було неповним і нещирим, бо ксьондз Свйонтек ще кілька інших зовсім безпідставних закидів зробив до УБ на Хиляків, за які цей з женою був ув'язнений на УБ в Горлицях два тижні. Вправді тамошнє УБ, провірівши поставлені ксьондзом Свйонтком закиди і переконавшись про їх безпідставність, чи право о. Хиляка, пустило його, але о. парох Лося, вернувши додому, застав своє мешкання цілковито розграблене убівцями. За клевету вніс о. Хиляк скаргу на ксьондза Свйонтека до Преосвященного Степи і був особисто у нього на послуханні. На всі скарги о. Хиляка на ксьондза Свйонтка Преосвященний Степа відказав: «А якщо він [ксьондз Свйонтек] заперечить?» Бідний Преосвященний Степа не мав способу дійти до правди і о. Хилякові не дав ніякої сатисфакції, Ксьондз Свйонтек досьогодні безкарно запивається з убівцями.

Ксьондз Свйонтек, що так показався войовничий супроти греко-католиків, не вмів, чи не хотів собі дати ради з православним батюшкою, Попелем, який не тільки сидів спокійно в Устю Руськім, але й зайняв греко-католицьку церкву на дочірній Устя, де була окрема православна часовня. Ксьондз Свйонтек раз пробував її зауважати на костел і навіть, пересвятивши її, замкнув на свої замки. Але вже слідуючої неділі батюшка казав розбити замки, пересвятив знов церкву на православну і відправляв у ній без перешкоди до часу переселення українців на захід у червні 1947, коли то і православних виселено.

(...) Найбільше стичности має греко-католицьке духовенство і нарід з Апостольськими Адміністраторами на т зв. «возз'єднаних землях», куди кинено греко-католиків і православних українців зі Сокальщини, Белщини, Равщини, Любачівщини, Ярославщини, Перемищини, Бірчанщини, Ліщини та Лемківщини (Сяніччини, Дуклянщини, Горличчини і Ново-Садеччини). На тих відзисканих землях українців греко-католиків порозкидано всуміш з православними віддільно від своїх священиків (по 3—4 родини на місцевість польську) на теренах Апостольських Адміністрацій Вроцлавщини, Землі Любуської з осідком у Гожові, Східних Прус з осідком у Ольштині та Гданська. (...)

Апостольський Адміністратор д-р Мілєк Кароль у Вроцлаві неприхильно наставлений до греко-католицького духовенства. Коли до нього зголошується якийсь наш священик, хоч би він довший вже час у іншій єпархії відправляв у латинському обряді і мав про знання ним латинського обряду вдоволяючу посвідку, жадає іспиту з латинського обряду. Довгий час держить без посад, немилосердно при іспиті такім назначені егзамінатори палять. Надто сей прелат вимагає від наших священиків предложення посвідок від латинського священика-сусіда, як цей греко-католицький петент відносився до поляків, коли був на своїй парафії. Така посвідка, зглядно прохання за неї свого латинського сусіда, з яким, звичайно, були спори із-за душохватства, є дуже упокоряюча і прикра для нашого священика. Але що ж робити? Такому переселеному греко-католицькому священикові не вільно перейти в інший повіт, не то в єпархію, отже, рад-не-рад, мусить

піддатись цьому сатрапському жаданню прелата, який завзяв перевищити у контролі лояльности наших священиків само УБ. Сей прелат не вдовольняється тим густим ситом, через яке пересіяло УБ наших священиків, і тих, що не перейшли через нього, викинуло воно на совітську сторону, ув'язнило або інтернувало в Явожнім. Кількох священиків сидить дотепер, вже недалеко рік без посади. (...)

До одного з вроцлавських латинських урядів парафіяльних зголосилась пара наречених на сповіді. При передшлюбному протоколі вийшло наверх, що наречений греко-католик. «Горліви ксенжулек» зірвався, як ошпарений, перервав протокол, заявив, що до вінчання не допустить, виявив своє здивування над безличністю нареченого (як він посмів приходити на протокол!), назвав його бандитом і викинув за двері. Скінчилось на цивільному шлюбі.

Апостольський Адміністратор Любуської землі Е. Новіцький прихильніше, як усі інші Адміністратори, ставиться до наших священиків. Наділяє дуже радо і без зайвої проволоки душпастирські посади. Трьох священиків, названих вище, ув'язнених уже на території його Адміністрації органами УБ і відставлених до Щеціна, своїм заступництвом вирвав на волю. За котрого з наших священиків він поручить і хто прийме душпастирство в тамошній Апостольській Адміністрації, того, як сам він запевняє, УБ не зачіпає, бо на «возз'єднаних землях» лівиця співпрацює з Костелом, тоді як в центральній та східньополудневій Польщі йде між тими корпораціями маскована боротьба. (...) У тамошній Адміністрації працює 16 наших священиків у латинськім обряді по латинських парафіях і Апостольський Адміністратор з них дуже вдоволений і хвалить їх при різних нагодах. (...)

Але хоч наші священики хвалять самого Апостольського Адміністратора Новіцького, скаржаться однак на священиків його, як шовіністів, що нераз допікають і кривдять їх, використовуючи надмірно їхню працю і тяжке положення та провокуючи їхні національні й обрядові почування. (...)

Апостольський Адміністратор східних Прус д-р Бенш також прихильний для греко-католицького духовенства, змушений жахливим браком священиків свого обряду,

принимає зголошуючихся з отвертими раменами, не робить ніяких труднощів, надає навіть незгірші парафії і також додатньо висказується про поступування і працю наших священиків, що працюють у тамошній Апостольській Адміністрації. Зате завзявся златинізувати і спольонізувати греко-католицьких вірних, переселених в тамошню Апостольську Адміністрацію. (...)

Нижче латинське духовенство назагал стануло в рядах гонителів Греко-католицької Церкви і до спілки з більшовицькими посіпаками старалось, де могло тільки, нам шкодити. До поданих вгорі подійсностей долучить підписаний ще кілька, які однак не вичерпують пілости.

Латинські священики, що прибули до Польщі із Західної України, розсівали різні клевети на греко-католицьких священиків, як, напр., про свячення ножів, убивання латинських священиків руками греко-католицьких священиків, (очевидно, все те виссане з пальця), і так роздмухували тут у Польщі ненависть до українців, а особливо до греко-католицьких священиків. Вони, сі латинські священики зі східньої Галичини, так зле настроїли Апостольського Адміністратора Мілєка до наших священиків, що він жадає від наших священиків посвідок від латинських своїх сусідів. Є один такий латинський священик з околиць Львова, який, коли зайде бесіда на нашу Церкву і духовенство, все каже так: «Дякувати Богові, що те вже скінчилося. То самі святокрадці.» Вони й розсівають фальшиві вістки про наше духовенство, говорячи «що тільки одиниці не підписали православ'я». Перемиські Кармеліти, десь довідавшись, що підписаний перебуває в монастирі оо. Камедулів на Бєлянах коло Кракова, прибули туди і інтригували проти підписаного та викидали оо. Камедулам: «Пощо його тримали?» А камедули задармо підписаного не тримали. За ложку мізерної страви підписаний переробив з їх клириками IV рік богослов'я від жовтня 1946 до березня 1947 та щонеділі і щосвята голосив у їх костелі по дві проповіді до вірних. Ті ж оо. Камедули, вже під'южені, викинули зі свого монастиря двох там перебуваючих священиків за те тільки, що один з них одержав лист, писаний по-українськи. Підписаного вже кармеліти не застали у Камедулів. Перед о. крилошанином д-ром Деньком виговорився один Кармеліт, пише з Любліна, не знаючи з ким має до діла, що вони

вистарались, недовго перед усуненням нашого Єпископа і Капітули, о дозвіл у міністерстві зайняти катедру й капітульний дім, та шкодував, що не дісталось їм ціле уладження в мешканнях вивезених о.о. Крилошан, а розграбила частину чернь: «Були б мали та й іншим дали!»

Латинський парох Вороблика Королівського коло Сянока в Апостольського адміністратора Лемківщини зайняв греко-католицьку церкву місцеву і викинув з парафіяльного дому греко-католицького тамошнього пароха, колишнього генерального вікарія Апостольського адміністратора о. Івана Полянського. Жалоби останнього на латинського пароха у Перемиського латинського єпископа Барди викликали вправді заборону єпископа для латинського пароха, але цей парох злегковажив собі заборону, поставив на своїм. О. Полянський мусів з парафії забратись і пошукати собі праці в латинській парафії Журів коло Вроцлава, а латинський парох, мимо непослуху єпископові, благоденствує у Вороблику.

У справі о. Антона Пакоша, завідателя парафії Ростока Великого на Лемківщині, ув'язненого і засудженого до 3 років за заохоту вступати до дивізії СС Галичина, зізнавав один латинський священик, якого о. Пакош поставив як свідка своєї лояльности для поляків. Сей священик, місто боронити о. Пакоша, засипав його. На питання судді, чи о. Пакош був шовіністом, сей латинський священик відповів: «Скоріше так, як ні.» На питання судді, в чому проявлявся той шовінізм о. Пакоша, відповів: «Бо говорив про Україну». Аж світський поляк, адвокат, поучував латинського священика, яка є різниця між патріотизмом, що не є провиною, та шовінізмом.

Ксьондз Кудля, латинський парох Стібна, грозив греко-католикам з Поздяча, які, щоб ухилитися перед переселенням до Совітів, позірно (для вигляду, про людське око.— *прим. упор.*) прийняли латинський обряд, що не видасть латинського витягу метрикального тим, що ходили до Перемишля до існуючої ще тоді греко-католицької церкви до великодньої сповіді.

Гвардіян Францісканів з Кальварії Пацлавської коло Перемишля негодував на завідателя Клокович, о. Андрія Гозу, що він об'їжджав довколишні села, де

залишились по переселенні до Совітів 1945/6 р. греко-католики, позбавлені своїх душпастирів, а яких власне сей гвардіян на спілку з латинським парохом Риботич перетягали на латинський обряд.

Коли по вивезенні бл. п. Преосвященного Йосафата і Капітули з Перемишля, в одній з Перемиських шкіл учительство польське уболівало над сим актом насильства, тамошній катехит не поділяв цього співчуття, кажучи: «Власне, вони тут не потрібні». Латинський священик зі Сенкови скаржив на УБ греко-католицького завідателя Грозьови коло Бірчі та спричинив його ув'язнення 1945 р.

Були однак і випадки, де латинські священики помагали нашим в утечі перед православ'ям з радянської України. Таких випадків підписаний знає два. Самому підписаному в утечі перед вивозом помогли польські сс. Феліціянки, а з Перемишля виїхати поміг латинський священик, о. Єронім Коциловський, споріднений бл. п. Преосвященного Йосафата. Також назагал польське духовенство з єпархій бувшого російського забору, що пам'ятає переслідування «уніятів» на Підляшші, ставиться до нас не вороже, а часом зичливо. Найбільше ворогують на нас священики латинські, вигнані зі Західної України. Не можуть нам дарувати прогнання їх партизанами УПА, чи переселення більшовиками, а ще залишених там костелів, монастирів та маєтків костельних і взагалі польських. Ті вивласнення там хочуть відплатити собі тут, і тому так завзято кидаються на наші церкви, церковне майно та церковну утвар. Забувають при цьому на одну фундаментальну в цій справі річ, що Греко-католицька Церква тут ні при чому. Щобільше, вона від більшовиків дізнає далеко тяжчих кривд, як латинський Костел, і що мститись на ній у Польщі значить солідаризуватись з більшовиками у її переслідуванні та ліквідації. Бо хоч не дасться, здається, заперечити, що партизани УПА подекуди виганяли в східній Галичині поляків і латинських священиків, то однак:

1) виконували несвідомо поручення Москви;

2) в подавляючій більшості випадків робили се більшовицькі партизани-спадуни (парашутисти.— *прим. упор.*), що єхидно і пляново підшивались під УПА;

3) що Греко-католицька Церква представлена цілим своїм єпископатом у спільному Пастирському Листі. запротестувала проти насильства, і закликала до збереження спокою і права, а вирішення територіяльних приналежностей лишити плебісцитам, мировим конференціям та іншим легальним засобам;

4) що їхнє костельне майно не перейшло на Греко-католицьку Церкву, а на державу, яка не передає його греко-католикам, а Православній Церкві. (...)

Як було вище сказано, багато стероризованих повироблювало собі «польські папери» і перед поляками, світською владою і духовенством не признаються до нашого обряду. Переселені на захід в польське море між польських репатріянтів зі східньої Галичини, Волині, Полісся й Білорусі, вони, хоч калічать польську мову, не зраджуються, бо ці репатріянти небагато ліпше, коли часто не гірше від наших говорять. Та й тамошня польська адміністрація і Костел пособляє такому прикриванню себе українців у надії на повну асиміляцію. І не милиться. Маса, позбавлена інтелігенції та духовенства свого обряду, дуже скоро уляже цему процесові, як Бог не змилується і не дасть якоїсь зміни. (...)

18 березня 1948 року.

Джерело: Архів Українського Католицького Університету, Рим.— Машинопис, копія оригіналу, стор. 29-30, 41-51, 54-59, 64-74, 76-79, 154, 157. Подається зі збереженням мовних особливостей оригіналу. Опубліковано: Мартирологія українських церков.— Т. II / Українська Католицька Церква.— Документи, матеріали, Християнський самвидав України.— Торонто-Балтимор.— 1985.— С. 321-346.

Євген МІСИЛО

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА У ПОЛЬЩІ (1944—1947)

Післявоєнна історія Греко-Католицької Церкви є одним з найбільш занедбаних питань у сучасній польській та українській історіографії. Не заохочувала-бо до

послідовних наукових досліджень передусім невелика кількість та ще і розпорошеність джерельних матеріалів. Не менш істотним фактором треба вважати і довготривале оперування позанауковими критеріями для визначення оцінок у дискусіях про історію Греко-Католицької Церкви, що спричинило постававання та утверджування негативних дослідницьких постав і сприяло формуванню погляду, начебто греко-католицтво в Польщі було важкою темою, подекуди — темою табу. Внаслідок цього більшість питань, що торкається сучасності Греко-Католицької Церкви і надалі залишається у сфері нездійснених дослідницьких постулатів.

Дотеперішні публікаційні надбання — це лишень декілька статей, що присвячені майже виключно історії Василіянського чину [1], та частково публіковані спогади греко-католицьких священиків, наукова вартість яких не є однакова [2]. Особливо стосується це відносно численних спогадів о. Івана Полянського, бувшого канцлера Апостольської Адміністрації Лемківщини [3]. На жаль, їх автор, володіючи немалим письменницьким талантом, не уберігся серйозної деформації та спрощень, які випливають з його негативного, а то й ворожого ставлення до українців.

Ця стаття є спробою упорядкування дотеперішніх знань про Греко-Католицьку Церкву в Польщі у 1944—1947 рр. У своїх роздумах обмежуюсь виключно представленням організаційного розвитку і змін юридичного статусу ГКЦ, одночасно вважаючи статтю вступом до дальших досліджень проблеми греко-католицтва у Польщі.

Внаслідок післявоєнних територіальних та устроєвих змін у польській державі і Греко-Католицька Церква зазнала чималих перетворень. Новий кшталт державного кордону на сході спричинив, що від Галицько-Львівської митрополії — суцільної до цього часу провінції, яка складалася з Львівської архієпархії та Перемиської і Станіславської єпархій — в кордонах Польщі осталась навіть не половина Перемиської єпархії [4]. За даними з січня 1946 р. в Перемиській єпархії з колишнього числа 45 деканатів та 640 парафій на польському боці залишилися 22 деканати, 223 парафії, юрисдикція яких обнімала 652 місцевості [5]

Державний кордон між Польщею та СРСР, його південно-східний відрізок не погоджувавсь із дійсним кшталтом етнографічних меж та що за цим слідує — з ісповідним розподілом українського й польського населення. В результаті поза кордонами УРСР опинилося приблизно 700 тис. українців, у тому 60 % греко-католицького віросповідання. Договір із 9.09.1944 р., підписаний ПКНВ та урядом Української РСР, на основі якого в 1944—1946 рр. на Україну переселено близько 480 тис. людей, ледь частково розв'язав складну ситуацію [6]. Наслідки, очевидно, виявилися набагато серйознішими. Коли взяти до уваги Перемиську єпархію — це призвело до цілковитого захитання виробленої протягом століть організаційної структури й територіальних пов'язань, а відтак їх ліквідації, відірвання Перемиського єпископства від правлячого осідку — Львівської митрополії, роз'єднання деканатів та парафій залишених на українському боці з єпископською курією; в деяких випадках державний кордон розмежовував не тільки деканати, але й поодинокі парафії, які здавен вміщали у собі по декілька сіл. Із 22 деканатів, що опинились на території Польщі, 10 втратило в сумі 67 парафій, тобто 47 % колишнього стану.

На відміну розділеній територіально Перемиській єпархії — виділена з неї в 1934 р. Апостольська Адміністрація Лемківщини залишилася суцільною, і так без значніших змін перетривала до 1947 р. [7] Згідно з даними за 1943 р. на Лемківщині у 9 деканатах, 129 парафіях та 198 церквах працювало 128 священиків, обнімаючи душпастирськими послугами 127,5 тис. вірних [8]. Коли порівняти з 1936 р., для якого в міжвоєнний період збереглись найповніші дані,— тут незначно збільшилася кількість парафій (7) і новопобудованих церков (5). [9]

У Перемиській єпархії — за свідченням останнього, виданого перед війною в 1938 р. шематизму — працювали 744 єпархіальні священики і 52 єромонахи та 297 сестер-монахинь і братів. У Перемиській духовній семінарії навчалося 108 клериків; у Римі студіювало 8 священиків та троє семінаристів [10].

Приблизно у цьому ж часі на Лемківщині було 130 греко-католицьких священиків. У єдиному на терені Апостольської Адміністрації монастирі оо. Студитів у Флоринці Грибівського повіту перебували три брати й один єромонах. Відпочинковий дім — «На лопаті» у Жегестові Новосанчівського повіту — перемиського Товариства «Єпархіальна поміч» вели три сестри служебниці. В латинській духовній семінарії у Кракові були 4 семінаристи греко-католики, а в Дубні на Волині — один [11].

Відносно невеликих втрат зазнало греко-католицьке духовенство у період гітлерівської окупації, але небагато нам відомо про зміни у стані духовенства у тій частині Перемиської єпархії, що в 1939—1941 рр. знайшлася в межах СРСР. 26.06.1941 р., в часі бомбування Перемишля загинув о. Лаврентій Качмарський ЧСВВ (Чин Святого Василія Великого — *прим. упор.*). Зимою 1943 р. гітлерівці убили о. Михайла Величка, пароха Боська [12]. Під час Варшавського Повстання загинули о. Клим Керницький і брат Вен'ямин Клачинський, оба василіяни [13]. У липні 1941 р. гестапівці арештували греко-католицьких священиків москвофільської орієнтації. Після звільнення з в'язниці їх інтерновано в Кельцях, де були під наглядом єп. Качмарека. На Лемківщину вони повернулися по війні [14].

Восени 1943 р. польське підпілля убило 2 священиків греко-католицького віросповідання [15], а в 1944 р. загинуло дальших 11, в тому деяких убито вже після визволення цих земель з-під німецької окупації [16].

Істотні зміни в ситуації греко-католицького духовенства в Перемиській єпархії та Апостольській Адміністрації Лемківщини настали в 1945—1946 рр. На основі вступного підрахунку можна прийняти число понад 300 священиків — для цієї частини Перемиської єпархії, що після 1944 р. залишилася в кордонах Польщі. Аналогічне число для Лемківщини — це 120 священиків. І як підтверджують дослідження, до січня 1945 р., тобто до припинення воєнних дій, воно майже не змінилось. Можна припускати, що кількість священиків деякий час була навіть більшою, бо ж у міру наближення фронту — прямувало туди духовенство (не знаємо кількості) із Львівської та Станіславської єпархій. Безсумнівно, всупереч сугестіям (навіюванням.— *прим. упор.*) Е. Пруса — це не був «(...) чималий загін уніатських священиків» [17]. Деякі з них залишились у Польщі на постійне проживання. Також необгрунтова-

ним виявляється погляд, буцім-то з Перемиської єпархії та Апостольської Адміністрації Лемківщини священики, побоюючись радянської армії, масами подавалися до Німеччини, а відтак дальше на Захід. В результаті архівних та місцевих обстежень — стверджено лише один такий факт [18].

Починаючи з 1945 р. — ряди греко-католицьких священиків систематично рідшають. Внаслідок різних сплетених із собою подій (переселення, убивства) кількість священиків з понад 400 в 1945 р. зменшилася до приблизно 115 у 1947 р.

Найпомітніших втрат греко-католицьке духовенство зазнало у 1945—1946 рр. внаслідок переселення українців в УРСР. Приймається, що з Польщі тоді виселено коло 300 священиків. Адміністраційна влада вважала, що всі українські священики (чи то греко-католики, чи православні) повинні виїхати, найкраще організовано, разом з усією парафією. Коли священики залишалися, їх побіч УПА вважали найсерйознішою перешкодою для добровільності переселенської акції в УРСР. Із-за браку вповні вірогідних документів сьогодні важко встановити, скільки виїхало священиків у першій фазі переселення (жовтень 1944 — серпень 1945 рр.), коли то ще дотримувалися принципу добровільності виїзду. Можна однак прийняти, що в групі 229 685 осіб, що виїхали в тому часі на Україну, Польщу залишило також щонайменше 50 % греко-католицького духовенства [19]. Навесні 1945 р. посилились збройні напади польського підпілля на українське населення, передусім на інтелігенцію і духовенство [20]. Занепокоєний районний представник до справ переселення українців у Перемишлі повідомляв: «З огляду на численні грабіжницькі напади польських банд, а відтак і вбивство о. Сембратовича у Бабицях (повинно бути: в Бахові.— *Є. М.*) багато осіб, покинувши свої хати, втекло до Перемишля та зголосилося на виїзд. Їх майно — пограбували [21]. «Українці, так як стоять (залишаючи своє майно.— *ред.*), тікають цілими селами» — рапортував представник після вимордування групою ВіН, очоленою «Вацлавом», селян (включно зі священиком В. Лемцьом) у с. Павлокома Березівського повіту [22].

Влітку 1945 р. добровільні виїзди українців з Польщі майже цілком припинилися. На конференції в Уряді

Ради Міністрів 24.07.1945 р., де були також представники українського населення з Краківського, Люблінського та Ряшівського воєводств, влада востаннє, хоч, щоправда, невдало спробувала заохотити українців до добровільного переселення в УРСР [23]. Щоб переселення приспішити — арештовано єпископа Йосафата Коциловського (21.09.1945 р.). Всупереч сподіванням влади, перемиський Ординарій не підписав заяви на добровільне переселення в УРСР, а також не виступив з пропереселенською відозвою до підлеглих йому вірних і священиків [24]. 18.01.1946 р. єпископа Й. Коциловського та о. В. Гриника перевезено у Мостиська (УРСР), звідки звільнені повернулися 24.01.1946 року до Перемишля [25].

Неуспішність цього типу дій змусила адміністраційну владу застосувати супроти греко-католицьких священиків примус у переселюванні; в першу чергу з парафій із прикордонної зони. Юридичну основу для цього становило розпорядження міністра внутрішніх справ з 22.01.1937 р. [26] Спершу наказ видав новосанчівський староста, відтак перемиський, горлицький та інші [27]. Згідно з наказами священики були зобов'язані до 14 днів залишити прикордонну зону, а розуміння «прикордонності» іноді поширювалося на весь прилеглий до кордону повіт, а це — «(...) із-за безпеки та охорони кордону» [28]. У випадку знехтування наказу — священиків примусово протягом 24 годин усували і відсилали на пункти переселення [29]. Новосанчівський староста так заявив своє становище: «Маю намір усіх греко-католицьких священиків л о я л ь н и х до Польської держави усунути з повіту» [30] (підкр.— *Є. М.*). В дійсності, як по роках не без гіркоти зауважив польський історик Я. Бенєк, серед виселених знайшлося багато духовних із прикордонних парафій на Лемківщині, які в часі гітлерівської окупації допомагали польським військовим та кур'єрам переходити кордон, коли ці поспішали на Мадярщину, а звідтам у Францію, де формувалися відділи Польського Війська, та в Англію [31].

Місцем найбільш посилених дій був Перемишль, що безпосередньо прилягав до державного кордону, садиба єпископської курії, осередок багатьох інших українських інституцій та організацій (освітніх, культурних, господарчих). 1.10.1945 р. припинено навчання

в Єпархіальній духовній семінарії та українських чоловічій і жіночій гімназіях. Потім їх ліквідовано [32]. Також не видано згоди на відновлення — після воєнної перерви — занять в Українській купецькій гімназії і Торговельному ліцеї. Унезаконено Український дівочий інститут [33]. Водночас припинено діяльність двох єпархіальних товариств: «Єпархіальна поміч» (займалося організуванням допомоги для сиріт, самодопомоги у середовищі священиків і видавничою діяльністю) та «Інститут вдів і сиріт по священиках». Опісля перемиський староста видав наказ евакуювати в УРСР українські ясла і сирітські захисти, що їх вели Сестри Служебниці [34]. Внаслідок інтервенції (втручання.— *прим. упор.*) кардинала Тіссеранта, префекта Конгрегації до справ Східних Церков, останнє рішення тимчасово стримано [35].

Необхідно також сказати, що цього року політика стосувалася не тільки греко-католиків. Подібну долю розділило багато священиків Польської Автокефальної Православної Церкви (української національності) [36], що перебували в межах Краківсько-Лемківської та Холмсько-Підляської єпархій [37]. Польської Євангельської Церкви християн-баптистів [38] та Церкви методистів [39]. Міністерство публічної адміністрації пропонувало, щоправда, не виселювати в УРСР цих українців, які з греко-католицтва чи православ'я перейшли у римокатолицтво або інше віросповідання, твердячи, що «(...) наміром Міністерства є переселити цих людей на повернуті Польщі Північні й Західні землі, а не виселити їх поза межі Речі Посполитої», проте цей план рішуче відкинула місцева адміністрація [40]. У цьому конфлікті Воєвідський уряд у Ряшеві дотримувався погляду, що «(...) найдрібніше відхилення в цій справі унеможливить цілу акцію переселення українців» [41]. В 1946 р. після т. зв. «Львівського собору» (8—10.03.1946 р.) уряд із ще більшою рішучістю приступив до справи греко-католицького духовенства. 25.06.1946 р. арештовано й перевезено в УРСР єпископа Й. Коциловського і канцлера Перемиської курії о. Миколу Грицеляка [42]. Наступного дня були затримані та перевезені єпископ-помічник Григорій Лакота і двоє членів Капітули [43]. 28.06.1946 р. їх віддали в руки органів радянської безпеки. Переселення вдалось уникнути трьом членам капітули: о. д-р Василеві Пинилі (тяжко хворий залишився у будинку капітули), о. Володимирові Гринику (встиг утекти) й о. д-р Миколі Денькові (тиждень раніше виїхав до Кракова) [44]. Загрожений арештом Апостольський Адміністратор Лемківщини о. митрат Олександр Малиновський восени 1945 р. нелегально виїхав з Польщі [45].

В липні 1946 р., коли вже закінчено переселення в УРСР, у Польщі залишилося ще коло 120 священиків греко-католицького віросповідання. Проте заки в квітні 1947 р. почалося переселювання решти ще не виселених українців із південно-східної Польщі, ця кількість змінилася. 13.04.1947 року на Великдень задержано всіх греко-католицьких священиків на терені Перемишля: Стефана Яворського (парох церкви на Оболоні й одночасно капелян єпископа Й. Коциловського), Мокія Василькевича (референт курії), Володимира Прокопова (парох у Коровниках неподалік Перемишля) та останнього з василіян у церкві на Засянні Юстина Романа [46]. Вивезені в СРСР вони до 1956 р. перебували в Сибірі. 15.05.1947 р. затримано пароха о. Степана Граба (останній з священиків вивезених в СРСР) [47].

Розпорошення не убереглось також греко-католицьке монашество чоловічих та жіночих спільнот. З 72 монастирів та чернечих домів, що перед війною знаходилось у Перемиській єпархії, в 1945 р. осталися тільки 3 василіянські монастирі (Перемишль, Варшава, Кристинополь) [48]. У жовтні 1945 р., загрожені переселенням в УРСР, священики й монахи з Перемишля переїхали до Варшави. Залишився тільки о. Юстин Роман ЧСВВ [49]. Василіянську церкву на Засянні перейняли Сестри Йосифітки (латинського обряду), що прибули тут зі Львова; опісля віддано церкву Державному Архівові й іншим установам 17.06.1947 р. в рамах акції «Вісла» останніх у Кристинопільському монастирі василіян: о. Арсена Кулибабу й брата Якинта Пилипа переселено до Старгарду (Щецінське воєводство). Після 1947 р. зберігся тільки Варшавський монастир Отців Василіян (знищений в часі Варшавського Повстання), ігуменом якого від 1931 р. був о. Павло Пушкарський. 3.01.1946 р. Генеральна курія Василіянського чину призначила о. П. Пушкарського настоятелем з правами протоігумена Василіянського чину в Польщі, а 12.07.1946 р.

Делегатом Головного настоятеля [50]. Його юрисдикції підпорядковано всі василіянські монастирі й чернечі доми в Польщі.

Доля жіночих спільнот на теперішньому етапі досліджень відома нам відносно мало. Сестри Служебниці, які провадили в Перемишлі сиротинець, незважаючи на вищезгадану інтервенцію Апостольського Престолу, 3.10.1948 р. мусили залишити місто, їм бо закидалося, що своїх підопічних виховують у націоналістичному дусі [51]. Сестри і їх настоятелька с. Мануїла Ковальчук, переїхали до Варшави. Сестри зі Згромадження св. Йосифа (йосифітки) у Любачеві, що також вели сиротський дім, усунуті з займованих ними приміщень 1946 р. знайшли пристанище в Кракові, при церкві на вулиці Вісляній. Коли в червні 1947 року церкву перейняли оо. Салетини — сестри кільканадцять років перебували без власної домівки [52].

Також у цьому часі започатковано процес т. зв. «обрядового утаєння», цебто сповнювання священичих функцій у латинському обряді декого із греко-католицьких священиків, щоб таким чином уникнути переселення в УРСР і можливих дальших репресій. Ці священики, що в головному походили з опустілих після переселення парафій, подавалися у єпархії західної Польщі, де чинили заходи у місцевих ординаріїв про юрисдикцію на служення богослужінь у латинському обряді. Користування такою можливістю у сусідніх єпархіях: Перемиській або Тарнівській — з огляду на неприхильність місцевих ординаріїв — було обмежено [53]. Проте не стверджено, щоб у Польщі греко-католицькі священики переходили до Польської Автокефальної Православної Церкви.

Напередодні акції «Вісла» у Польщі знаходилося 114 греко-католицьких священиків. Разом з вірними на Північні й Західні землі перенесено 62 священики, в тому 31 з Перемиської єпархії, 20 з Лемківщини та 11 з інших єпархій; 7 арештовано і вивезено в СРСР. У часі тривання акції або на коротко перед її закінченням — затримано й відтак інтерновано в Явожні 22 священики [54]. Восьми закидалося співпрацю з УПА; вони отримали різні присуди ув'язнення й один смертний присуд [55]. Присуд виконано. Два священики померли перед звільненням. Під час військових акцій проти

збройного підпілля згинув один священик [56]. В різних обставинах, які неможливо сьогодні ближче з'ясувати, у західних, північних та центральних воєвідствах опинилося 16 греко-католицьких священиків із Львівської, Станіславської та Мукачівської єпархій. До кінця 1956 р. померло 15 священиків [57].

До 25.06.1946 р., тобто до моменту переселення владики Й. Коциловського та членів Перемиської Капітули, єпископська Курія діяла безперервно у повному складі: єпископ ординарій д-р Йосафат Коциловський ЧСВВ, єпископ-помічник д-р Г. Лакота, а також члени Катедральної Капітули й радники єпископської Курії: оо. д-р В. Пинило, д-р Р. Решетило, д-р І. Кузич, д-р М. Денько, о. В. Гриник та канцлер о. М. Грицеляк, начальник протокольного відділу і реєстратури о. М. Василькевич, референт Й. Мягкий, канцелярист Е. Побідинський [58]. В часі відсутності Єпископа-Ординарія, спричиненої першим арештуванням (21.09.1945 р.— 18.01.1946 р.) його заступив єпископ Г. Лакота, що засвідчує тогочасна кореспонденція з МПА й Ряшівським Воєвідським Урядом. У цей час, позбавлений зв'язку з Львівською митрополією, владика Й. Коциловський зберігав повну суверенність супроти римсько-католицької єрархії та державної влади Польщі.

У відносинах з Римо-Католицькою Церквою дійшло до виразного наближення становищ і нав'язувалася нова незнана в історії цих двох обрядів співпраця. 3—4.10. 1945 р., на Ясній Горі, на пленарній конференції Польського Єпископату, ординаріям латинських єпархій поручено взяти в опіку уніатських священиків, які внаслідок воєнних дій та переселень знайшлося на терені Польща поза матірними єпархіями [59]. Через декілька місяців, коли повернувся єпископ Коциловський, його запросили на нараду конференції польських єпископів, що проходила 22—24.06.1946 р. [60] На жаль, не відома нам тема ані перебіг цих ведених обома сторонами розмов.

Дещо інакше формувалася ситуація в Апостольській Адміністрації Лемківщини. Останній Апостольський Адміністратор, о. митрат О. Малиновський, на цей пост призначений папським нунцієм Орсеніго з Берліна, безпосередньо перед виїздом з Польщі восени 1945 р.

тимчасово свою функцію передав отцю Андрію Злупкові, гладишівському парохові й одночасно деканові Горлиць, призначаючи його Капітульним Вікарієм [61]. Таким чином на Лемківщині, на відміну від Перемиської єпархії, збережено постійність влади, з тимчасовим лиш завуженням її компетенції.

Юридична ситуація Греко-Католицької Церкви змінилася в моменті переселення єп. Йосафата Коциловського та членів Капітули в СРСР. Унаслідок цього на території Польщі кількадесят священиків та понад 100 тисяч вірних залишилося без вищої єрархії. Перемиська єпархія та Апостольська Адміністрація Лемківщини й надалі існувала номінально; ніколи теж офіційно їх не ліквідовано. У світлі канонічного права факт залишення єпархії ординарієм, у цьому випадку його насильно усунуто,— не ототожнюється з винесенням поза закон чи ліквідацією обряду. На відміну від УРСР, Угорщини, Чехословаччини та Румунії, в Польщі не скликано собору для схвалення ліквідації Греко-Католицької Церкви і приєднання її до Польської Автокефальної Православної Церкви. Також не було представника Перемиської єпархії на т. зв. «львівському соборі». Парох із Нижанкович неподалік Перемишля о. М. Мельник виступав на соборі вже як православний єпископ Дрогобицько-Самбірської єпархії, що залишалася в межах УРСР. Не стверджено також, щоб у даному часі, а навіть і пізніше, видано будь-який державний чи церковний документ, у якому б офіційно, або неофіційно ліквідовано у Польщі цей обряд.

Організаційно-юридичний стан, в якому Греко-Католицька Церква в Польщі опинилася в середині 1946 р., невдовзі став зачином для багатьох заходів державної влади, Апостольського Престолу, греко-католицького духовенства, яке залишалось у Польщі, і Римо-Католицької Церкви. Політичні, релігійні, юридичні та економічні докази, які висували поодинокі сторони (нерідко вони були суперечливі один з одним та взаємно себе виключали), в наслідку довели до специфічного статусу греко-католицького обряду.

Першими, що підняли спробу нормування правної ситуації греко-католицтва у Польщі, установлюючи заступчу єрархію під неприсутність єпископа Й. Коциловського, були члени Перемиської капітули, що з різних причин з країни не виїхали. Найстарший рангом о. В. Пинило в листі з 16.07.1946 р. звернулися до кардинала Августа Гльонда про допомогу у виборі Капітульного Вікарія, з огляду на деякі сумніви канонічного характеру, породжені тогочасною дійсністю. В усній відповіді о. М. Денькові примас заявив, що вибір можна провести виключно у присутності щонайменше трьох уповноважених осіб [62]. Із-за неможливості встановлення контакту з о. В. Пинилом, який, тоді вже тяжко хворий, був ізольований у зайнятому оо. Кармелітами будинку Капітули, і з огляду на загрозу ув'язнення о. В. Гриника, не дійшло до вибору Капітульного Вікарія, хоч для такого вибору існували передбачені канонічним правом підстави.

На прохання кардинала А. Гльонда, Апостольський Престол зробив спробу тимчасового, часткового врегулювання ситуації духовенства і вірних греко-католицького обряду. 25.10.1946 р. папа Пій XII надав кардиналам А. Гльондові та А. С. Сапєзі надзвичайні повноваження, тобто ряд прав, яких вони досі не мали [63] Найістотнішим з них було право давати дозвіл на правлення греко-католицькими священиками богослужінь і виконування інших літургійних функцій у латинському обряді без конечності формального переходу у латинство. Крім того, папа зобов'язав кардиналів давати вірним греко-католицького обряду можливість приймання святих тайн (в тому і подружжя) у рідному обряді. Це стосувалося вірних і вірменського обряду. Через декілька місяців ці уповноваження дальше поширено. 10.12. 1946 р. в часі візиту кардинала Гльонда у Ватикані, Папа призначив його Спеціальним Делегатом для всіх східних обрядів у Польщі, а Конгрегація до справ Східних Церков наділила кардинала усіма своїми правами включно з інструкціями їх стосування [64]. Рішенням Апостольського Престолу, замість дотеперішніх надзвичайних повноважень загального характеру, кардиналові Гльонду надавалося точно окреслений опікунський і керівничий мандат відносно духовенства, вірних та майна Греко-Католицької Церкви у Польщі.

Повернувшись із Ватикану, примас у своїх починах щодо греко-католицького обряду виявив осторожність. Особливу розважливість відносно греко-католиків

А. Гльонд рекомендував і єпископам південно-східних єпархій, наголошуючи на тому, щоб «(...) не створювати мнимих підстав до обвинувачень, що вони спричиняються до ліквідації Церкви». [65] Заборонив усувати з перейманих церков іконостаси.

Протягом трьох перших місяців заходи кардинала Гльонда обмежились виданням для ординаріїв порученя опрацювати звіт про ситуацію східних обрядів на їм підлеглих місцях [66]. Мабуть теж з його ініціативи 9.01. 1947 р. на засіданні Головної Комісії Єпископату покликано спеціальну комісію для проблем східних обрядів у складі: львівський архієпископ Базяк, перемиський єпископ Барда і єпископ тарнівський Степа, тобто ординаріїв єпархій найбільш заселених греко-католиками [67]. Не відомо точно, яку функцію вона мала сповнювати. Можна тільки здогадуватися, що головно йшлося тут про встановлення місця перебування і кількості греко-католицьких священиків, які після припинення переселень в УРСР залишились у межах Польщі, та допомогти їм у врегулюванні їхнього правного статусу. На засіданні Головної Комісії Єпископату 3.07.1947 р. ординаріям знов нагадано про обов'язок зголошування примасові греко-католицьких духовних, що перебували в їхніх єпархіях [68].

Щойно після чотирьох місяців від свого призначення на становище Апостольського Делегата А. Гльонд рішився на перші правні постанови відносно греко-католицького обряду, призначаючи о. В. Гриника (31.03.1947 р.) Генеральним Вікарієм Перемиської єпархії та о. А. Злупка (1.04.1947 р.) Генеральним Вікарієм для Апостольської Адміністрації Лемківщини [69].

Рішення примаса виявилося запізненим, бо вже в квітні (27.04.1947) розпочалось переселювання українців у північні й західні воєвідства Польщі. Новопризначені Генеральні Вікарії виїхали разом з вірними, залишаючи підлеглі своїй юрисдикції терени. Це на практиці рівнялося із втратою наданих їм повноважень.

Поважні застереження викликав також ранг признаних їм уповноважень. Винесення на щабель Генеральних Вікаріїв прийнято як признання їм уповноважень найнижчого рангу. У випадку о. А. Злупка це означало навіть завуження його давніших компетенцій

Капітульного Вікарія, переказаних йому о. О. Малиновським, а крім цього підпорядкування не безпосередній юрисдикції Апостольського Престолу, а тільки примасові Римо-Католицької Церкви у Польщі [70].

Розчарований рішенням примаса о. В. Гриник у зверненні (квітень 1947 р.) до кардинала А. Гльонда зробив пропозицію замінити признаний йому статус Генерального Вікарія на Вікарія Капітульного або Апостольського Адміністратора, і таким чином,— на його думку,— підкреслити у більшій мірі відрубність греко-католицького обряду в Польщі [71]. Одночасно о. В. Гриник висував слушні, як показалося пізніше побоювання, що аж таке підпорядкування греко-католиків Римо-Католицькій Церкві може викликати негат вні як політичні, так і психологічні наслідки серед українського населення. І цей документ є дуже вимовним свідоцтвом часу. Безперечно, деякою мірою тяжіє на ньому політична атмосфера, в якій постав: загроза арештування, переселення в СРСР, агресивна антиукраїнська та антиунійна пропаганда. Проте його універсальна вартість міститься в тому, що він ставив ряд проблем, які у відчутті о. В. Гриника були найістотнішими в 1947 р., та які актуальними залишились і сьогодні [72].

Наданих о. В. Гриникові та о. А. Злупкові уповноважень Генеральних Вікаріїв не відновлено й не пристосовано їх до нових умов, у яких прийшлося їм працювати після виселення з підлеглих їм єпархій. Це зробив щойно кардинал Стефан Вишинський, 8.09.1967 р. назначуючи на пост Генерального Вікарія о. В. Гриника, але тільки його одного [73]. Після смерті о. Гриника (30.05.1977 р.) Генеральним Вікарієм став о. Степан Дзюбина. Назначення кардиналом Юзефом Глемпом двох Генеральних Вікаріїв (22.12.1981 р.) не означало оновлення і продовження встановленого кардиналом А. Гльондом у 1947 р. правного стану. Таке рішення, хоч обгрунтоване потребою справнішого керування щораз-то більшою кількістю греко-католицьких станиць, спричинило однак відхід від продовжування певної історичної традиції.

Із-за браку подібних рішень у 1947 р. греко-католицькі священики не могли виконувати душпастирських послуг у рідному обряді в цих римо-католицьких єпархіях, до яких їх переселено. Проте охоче погоджувався

кардинал Гльонд на признання їм індульту, тобто на працю греко-католицьких священиків у римо-католицькому душпастирстві, передусім на повернутих Польщі північних і західних землях, але за умови, що відмовляться від правлення богослужінь у східному обряді. Крім того одружені священики мусили відокремитися від своїх жінок і дітей [74].

Після смерті кардинала А. Гльонда ситуація греко-католицького обряду в Польщі не змінилася. Одночасно з покликанням архієпископа С. Вишинського на пост Примаса Польщі, назначено його, подібно, як і А. Гльонда, Делегатом Апостольської Столиці для Східних Церков у Польщі [75]. Йому також віддано всі дотеперішні уповноваження, що стосувалися греко-католицького обряду.

До 1952 р. ніхто із греко-католицьких священиків не отримав дозволу від примаса на правлення богослужінь у східному обряді. Була тільки неформальна згода на правлення «тихих» богослужінь при закритих дверях [76]. Згадувані в різних публікаціях греко-католицькі станиці в Команчі і Крампній як ті, що весь час діяли, та у Хшанові від 1947 р., і Циганку-Желіхові (від 1949 р.) діяли поза законом або просто не існували [77]. Священики-бо, що ними керували, не отримали юрисдикції примаса ані ординаріїв місцевих єпархій на виконування літургійних і душпастирських послуг у греко-католицькому обряді.

Щойно у 1952 р. кардинал С. Вишинський дав дозвіл о. В. Гриникові на правлення греко-католицьких богослужінь у Битомі, Новому Дворі й Банях Мазурських [78]. Кардинал дав також згоду на організування душпастирських пунктів у межах Вроцлавської єпархії. Проте вже 23.07.1953 р. примас анулював надані о. В. Гриникові права, не дозволяючи на правлення богослужінь у Битомі і Новому Дворі [79]. Нелегальну діяльність о. Гриника, тобто правлення богослужінь у Циганку, припинено його арештуванням 22.04.1954 р. [80]

Відношення до Греко-Католицької Церкви державної влади у 1944—1947 рр. було чітко окреслене і не підлягало значнішим змінам. До 1946 р., незважаючи на однозначно негативне наставлення, влада толерантно сприймала факт існування у польській державі

греко-католицької єрархії і церковної адміністрації, приймаючи, що переселення в УРСР спричинить її самоліквідацію. Однак робилося багато, щоб діяльність Церкви, а в головному її вплив на українців греко-католицького віросповідання, обмежити до мінімуму. Для цього використувано як легальні способи і методи санкціоновані обов'язуючим законодавством (нерідко бралися до уваги передвоєнні розпорядження), так і суперечні з ними методи, що порушували громадські права українців.

Від червня 1946 р. перестали визнавати греко-католицький обряд як офіційний та існуючий законно [81]. Виселяючи з УРСР греко-католицьку єрархію, одночасно не визнано уповноважень у міжчасі признаних Апостольським Престолом примасові Римо-Католицької Церкви. Спираючись на такі передумови, не дозволялося у цьому часі на відновлення греко-католицьких богослужінь у парафіях, що тимчасово були недіючими з огляду на воєнні події та переселення в УРСР. Наприклад, воєвідський уряд у Кракові, затривожений діяльністю греко-католицьких священиків, делегованих на початку квітня 1947 р. кардиналом А. Гльондом, інтервеніював (звернувся.— *прим. упоряд.*) у МПА стверджуючи, що «не треба допускати до оновлення греко-католицьких парафій на землях т. зв. Лемківщини, з огляду на ведену тут акцію спольщування заселених досі українцями теренів». [82] МПА схвалювало становище уряду, наказуючи «(...) щоб до оновлення греко-католицьких парафій ставитись негативно». [83]

Після проведення переселень в УРСР проблема Греко-Католицької Церкви у розумінні влад перестала існувати. Вона надалі виступала тільки в контексті регулювання справи поцерковного майна, з уваги на все частіші претензії до нього Римо-Католицької Церкви. З цього, отже, приводу видано 28.09.1949 р. державний декрет, на основі якого «майно правних осіб, яких існування чи діяльність унаслідок переселення до СРСР стали недійсними, законно переходить на власність Державного скарбу». [84] Метою декрету було, передусім, не допустити до зміцнення позицій Римо-Католицької Церкви шляхом перехоплення майна Греко-Католицької Церкви, але цей декрет не уточнював правного статусу понад 100 священиків і близько 110 тисяч

вірних Греко-Католицької Церкви, що залишились у Польщі, і в цьому саме була його недосконалість.

Правний статус греко-католицького обряду в Польщі, який формувався внаслідок різних подій у лоні Греко-Католицької Церкви, а також починів держави, Апостольського Престолу і Римо-Католицької Церкви у 1944—1947 рр. в основному не змінився. В сьогоднішній час держава допускає свободу визнання цього обряду і культову діяльність греко-католицьких священників, усе ж таки не допускає можливості творення окремих церковних становищ і заміщання їх парохами, єпископами тощо. Не узгіднено також з урядом прав примаса й двох Генеральних Вікаріїв, прав, які виникають з уповноважень, наданих Апостольським Престолом.

ПРИМІТКИ:

[1] О. І. Патрило. Василіянська делегатура в Польщі.— Analecta Ordinis S. Basilii Magni.— 1982.— Т. XI.— Вип. 1—4.— С. 308—322. Цього ж автора. Нарис історії Галицької Провінції.— Analecta...— Op. cit...— С. 116—125.

[2] О. В. Гриник. Спогади.— Б. д.— Машинопис. Його ж. Українці-католики і духовенство в Польщі 1944—1948.— В.: Мартирологія українських церков.— Т. II.— Українська Католицька Церква. Документи, матеріали, Християнський самвидав України.— Торонто—Балтимор.— 1985.— с. 321—346. Його ж. Свідчення про перше ув'язнення єпископа Й. Коциловського.— Там же.— С. 417—420. О. В. Червіньчак.— Спогади.— Б. д.— Машинопис. О. А. Пакош.— Спогади.— Б. д.— Машинопис. О. М. Денько. Спогади.— 1986.— Машинопис.

[3] o. J. Polański. Autobiografia.—Rogi.— 1972.—Maszyn. І. Ф. Лемкін (о. І. Полянський). Історія Лемковини.— Юнкерс.— 1969. Його ж. Krótka historia Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny.— Rogi.— 1978.— Машинопис; Його ж. Заблудши або божевольни, роздуми і воспомінанія о. Іоанна Полянського // Карпатська Русь.— №№ за 11, 18, 25 січня і 1 лютого 1980. Його ж. Історія лемковського народа в 22 піснях.— Б. д.— Машинопис.

[4] Śliwa T. Kościół greckokatolicki w Polsce w latach 1918—1939.— In op.: Kościół w II Rzeczypospolitej./ Praca zbiorowa pod red. Z. Zielińskiego i S. Wilka.— Lublin.— 1981.— S. 149.

[5] Архів нових актів (далі АНА).— Міністерство публічної адміністрації (далі МПА).— 1040.— Аркуш (далі а.) 17—35.— Список греко-католицьких парафій Перемиської єпархії з 26.01.1946 р., опрацьований єпископською курією у Перемишлі (єп. Г. Лакота). Пор.: Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій перемиської, самбірської і сяніцької на рік божий 1938—1939.— Перемишль.— 1938.— С. 147—148.

[6] АНА.— Головний представник уряду Речі Посполитої до справ евакуації українського населення з Польщі (далі ГПУ).— 1.— Договір між Польським комітетом національного визволення й урядом УРСР із 9.09.1944 р. Пор.: Brzoza L. Ewakuacja ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944—1946.— Praca magisterska.— Warszawa.— 1981.— Maszynopis.

[7] Duda T. Stosunki wyznaniowe wsród łemków grecko-katolickich zamieszkałych na terenie obecnej diecezji tarnowskiej w XIX i XX wieku // Tarnowskie Studia Teologiczne.— T. X.— 1986.— S. 247.

[8] Annuario Pontificio.— 1966.— S. 744.

[9] В 1936 р. було: 122 парафії, 130 священиків, 193 церкви і 10 каплиць та 127305 вірних. Див: Шематизм Греко-Католицького Духовенства Апостольської Адміністрації Лемківщини.— Львів.— 1936.— С. 167.

[10] Шематизм на рік божий 1938—1939.— С. 147—148.

[11] Шематизм... Лемківщини.— С. 162.

[12] О. М. Денько.— Цит. пр.— С. 15.

[13] О. І. Патрило. Нарис історії Галицької Провінції.— С. 118.

[14] Це були: оо. Іван Полянський (парох Вороблика-Королівського), Євген Хиляк (Криниця), Володимир Мохнацький (Тилич), Еміліян Венгринович (Мохначка), Юліан Сембратович (Злоцьке), Володимир Венгринович (Верхомля-Велика), Зенон Калинюк (Фльоринка), Андрій Оршак (?). Див.: J. Polański. Autobiografia.— S. 26. На думку автора арештовано коло 12 священиків.

[15] О. Мирон Колтонюк, парох Жукова і о. Ярослав Кнейчук (Белз).

[16] Священики, що загинули в 1944 р. Перемиська єпархія: Микола Добрянський-Нісевич (Дубровиця), Тадей Камінський (Миротин, загинув у Кречовичах), Микола Мацюк (Волостків), Володимир Ридош (Волочищовичі), Григорій Сивак (Букова), Лев-Казимир Согор (Кобильниця-Руська), Ілля Федевич (Кречовичі); Апостольська Адміністрація Лемківщини: оо. Михайло Гайдук (Лубна), Микола Головач (Босько), Йосиф Криса (Кінське), Дмитро Німилович (Яблониця-Руська, за іншими джерелами — загинув у Грабівниці).

[17] E. Prus. Władyka Świętojurski.— Warszawa.— 1985.— S. 294.

[18] Йдеться про о. Павла Хруща, пароха церкви св. Норберта у Кракові в 1930—1944 рр. В січні 1945 р. виїхав до Німеччини, а відтак до Венесуели. Помер 19.01.1973 р. в Каракас. Див.: С. Божик. Українська католицька парохія і церква св. Норберта в Кракові. Конспект історії з ілюстраціями.— Лувен, 1959

[19] АНА.— ГПУ.— 23.— А. 21.— Звіт з евакуації українського населення в УРСР. Дані на 1.09.1945 р.

[20] АНА.— Міністерство інформації і пропаганди.— 926.— А. 57—58.— Протокол комісії для дослідження злочинів у с. Верховини (6.06.1945). А. Мудрик. Трагедія села Павлокома.— В кн.: Перемишль — західний бастіон України.— Нью-Йорк — Філадельфія.— 1961.— С. 211—218.; Rejment W. Udział organów bezpieczeństwa publicznego i jednostek Wojska Polskiego w walce z reakcyjnym podziemiem zbrojnym na Rzeszowszczyźnie.— In. op.: II Sesja Naukowa poświęcona walce wyzwoleńczej narodu polskiego 1939—1945.— Warszawa.— 1967.

В 1945 р. загинуло 9 священиків. Перемиська єпархія: оо. Олекса Білик (Березка), Петро Войтович (Негрибка), Петро Волянович (Горинець), Василь Гучко (Раздруж), Іван Демянчук (Скопів), Степан

Конкольовський (парох Лісковатого, убитий разом з о. І. Демянчуком), Михайло Плахта (Сурохів), Анатоль Сембратович (Бахів). Апостольська Адміністрація Лемківщини: о. Володимир Лемцьо (Павлокома).

В 1946 р. згинуло 3 священики, всі з ААЛ: оо. Орест Венгринович (Команьча), Орест Калужняцький (Іздебки), Олекса Малярчик (Карликів).

[21] АНА.— Районний представник у Перемишлі.— 1192/2.— Протокол допиту з 12.04.1945 р.

[22] АНА.— ГПУ.— 162.— Рапорт районного представника у Перемишлі з 6.03.1945 р.

[23] АНА.— ГПУ.— 116.— Звіт Й. Чолія з конференції у Варшаві 24.07.1945. Пор.: Державний архів у Кракові (далі КДА).— Воєвідський уряд (ВУ).— 905.— А. 78.— Ситуаційний звіт Воєвідського уряду в Кракові за липень 1945 р.

[24] О. В. Гриник. Свідчення про перше ув'язнення єпископа Йосафата Коциловського.— С. 417—418.

[25] Там же.— С. 419. 19.09.1945 р. затримано о. В. Гриника та 17 осіб з-поміж української перемиської інтелігенції. Більшість з них після підписання згоди на виїзд в УРСР звільнено і переселено. За іншими джерелами — арештування на терені Перемишля були 17.09.1945 р. Див.: Szcześniak A., Szota W. Z. Droga do nikąd.— Warszawa.— 1973.— S. 372.

[26] Ж. У. Р. П.— № 12, поз. 84 з 1937 р.

[27] АНА.— ГПУ.— 179.— Афіша з текстом розпорядження. Пор.: Там же.— 164.— А. 128 і ін.

[28] Примусові виселювання поодиноких священиків траплялися ще перед оголошенням згаданого розпорядження. Див.: КДА.— ВУ.— 1082.— А. 698 й ін.— Прохання о. Е. Венгриновича, пароха Мохначки, із 7.09.1945 «про охорону його і сім'ї від примусового виселення з місця постійного проживання». О. Е. Венгринович був одним із 12 греко-католицьких священиків, яких арештували гестапівці. Його син був офіцером торговельного флоту. Щоб уникнути виселення о. Е. Венгринович переїхав на латинську парафію до Вільчинськ Новосанчівського повіту.

[29] АНА.— ГПУ.— 172.— А. 322.— Звіт новосанчівського старости до ГПУ із 31.01.1946 р. Староста Й. Лабуз повідомив, що оо. Студити з Фльоринки «(...) щойно після отримання наказу залишили прикордонну зону протягом 24 годин — згідно з параграфом 7, пункт 5, розпорядження МВС із 22.01.1937 р.— записались на виїзд». Староство не дозволило їм вивезти ніякого майна ні інвентаря, що були власністю Чину.

[30] КДА.— ВУ.— 1801.— А. 84.— Письмо новосанчівського повітового старости до Воєвідського уряду в Кракові (3.10.1945 р.).

[31] J. Bieniek. Między Warszawą i Budapesztem. (O Nowym Sączu w latach okupacji). // Rocznik Sądecki.— Vol. IX.— 1968.— S. 267.

[32] Загайкевич Б. Освіта і школа в Перемишлі.— В кн.: Перемишль — західний бастіон України.— С. 282.

[33] АНА.— МПА.— 780.— А. 2.— Письмо МПА з 20.09.1945 р. до міністра освіти.

[34] АНА.— Районний представник у Перемишлі.— 1192/3.— Іменний список 509 українських сімей і священиків з Перемишля, опр. місцевим староством 8.04.1946 р.

[35] Архів кардинала Гльонда (далі: АГ).— Лист кардинала Гльонда до перемиського єпископа Барди з 21.02.1947 р. Пор.: єп. Барда у листі з 10. 03.1947 р. до кардинала Гльонда інформує, що у Перемишлі є ще 13 сестер служебниць НДМ у 3 чернечих домах.

[36] Православна консисторія у Холмі дістала наказ від старости протягом кількох годин виїхати з міста. Виконання наказу припинено після інтервенції люблінського єпископа Тимотея. 10.01.1946 р. холмський староста С. Фліс повідомляв Воєвідський уряд у Любліні про те, що «православний клір у Холмі, з огляду на ворожу його агітацію проти Польського і Радянського Уряду, а також для запобігання організуванню баз бульбівців та ін. ворожого елементу (...) усунуто за Буг.» АНА.— МПА.— 1051.— А. 15, 27.

[37] Рішенням Синоду єпископів Польської Автокефальної Православної Церкви з 31.12.1946 р. звільнено із постів, відібрано титули та виключено з ПАПЦ Ординарія Холмсько-Підляської єпархії архієпископа Іларіона (Огієнка) і з Краківсько-Лемківської єпархії архієпископа Палладія (Видибіду-Руденка), а керовані ними єпархії, що їх утворено в часі війни, ліквідовано. АНА.— МПА.— 1343.— А. 2.

[38] АНА.— ГПУ до справ репатріації з СРСР.— 9.— А. 3. Лист Голови Польської Євангельської Церкви Християн Баптистів, 16.03.1946 р.

[39] АНА.— МПА.— 685.— А. 1 і дальші. Заява суперінтенданта Церкви Методистів, 3.02.1946 р.

[40] АНА.— МПА.— 685.— А. 8. Лист Міністерства публічної адміністрації до Воєвідського уряду у Ряшеві з 28.02.1946 р.

[41] Там же.— А. 9. Лист ВУ в Ряшеві до МПА, 13.03.1946 р.

[42] О. М. Денько. Спогади.— С. 17. Єпископ Йосафат Коциловський (3.03.1876 — 17.11.1947), о. Микола Грицеляк (1891—13.11.1976).

[43] Єпископ Григорій Лакота (31.01.1883 — XI.1950), о. д-р Роман Решетило (1893 — 1951), о. д-р Іван Кузич (1901—7.03.1978).

[44] О. д-р Василь Пинило помер 20.04.1947 р.

[45] О. Олександр Малиновський народився 12.01.1889 р. в Жакові Золочівського повіту. Юридичні студії у Львові, висвячений 1925 р. З 1932 р. заступник директора Львівської Духовної Семінарії, в 1941—1945 рр. Апостольський Адміністратор Лемківщини, в 1946—1948 рр. ректор Духовної Семінарії в Гіршберзі, у 1948—1950 рр. в Голандії, з 1951 р. Генеральний Вікарій Апостольського Візитатора архієпископа Івана Бучка на Великобританію та Ірландію. В 1954 р. папа Пій XII надав йому звання Домового Прелата. Помер 18.11.1957 р. у Братфорд (Англія).

[46] О. М. Денько. Спогади.— С. 19.

[47] О. Стефан Граб (1905—II.1962 р.), д-р богослов'я, військовий капелан у Львові, в часі окупації парох Нижанкович біля Перемишля, від 1946 р. у Кракові, арештований 15.05.1947 р., до 1956 р. на Колимі, після повернення парох православної парафії у Стебнику біля Самбора.

[48] Шематизм... на рік Божий 1938—1939.— С. 140—144.

[49] Архів Уряду до справ віровизнання (далі: АУСВ).— III-25(2)57.— Заява з 10.07.1957 р. о. Романа Барабаша ЧСВВ, настоятеля монастиря в Перемишлі. Пор.: І. Патрило. Василіянська делегатура в Польщі.— С. 308—309. Один священик і двоє братів виїхали в УРСР. О. Юстина Романа, що опікувався майном Чину,

переселено в УРСР 13.04.1947 р. (за іншими джерелами — затримано його 6.IV і переселено 12.04.1947 р.).

[50] О. І. Патрило.— Цит. твір.— С. 310. За даними на 2.07.1947 р. в Польщі перебувало 14 василіянських єромонахів і 3 брати.

[51] АНА.— МПА.— 1040.— А. 49—50. Лист ВУ в Ряшеві до МПА з 12.09.1948 р. На основі рішення Міністерства освіти і Міністерства публічної адміністрації з 8.09.1947 р. всі діти (40) передано до сирітських домів у центральній Польщі.

[52] О. В. Гриник. Українці-католики і духовенство в Польщі 1944—1948 р.— С. 332—333.

[53] Там же.— С. 336—342.

[54] Були це: оо. Абрагамович Андрій (Фльоринка), Бозюк Володимир (Райське), Булат Іван (Бортне), Гребеняк Ярослав (Баниця), Гащак Михайло (Стежниця), Дзюбина Степан (Нова Весь), Дацько Константин (Тенетиська), Дочило Михайло (Жерниця Вижня), Заяць Микола (Чорне), Каленюк Омелян (Команча), Колянковський Олексій (Диниська), Котис Омелян (Річиця), Криницький Юліян (Вербиця), Крупа Сильвестр (Перемишль), Мазяр Петро (Ванькова), Менцінський Юрій (Корчмин), Сенета Іван (Шляхтова), Федорищак Григорій (Плазів), Хархаліс Євстахій (Должиця), Хиляк Євген (Криниця), Шеремета Стефан (Захочеве), Яремін Іван (Райське). У Явожні перебували також православні українські священики: Микола Костишин (1892—1971), парох Сайчиць на Холмщині, в 1947 р.— Перунки Новосанчівського повіту, під час війни в'язень гітлерівських концтаборів. (Див.: Церковный Вестник.— VII/VII 1971); Йосиф Кундеус (1896—1950), парох Полосок Білопідляського повіту; Василь Ляшенко, грубешівський парох; Олекса Несторович, парох Орнети Браневського повіту; Дем'ян Товстюк, парох Павловиць.

[55] АНА.— Цивільна канцелярія президента Р. П.,— 30.— 15/21/48.— Прохання о. Василя Шевчука про помилування.

[56] О. А. Слюсарчик, псевдо «Книга», перекладач підпільних видань на французьку мову, загинув 19.09.1947. Див.: Siedem rozmów z generałem dywizji Władysławem Pożogą, I zastępcą ministra spraw wewnętrznych, szefem wywiadu i kontwywiadu.— Warszawa.— 1987.— S. 332—333.

[57] Греко-католицький церковний календар 1987.— Варшава.— 1987.— С. 76—78.

[58] АНА.— МПА.— А. 36. Лист Греко-католицької єпископської курії в Перемишлі з 26.01.1946 р. до МПА.

[59] Пленарна Конференція Польського Єпископату (далі ПК).— Протокол ПК з 3—4.10.1945 р.

[60] ПК.— Протокол з Конференції 22—24.08.1946 р.

[61] Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської Адміністрації Лемківщини.— 1936 (Стемфорд, 1970, друге видання).— С. 3. За звітом о. С. Дзюбини о. О. Малиновський уповноваження Ген. Вікаріїв надав, крім о. А. Злупка, ще двом священикам: о. Іванові Підгарбійному (парох Вільхівців у Сяніцькому повіті, який 1946 р. виїхав до УРСР) і о. Стефанові Ядловському (парох Полян Суровничих у Сяніцькому повіті, перед 1947 р. виїхав до Старгарду-Щецінського).

[62] О. М. Денько. Спогади.— С. 17.

[63] Acta Hlondiana. (Materiały do życia i działalności kard. A. Hlonda Prymasa Polski 1881—1948).— Tom VI.— Cz. 15.— S. 42—44.

[64] Головна комісія Польського Єпископату (дальше ГК).— Протокол Головної Комісії з 9.01.1947 р. На жаль документу не знайдено.

[65] ГК.— Протокол Пленарної конференції з 28—29.04.1947 р.

[66] ГК.— Протокол Головної комісії з 26.03.1947 р.

[67] ГК.— Протокол ГК з 9.01.1947 р.

[68] ГК.— Протокол з 3.07.1947 р.

[69] О. В. Гриник. Спогади.— С. 39.

[70] З огляду на стан здоров'я о. А. Злупка, кардинал А. Гльонд назначив двох помічників: о. Петра Шуфлята (парох Маластова) й о. Володимира Гайдукевича (парох Кривої, проживав у Воловцю). О. А. Злупко після переселення в червні 1947 р. у Костомлоти (пов. Сьрода-Сьльонска) свої уподобання передав о. В. Гайдукевичеві, а цей опісля, перед смертю (1974), переказав їх о. П. Шуфлятові.

[71] Українські вимоги до Апостольського Делегата для греко-католиків у Польщі.— В кн.: Мартирологія українських Церков.— С. 247—249.

[72] Див: АУСЗ.— III-25/5/56.— К. 1-2. Звернення о В. Гриника й о. М. Ріпецького до кардинала С. Вишинського відносно врегулювання правного статусу Греко-Католицької Церкви у Польщі 29.09.1956 р.). Пор.: Там же.— III-25/17/56.— А. 1. Заява Головного Правління Українського суспільно-культурного Товариства до Уряду до Справ Віровизнання з 27.11.1956 р.

[73] О. В. Гриник. Спогади.— С. 74.

[74] Див.: Письмо кардинала А. Гльонда до о. Серединського від 1.08.1947 р.. Пор.: Письмо ординарія Гожівської єпархії о. Новицького до кардинала А. Гльонда з 18.08.1947 р. «Вірні цього сповідання не поселені в одному місці, але живуть у розпорошенні. Діяльність о. Серединського викликала б у парафіях неспокій. Крім того, треба враховувати й реакцію державних влад, які таку діяльність почитали б за шкідливу для держави.»

[75] Архієпископ С. Вишинський отримав повноваження делегата 16.11.1948.

[76] О. В. Гриник. Спогади.— С. 48. Як подає о. Гриник, такий дозвіл дав кардинал А. Гльонд.

[77] Богослужіння у Команчі відновлено в січні 1949 р. після повернення з Явожна о. О. Калинюка. 5.07.1961 р. церкву закрито, а відтак переказано її Польській Автокефальній Православній Церкві; о. В. Гриник прибув до Циганка 9.03.1953 р. З 22.05.1954 до VII. 1956 рр. був у в'язниці. Перед тим, будучи з 28.03.1948 р. адміністратором парафії Верціни, повіт Мальборк, правив греко-католицькі богослужіння у Новому Дворі та доїжджав до Битова; о. І. Височанський з Крампної до 1956 р. не правив Богослужінь у греко-католицькому обряді.

[78] О. В. Гриник. Спогади.— С. 49—50. Пор.: АУСВ.— III-22/11/52. Лист о. В. Гриника до о. М. Денька (фрагмент). О. В. Гриник писав: «Вчора я був на авдієнції у Й. С. примаса і, чого я не сподівався, прийнято мене прихильно й вислухано. Дістав я дозвіл на відправи у Битові, Новому Дворі. Для Бань-Мазурських примас казав подати заяву і, властиво, погодився. Додав мені уповноваженого в особі о. Дзюбини.»

[79] Там же.— С. 50.

[80] Там же.— С. 54.

[81] АНА.— Крайова Рада Народова.— 60.—К. 15. Резолюція Сеймової Комісії до справ сповідних і національних від 10.04.1946 р. Урядові доручено опрацювати законопроект для врегулювання правних умов визнання поодиноких віросповідань. Засади реєстрації сперто на розпорядження міністра публічної адміністрації з 6.07.1949 р. (Dz. U. R. P. Nr. 47). В 1956 р. було 8 неузаконених віросповідань: греко-католики, свідки Єгови, столиця Божа і Агнцева апостолів у Дусі й правді, новоапостольці, Боговірці природничої релігії, простаки, апостольська столиця Ісуса Христа, група незалежних євангельських сповідників.— АВУ.— III-22/4/56. Список з 13. 1. 1956 р.

[82] АНА.— МПА.— 63.— К. 58—59. Звіт краківського воєводи за II квартал 1947 р.. Пор.: Приватна збірка д-р І. Хиляк. Повідомлення А. Гльонда до о. Е. Хиляка від 3.04.1947 р.

[83] Там же.— С. 59. Пор.: Повідомлення краківського воєводи до Новосанчівського старости з 24.04.1947 р.

[84] Dz. U. R. P. Nr. 53.— Poz. 404.— S. 1023—1024.

Передруковується зі збереженням правописних та мовних особливостей з видання: Варшавські Українознавчі Записки.— Зошит 1.— Варшава: Видво оо. Василіян, 1989.— С. 207—219.

УКРАЇНСЬКІ КАТОЛИЦЬКІ ЦЕРКВИ, ЗРУЙНОВАНІ В ПОЛЬЩІ

(СПИСОК)

Польський дослідник Ришард Бриковскі зробив дослідження стану українських католицьких церков у Рящівському воєводстві (частини Лемківщини і Перемищини). Вислід його досліджень опубліковано в окремій статті *. На підставі його даних подається нижче список знищених церков.

На території Перемиської єпархії, яка в 1945 р. увійшла у склад Польщі, було 514 українських католицьких церков, в тому 311 церков визнали пам'ятками архітектури, які представляли особливу мистецьку вартість. Під час боїв з відділами УПА знищено 6 церков. Від 1946 р. до 1956 р. знищено польською владою — 158. Серед знищених церков була 101 архітектурна

* Brykowski R. W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego // Ochrana Zabytków.— Warszawa.— 1957.— No 2(37).

пам'ятка. Дальших 57 церков були в костьольному заряді, 34 перемінені в магазини, 13 під опікою віруючих. Доля 246 інших церков невідома.

Українські католицькі церкви — пам'ятки архітектури зруйновані в роках 1939—1956 в таких селах Ряшівського воєвідства в Польщі (у дужках подано рік, коли церква була збудована):

1. Бальниця (1856). 2. Бахів (1848). 3. Беське (1892). 4. Бистре (1825). 5. Бірча (1829). 6. Буковець (1865). 7. Веремень (1850). 8. Вислок Горішній (1834). 9. Вислочок (1818). 10. Височани (1805). 11. Вишоватка (XVIII ст.). 12. Волковия (1853). 13. Волосате (1837). 14. Воля Сукова (1864). 15. Воля Цеклинська (1768). 16. Воля Червона (1753). 17. Габківці (1833). 18. Городок (1790). 19. Граб (1808). 20. Гульське (1820). 21. Дверник (1765). 22. Дешна (1738). 23. Дзвоняч Долішній (1800). 24. Дмитровичі (1634). 25. Довжиця (1840). 26. Дусівці (1641). 27. Жарнівка (1860). 28. Жидівське (XVI ст.). 29. Жерниця Нижня. 30. Завадка, пов. Сянік (1856). 31. Завадка, пов. Устрики (1838). 32. Завій (1868). 33. Залуж (1807). 34. Затворниця (1774). 35. Зубенько (1789). 36. Іздебки (1660). 37. Кальниця б. Тісної (1862). 38. Камінка (1854). 39. Карликів (1840). 40. Квашениця (1777). 41. Келчава (1837). 42. Колониці (1832). 43. Кописко (1821). 44. Кореница (1649). 45. Котань (поч. XIX ст.). 46. Крайна (1882). 47. Криве (1842). 48. Криве б. Тісної (1845). 49. Лісько (XVI ст.). 50. Лішна (1833). 51. Лобозів (1844). 52. Лодинка Долішня (1824). 52. Лопенка (1757). 54. Луг (1864). 55. Лупків (1820). 56. Манів (1841). 57. Монастир пов. Любачів (1723). 58. Монастир пов. Ярослав (1719). 59. Мошанець (1834). 60. Мшана (1865). 61. М'якиш Новий (1869). 62. Небещани (1854). 63. Новосілки Дидинські (1740). 64. Оженна (1857). 65. Орли (XVIII ст.). 66. Поляни Суровичні (1728). 67. Прелуки (1831). 68. Прибишів (1840). 69. Прусьє (1793). 70. Пулави (1831). 71. Радава (1850). 72. Розстайне (XVII ст.). 73. Руське (1848). 74. Середнє Велике (1810). 75. Середниця (1765). 76. Сінявка (1877). 77. Смерек (XVIII ст.). 78. Станкова (1888). 79. Стужиця (1826). 80. Ступосяни (1787). 81. Струбовиська (1843). 82. Суковате (1826). 83. Тарнавка (1834). 84. Творильне (1876)

85. Телесниця Ошварова (1826). 86. Тисовець (1830). 87. Тиханя (1790). 88. Тісна (1825). 89. Тростянець (1822). 90. Угерці (1834). 91. Устіянова Горішня (1790). 92. Фредрополь (1866). 93. Хревт (1670). 94. Царинське (1778). 95. Чертижне (XVIII ст.). 96. Щербанівка (1857). 97. Явірець (1846). 98. Явірник (1843). 99. Ямна Горішня (1843). 100. Янківці (1850). 101. Ясель (1825).

Опубліковано в: Мартирологія українських церков.— Т. II / Українська Католицька Церква.— Документи, матеріали, Християнський самвидав України.— Торонто-Балтимор.— 1985.— С. 640—641.

Частина 3

- тягар історії
- речники порозуміння
- спроби контакту: «Солідарність» — Рух
- передумови виходу українців з гетто
- чи є перспектива в україно-польських стосунків?

Іван ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ: ТЯГАР ІСТОРІЇ

> Сидить завзятий русин із своїм лютим, тисячолітнім ворогом, ляхом, у тісній тісняві між двома морями, і надихана століттями омани ярость робить обох їх біснуватими. Мов два леви, перед котрими тремтів колись грізний для всього християнства Босфор,— з великого жалю про те, що було та й минуло, з великої розпуки перед тим, що мусить певно бути, роздирають вони тепер один одному груди до самого серця, і позирають кривавими очима злості на ту втіху, котрою втішають спільних ворогів своїх. На сю мерзенну боротьбу тратять вони останні сили, останні свої засоби, і мов ті гладіатори перед римським соборищем народів, обоюдно готують собі смерть, котрою не хвалитимуться ні один з їх потомків.»
>
> *П. А. Куліш. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року.— Львів.— 1882.*

Першим знаним епізодом в історії польсько-українських взаємовідносин є похід київського князя Володимира Великого на «ляхів». Він записаний у «Повісті временних літ» під роком 981. Короткий запис літописця викликав жваву і невпинну наукову суперечку, якою не слід тут займатися [1]. Варто, однак, відмітити, що пару років тому ми мали нагоду відзначити ювілей тисячоріччя польсько-українських взаємовідносин.

Годі, звичайно, у вузьких межах статті подати навіть в скороченні історичний розвиток польсько-українських взаємовідносин впродовж тисячоріччя. З цієї, саме, причини я зосереджусь на кількох важливих проблемах, які стосуються, зокрема, ранньоновітньої і новітньої доби від XVI до XIX ст. Спадщина тих сторіч визначила форму польсько-українських взаємовідносин також у XX ст. Я торкнуся сучасного стану цих взаємин у кінцевій частині цієї статті.

Моє перше твердження зводиться до того, що польсько-українські взаємовідносини у великій мірі визначили шляхи історичної долі обох народів. Моє друге твердження полягає в тому, що, незважаючи на численні взаємозбагачення обох народів і численні випадки взаємокорисної співпраці, поляки й українці в минулому не заснували своїх політичних взаємин на задовільних, а тим більше міцних підвалинах. Ця невдача і затяжні польсько-українські конфлікти в їх результаті мали катастрофічні наслідки для обох народів. Польсько-український конфлікт був насправді головною причиною втрати національної самостійності і Україною, і Польщею в двох різних епохах — у XVII—XVIII і в XX ст.

Мало правдоподібно, щоб ці два твердження зустрілися зі значною критикою. Справа, однак, стає більш дискусійною, коли намагаємося визначити відповідальність за нещасний і нищівний напрям польсько-українських взаємовідносин впродовж сторіч. Я свідомий труднощів щодо дотримання об'єктивності і наукової відстані при обговоренні такої хвилюючої теми. Проте не слід уникати цього питання, не тільки тому, що воно законне з погляду історичних досліджень, але й з уваги на його важливі практичні наслідки для сучасного і майбутнього.

Тим-то я твержу — також по-третє,— що стороною головно відповідальною за минулі невдачі в польсько-українських взаєминах є поляки. Як правило, сильніша сторона завжди веде перед у визначуванні характеру взаємовідносин між суспільствами. Отже сильніша сторона несе більшу відповідальність. Історична документація показує несхибно, що Польща від пізнього середньовіччя загалом була сильніша і більш розвинена, ніж Україна. Сила Польщі в порівнянні з Україною випливала не з якоїсь природженої нижчості українців чи природженої вищості поляків, а з вагомих геополітичних чинників, таких як беззахисне положення України на межі степу, а пізніше її близкість до зростаючої у могутності Московщини-Росії. Поляки, на жаль, використовували свою відносну перевагу над українськими сусідами, виявляючи мало політичного почуття та далекозорості.

Перекидаючи на поляків головний тягар відповідальності за катастрофічний розвиток польсько-українських взаємовідносин, я зовсім не маю наміру вибілювати українців. Бо вони також припустились багатьох

промахів і помилкових суджень і прогайнували не одну нагоду до порозуміння. Насправді, при перегляді документації польсько-українських взаємодій часто вражає велика подібність ставлень і поведінок обох суспільств. Але тому, що поляки, звичайно, були сильніші, вони мали кращі можливості коїти лихо.

Польща і Русь (попередник новітньої України) появились як незалежні держави рівночасно в X ст. Середньовічний розвиток обох країн проходив досить рівнобіжно [2]. Наприклад, і Польща і Русь, після доби початкової єдності, пройшли через стадію роздрібнення на низку удільних князівств. Суспільні умови в обох країнах були подібні, хоч не можна заперечити, що до XII ст. культура Київської Русі була багатша, ніж культура тогочасної Польщі. Проте в одному, найважливішому відношенні, шляхи Польщі і Русі-України розходились від самого початку. Польща прийняла християнство в латинській формі, а Русь у візантійській. Далекосяжний вплив цієї різниці релігійної приналежності і пов'язаних з нею культурних традицій на польсько-українські взаємини важко переоцінити. Це не означає, що мусимо постулювати, подібно як Тойнбі, існування «західної цивілізації» та «східної православної цивілізації», цілковито відокремлених одна від одної. Впродовж своєї історії Україна була незвичайно податлива на західні культурні впливи. І все ж правдою є, що релігія завжди відділювала поляків і українців незгладною лінією розмежування. Справа не в «католицизмі» і «православ'ї» в технічному сенсі: український католик східного обряду (уніат) поділяє спільну духовно-культурну традицію зі своїм православним земляком і почуває себе виразно відмінним від свого польського сусіда, католика римського обряду. (Такої формальної демаркаційної лінії не було в українсько-російських взаєминах, і це одна з причин того, чому українцям було важче національно відмежовуватися від росіян, ніж від поляків [3].

Релігійні різниці не виключали близьких зв'язків між середньовічною Польщею і Руссю. Адже ж були часті союзи через подружжя між членами династій Пястів і Рюриковичів. Стефан Кучинський влучно відмічає, що «в перші сторіччя існування польської держави й Київської Русі польське і руське суспільства, всупереч багатьом військовим одного проти другого походам, які могли б давати привід думати про якусь постійну війну, насправді не вели між собою воєн у точному розумінні слова і не мали взаємних почуттів тривалої ворожнечі та ненависті» [4]. Це були княжі міжусобиці місцевого і тимчасового характеру. Звичними були альянси такого чи іншого руського володаря з Пястом проти братнього Рюриковича і навпаки. Кордон між Польщею і Руссю майже не мінявся впродовж приблизно 300 років і відносини між обома країнами можна схарактеризувати як в основному рівнорядні.

Рівновагу між Польщею і Руссю-Україною назавжди захитав великий наїзд монголів XIII ст., який приніс катастрофу Україні, позначену руїною міст, включно з Києвом, спустошенням сіл і невимірними втратами маєтку і людського життя. А це був лише початок лихоліття. З поділів Монгольської імперії постали татарські держави, насамперед Золота орда, а згодом Кримський ханат. Останній став у 1475 р. васалом Оттоманської імперії, отже був підтримуваний найбільшою військовою силою тієї епохи. Одним з головних фінансових прибутків кримських татар було полювання на невільників, і Україна стала ціллю постійних наскоків. Під натиском із степу український заселений простір різко звузився. Загально кажучи, пізнє середньовіччя було для України добою політичного й господарського регресу та культурного застою. У цей же самий час, однак Польща прямувала великими кроками вперед в усіх сферах, особливо під час і після панування Казимира Великого (1333—1370).

Одночасне зміцнення Польщі і послаблення Русі мусило заохотити Польщу до експансії коштом Русі [5]. Першим великим кроком у цьому напрямі було приєднання Галицького князівства королем Казимиром у 1340 р. Таким чином Галичина стала першою східнослов'янською, українською територією, яка опинилася під польським пануванням. У зв'язку з тим слід відмітити, що Галицько-Волинська держава XIII—XVI ст. займає важливе місце в історії України. Видатний медієвіст Степан Томашівський називав її «першою українською державою» [6]. Томашівський розумів під цим, звичайно, не те, що Галичина-Волинь мала можливість відіграти в історії українського народу роль аналогічну

до Суздальсько-Владимирського князівства, а опісля Московщини в історії Росії, а саме — роль зав'язка національної держави. (Згідно з цією інтерпретацією Київська Русь була спільною східнослов'янською державою, подібно до імперії Каролінгів у Західній Європі). Монголи підкопали Галицько-Волинську державу, але вона ще проіснувала одне сторіччя. Смертного удару завдала їй Польща.

Дальшу експансію Польщі на Схід уможливили в більшій мірі дипломатія і політичне маневрування, ніж завойовування. Кревська унія (1385) створила династичний зв'язок між Польським королівством і Литовським великим князівством: останнє, за винятком етнічної Литви, включало всі білоруські землі і більшість українських. Майже через два сторіччя Польща і Литва об'єднались в органічну федерацію, т. зв. Річ Посполиту Обох Народів. Пам'ятна Люблінська унія (1569 р.), яка до цього довела, була важливою подією в історії чотирьох народів: поляків, литовців, білорусів та українців. Я тут займусь лише польсько-українським аспектом цієї унії [7].

Люблінська угода дала деякі незаперечні користі Україні. Вона знов об'єднала країну, досі поділену між Литвою і Польщею, таким чином уможливлюючи більш ефективну оборону перед татарськими наїздами. Спільні польсько-українські військові зусилля захищали країну перед чужоземними ворогами, особливо Туреччиною і Московщиною. Включення України до польської Корони уможливило більше проникання західних культурних впливів на українські території. Впливи Ренесансу і Реформації досягли України і дали поштовх до культурного відродження, кінчаючи довгий період застою. Наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. постали в Україні друкарні і школи, розвинулась богословська і світська освіта, почалась нова доба «середньоукраїнської» літератури і помітні досягнення в архітектурі і мистецтві. У ту добу загальноєвропейська культура доходила в Україну переважно польськими каналами. Виявом українського відродження була Київська академія, заснована 1632 р., перша інституція вищої освіти в усьому східнослов'янському і православному світі [8]. З політичного боку, руська шляхта отримала на підставі Люблінської унії рівні права з правами

польської шляхти. У релігійних справах Польща-Литва XVI ст. належала до найтолерантніших держав в Європі. Не було дискримінації православної і протестантської шляхти, хоч інституційно Католицька Церква зберігала привілейоване становище.

У післялюблінській добі польські впливи на Україну супроводились українськими впливами на Польщу. Особливий спосіб життя та ідеологія польської шляхти, т. зв. сарматизм, випливали у великій мірі зі змін у польському суспільстві і польській культурі під впливом пов'язання з українським (і литовським) Сходом [9]. Сарматизм став органічною частиною національної традиції Польщі, і ще сьогодні можемо зауважити сліди його спадщини.

Неважко зрозуміти, чому поляки гордяться створенням під своїм проводом великого політичного організму, Речі Посполитої Обох Народів, яка відігравала першорядну роль у Східній Європі. Часто розглядається Люблінську унію як кульмінаційну точку історії Польщі. Проте є незаперечним фактом, що польсько-литовська Річ Посполита остаточно зазнала невдачі. І навряд чи цю невдачу можна пояснити виключно пізнішими помилками в політиці і злостивістю чужоземних противників. Можна переконливо аргументувати, що невдача була органічним наслідком основних структурних вад. Історики погоджуються в цьому, що поважні симптоми внутрішнього розкладу, зростаючого політичного і суспільного розкладу Речі Посполитої множились уже в десятиріччях безпосередньо після блискучого успіху в Любліні. Тяжко сумніватися, що між Люблінською унією і цими симптомами був причинний зв'язок. Коментар польського історик Євгенія Старчевського проливає світло на цю проблему: «Унію Польщі і Литви часто називають майстерним ходом, зробленим польською олігархією на політичній шаховій дошці... Однак результати цього майстерного ходу виявилися фатальними для майбутнього Польщі. Одержавши легкий доступ до велетенських просторів Руського і Литовського сходу, Польща поступово занедбала свої етнічні кордони; вона залишила своє старе володіння, Сілезію, у руках німців. Натомість вона спрямувала своє населення, не таке вже й чисельне для таких починань, і всі свої ресурси, на новонабуті території. Як би там не було, у кінці

XIV ст. польська держава виросла у силі, але польський народ програв, розчинившись на Руському сході і втративши грунт у своїй рідній Сілезії. У його власній батьківщині життя польського народу набрало анемічного, безсилого характеру... Якщо унія з Литвою з бігом часу може стати згубною для Польщі, то негативні наслідки цього зв'язку поглиблювались у той спосіб, яким ця унія була реалізована і впроваджена у XVI і XVII ст. Ми маємо на увазі відділення від Великого Литовського князівства Волині, Поділля і України (в 1569.— *прим. перекл.*) і їх включення в склад Малопольської провінції. Небажання дати Україні права автономії, хоча б у тій мірі, у якій такими правами задовольнялась Литва, привело до її трактування, як землі, де знать, а особливо магнатерія, могла швидко наживатися... А тоді появилися козаки. А стосовно їх одна помилка нагромаджувалася на іншу...» [10]

З географічних, соціологічних і культурних причин Україна не містилась добре в структурі Речі Посполитої Обох Народів. Унітарна природа Корони, себто польської половини Речі Посполитої, викликала безупинні тертя і знеохоту, загострювані перемогою Контрреформації в Польщі і зростом релігійного фанатизму в першій половині XVII ст. Було лише одне потенційне розв'язання цієї проблеми: перебудова Речі Посполитої в потрійний організм через створення третьої автономної одиниці, тобто Русі-України, яка б була в союзі з Польщею і Литвою. Однак ця необхідна реформа, яка б встановила федеративний союз народів між Балтійським і Чорним морями, залишилася нездійсненною.

Відповідальність за смертельний гріх — занедбання цього шансу — слід приписати в рівній мірі польським і українським провідним верствам. Від часу встановлення початкового династичного зв'язку між Польщею і Литвою в 1385 р. польська аристократія і шляхта, яких манила принада багатств, намагалися відділити українські землі від Великого Князівства і приєднати їх до польської Корони. Після Люблінської унії українські сусідні території привабили чимало польських здобичників, і їхня жадоба перемогла будь-які державницькі міркування. Польський уряд за часів правління виборних королів був надто слабий і короткозорий, щоб запобігти створенню величезних латифундій в Україні. Панівна суспільна система, репрезентована магнатами та їхніми латифундіями, викликала ненависть серед мас українського народу; не лише закріпаченого селянства, але також міщанства і частини дрібної шляхти. Оборона православ'я дала спільну ідеологічну платформу силам українського опору.

Українська аристократія, нащадки князів і боярів середньовічної Русі, не виступила з конструктивною політичною програмою під час Люблінської унії і опісля. Вона задовольнилася пристосуванням до існуючої структури Речі Посполитої і участю в добродійствах «золотої свободи» польської шляхти. Принадливість польського аристократичного способу життя і барокової культури була така могутня, що впродовж приблизно двох поколінь після 1569 р. майже всі аристократичні родини і значна частина середньої шляхти навернулися на католицизм, таким чином приймаючи польську національність. Ця втрата тотожності з боку традиційної еліти України затруїла польсько-українські взаємини. Керівництво української національної справи в Речі Посполитій, покинуте старою репрезентативною верствою, перейняв новий елемент — козацька військово-політична організація, Запорізьке Військо. Як правильно підкреслив Павел Ясєніца, польські та українські аристократи могли співдіяти як суспільно рівні люди, проте польські аристократи і українські козаки не могли встановити відповідних взаємовідносин. Нагромадження національно-релігійних і суспільних чинників засуджувало на невдачу можливість розв'язання болючої української проблеми в рамках системи Речі Посполитої [11].

Українські історики народницької школи вважали польсько-козацькі війни XVII ст. змаганням між аристократією і демократією. Не слід прийняти таку спрощену інтерпретацію без значних застережень. По-перше, в лави козацтва вступила чимала кількість дрібної української шляхти; козацька старшина була у великій мірі такого ж походження [12]. По-друге, козацтво як цілість стриміло до створення стану, відмінного від селян. Козацька держава, яка постала від часу революції 1648 р., створила станове суспільство, а козацька старшина в XVIII ст. перетворилася у нову спадкову земельну аристократію [13].

Проте є частина правди в народницькій інтерпретації історії України. В умовах життя на окраїнних територіях українське суспільство в XVI і XVII ст. ішло шляхом виразно іншої еволюції, ніж суспільство центральної Польщі. Українські селяни, звиклі боронити своє життя і майно перед татарськими наїзниками, не бажали пасивно віддатись ярму кріпацтва. Усі енергійні елементи селянства бажали «покозачитися». Але всередині правної системи польсько-литовської держави не було місця на самоуправний організм плебейських вояків. Інтереси магнатів вимагали його знищення. Таким чином майбутня польсько-українська конфронтація мала бути заразом національно-релігійною і соціальною. Це пояснює непереборність і запеклість конфлікту.

Велика козацька революція 1648 р., з гетьманом Богданом Хмельницьким на чолі, була зворотним моментом в історії польсько-українських взаємовідносин. Усі верстви українського населення за винятком магнатів взяли участь у повстанні, що вказує, якою глибокою була нехіть до польського режиму в Україні. Революція показала, що український народ відкинув люблінське розв'язання польсько-українських взаємовідносин. Хмельницький і його співробітники спершу не думали про вихід із Речі Посполитої. Їхні первісні цілі зосереджувалися на задовольнянні скарг козаків і православних і на здобутті для України якоїсь обмеженої автономії. Однак не було можливе жодне компромісне розв'язання, тому що магнати не могли примиритися із втратою своїх латифундій, захоплених козацькими і селянськими повстанцями. Від приблизно 1650 р. політика Хмельницького була спрямована на повний розрив з Польщею. Але жодна сторона не могла здобути рішучої військової перемоги, і нищівна війна протягалася. З цієї причини Хмельницький був змушений шукати чужоземної підтримки, спершу в Туреччині, а згодом у Московщині. Переяславською угодою 1654 р. Україна прийняла протекторат російського царя [14]. Гегемонія у Східній Європі пересунулася до рук Московського царства, яке незабаром мало перетворитися в Російську імперію, і польсько-литовська Річ Посполита втратила назавжди свій статус великодержави.

Наступник Хмельницького, гетьман Іван Виговський у відповідь на підривання Московщиною автономії України, намагався ще раз домовитися з Польщею. Згідно з умовами Гадяцької унії 1658 р. Україна під назвою Руського великого князівства мала стати третім членом тричленної польсько-литовсько-української Речі Посполитої. Однак після десятиріччя завзятої війни взаємна ворожнеча і недовір'я стали особливо гострими. Що більше, під козацьким керівництвом постав в Україні новий політичний і суспільний устрій, не сполучений з устроєм, що панував у Польщі. Експеримент тричленної союзної держави прийшов із запізненням щонайменше на півсторіччя, і Гадяцька унія ввійшла до історії як мертвонароджена [15].

Дозвольте мені тут поставити запитання: «Що було б, якби..?» Приймаючи передумову, що розв'язання українсько-козацької проблеми було неможливе в рамках Речі Посполитої, чи не було б кориснішим для обох сторін, якби Польща погодилася на відділення України? В середині XVII ст. був шанс на встановлення незалежної української козацької держави. Це потягло б за собою, очевидно, територіальні втрати для Польщі. Однак така держава самим своїм існуванням захищала б Польщу від Оттоманської імперії і від Росії. Якщо взяти до уваги внутрішній розвиток Польщі, ампутація українських провінцій підкопала б владу магнатів, володіння яких були розташовані переважно на східних окраїнах. Це могло б затримати процес внутрішнього розкладу Речі Посполитої і уможливити конечні реформи.

Проте Польща вибрала протилежний курс і стриміла всіма доступними військовими і дипломатичними засобами до повернення втрачених українських земель. Польща воліла поділити Україну з Росією, аніж дозволити її самостійне існування. Згідно з Андрусівським договором 1667 р. Росія і Польща поділили Україну вздовж Дніпра [16]. Практично це знівечило шанси української самостійності в XVII ст. Це правда, що автономна козацька держава, т. зв. Гетьманщина, збереглася під російською зверхністю на Лівобережній Україні впродовж ще одного сторіччя. Але лівобережний гетьманат був надто кволий, щоб довго протиставлятися нівеляторським і централізаторським натискам Російської імперії. Як зауважив Джордж Вернадський, збереження територіальної інтегральності України,

принаймні у кордонах, встановлених за Богдана Хмельницького, було передумовою спроможності України втриматися супроти Росії [17]. (Слід пам'ятати, що козацька держава Хмельницького включала не всю етнічно українську територію, а лише три давні воєводства — Київське, Чернігівське і Брацлавське. Західноукраїнські землі Галичини, Волині й Поділля надалі залишалися під польським пануванням.)

Польське панування не вернулося на Правобережжя негайно після Андрусівського договору. Відчайдушний опір тривав десятиріччями. Ба, на початку XVIII ст. гетьманові Іванові Мазепі вдалося тимчасово возз'єднати Лівобережжя і Правобережжя. Використовуючи велику Північну війну, Мазепа намагався, у союзі зі Швецією, визволити Україну з-під російської зверхності. Однак шведські і українські війська зазнали вирішальної поразки під Полтавою в 1709 р. Це вирішило долю не лише лівобережної Гетьманщини, але також спірної території на захід від Дніпра, яку Петро I віддав Польщі [18].

Назовні Польща могла втішатися результатами своєї конфронтації з козацькою Україною. Річ Посполита в XVIII ст. простяглася на схід аж до Дніпра, становлячи одну з найбільших держав в Європі. Але Польща зазнала такої невідшкодованої втрати населення і маєтку, що велика розлогість території країни залишалася лише пустою пам'яткою її минулої величі. Відмовляючи Україні в свободі, Польща в результаті великої Північної війни опинилася в принизливій ситуації, під фактичним російським протекторатом.

Правобережна Україна, повернена таким великим коштом, надалі залишалася джерелом слабкості польсько-литовської Речі Посполитої в останні десятиріччя її існування. Впродовж XVIII ст. народні заворушення турбували Правобережжя. Українські селяни, хоч позбавлені колишньої козацької організації, не примирилися з кріпацтвом і ненависним пануванням польської шляхти. Ціла низка народних заворушень, так званих гайдамацьких бунтів, завершилася селянським повстанням у великому масштабі в 1768 р. під назвою Коліївщина [19]. Трагічні події 1768 р. залишили глибокий слід у свідомості обох суспільств і мали ще запліднити уяву польських та українських письменників у XIX ст. [20]

Постійний неспокій на польській Україні уможливлював Росії втручатися в справи Речі Посполитої. Росія з одного боку прийняла роль покровителя православ'я, переслідуваного під польським пануванням, а з другого — давала військову допомогу проти народних повстанців. Коліївщину придушили російські війська.

Іншим пам'ятним епізодом, зв'язаним з правобережною Україною, була Торговицька конфедерація 1792 р., яка відбулася в українському місті Торговиця. Ця конфедерація була змовою егоїстичних і реакційних олігархів-магнатів, які володіли латифундіями в Україні. Вона виступила проти реформ Чотирирічного сейму (1788—1792) та Конституції 3 травня 1791 р. в Речі Посполитій і віддалася під опіку Катерини II, прохаючи Росію провести збройну інтервенцію у внутрішні польські справи. Торговицька конфедерація приспішила другий поділ Польщі і занепад польсько-литовської Речі Посполитої. Окраїнні магнати, яким Польща віддала у жертву шанси на примирення з Україною, відплатили цей борг, спричиняючи розвал самостійної Польщі. Можна добачати в цьому акт історичної справедливості.

Переглядаючи справді трагічний перебіг польсько-українських взаємовідносин від Люблінської унії до кінця XVIII ст., коли дійшло майже одночасно до поділів Польщі і знесення залишків автономії козацької України, можна зробити певні підсумкові спостереження. Вільна Україна — або цілковито самостійна, або сфедерована з Польщею і Литвою в умовах справжньої рівноправності — енергійно і, може, успішно протиставлялася б була експансії Росії на захід. Цю гіпотезу підтримують факти. Литовське велике князівство, органічною частиною якого була Україна, вело перед Люблінською унією, тобто від XIV до XVI ст. цілу низку принаймні частково переможних війн проти Московщини. Але Велике князівство було в основному східнослов'янською державою, в якій панувала руська (українсько-білоруська) мова і культура. Православна аристократія і шляхта Великого князівства виявляли мало симпатії до Московщини [21]. Навіть після Переяславської угоди 1654 р., яка піддала козацьку Україну зверхності царя, країна надалі вперто опиралася московським зазіханням. Однак коли справа була зведена до брутальної альтернативи — або польське, або російське

панування — Україна воліла Росію, ніж Польщу. Ряд чинників склалось на цей вибір, включно з релігією, спільними традиціями середньовічної Київської Русі, а також більшої політичної гнучкості і проворності Росії, які контрастували з політичною незграбністю Польщі. Відмовляючи Україні в рівному партнерстві або, альтернативно, повній самостійності, Польща практично штовхнула український народ в обійми Росії. Такою короткозорою політикою Польща не лише заподіяла великої шкоди Україні, але також підготувала своє власне падіння.

Впродовж усього XIX і початку XX ст. здавалося, що Польща і Україна є в подібній ситуації, оскільки обидві країни не мали державної самостійності і обидві були під пануванням тих самих чужих держав — Росії та Австрії [22]. Можна було очікувати, що ці спільні обставини будуть сприяти польсько-українській співпраці. Насправді, однак, до польсько-українського порозуміння ніколи не дійшло, принаймні в будь-якому політично історичному значенні. Спорадичні спроби угоди між польськими і українськими групами були цілковито затьмарені глибокою взаємною недовірою і невпинною боротьбою.

Схожість у становищі залежної Польщі і України була майже очевидна. Глибокі і більш вагомі в історичному розрахунку були великі відмінності між обома народами — у суспільній структурі, культурній спадщині і в результаті — в різному їх трактуванні панівними великодержавами. Хоч Європа XIX ст. не знала незалежної Польщі, ніхто ніколи не заперечував існування окремої польської нації. Європейська громадськість та й самі держави, які брали участь у поділах Польщі, вважали за самозрозуміле існування окремої польської національності. Уряди Росії, Австрії і навіть Прусії чинили в різні часи важливі політичні і культурні поступки полякам. Однак царська Росія послідовно заперечувала саме існування української національності і трактувала «малоросіян» як племінне відгалудження російської нації. В результаті царський уряд душив навіть цілком невинні, неполітичні вияви української культурної тотожності, вважаючи їх підривними для єдності Росії. Австрійський уряд, правда, визнавав від 1848 р. існування «русинської» національності. Проте Відень,

звичайно, звертав мало уваги на своїх українських підданих і був схильний приносити їхні права і вимоги в жертву сильнішим полякам. На Заході лише небагато науковців знало про етнічну різницю між українцями та іншими слов'янами. Європейські державні діячі і ширша публіка нічого не знали про українську проблему.

Разюча різниця статусу обох народів мала свої соціологічні причини [23]. Традиційна польська вища шляхта пережила розвал давньої Речі Посполитої. Польська аристократія і землевласницька шляхта надалі репрезентували національну справу аж до другої половини XIX ст. Україна, натомість, через несприятливі історичні обставини, втратила свої вищі верстви, нащадки яких зросійщилися або спольщилися. Українська національність була практично зведена до селянства [24]. Слід пам'ятати, що в Австрійській імперії кріпацтво проіснувало до 1848 р., а в Російській — аж до 1861 р. Щойно наприкінці XIX ст. і на початку XX українські маси починають виходити поволі і болюче з гнітючого стану безправ'я, соціального і економічного гноблення, неписьменності і браку модерної громадянської та національної свідомості. Міста України населювали чужі, російсько-єврейські або польсько-єврейські групи. Недоліки української суспільної структури знаходили деяку компенсацію в живучості української народної культури, яка була правдоподібно вища від польської народної культури. Легкість, з якою сотні тисяч польських селянських колоністів непомітно асимілювалися з українським оточенням, підтверджує цей здогад [25].

Отже, як і в XVII ст., соціальний чинник ускладнював взаємини між поляками та українцями. Звичайно, не всі поляки були шляхетськими землевласниками і не всі українці були селянами. Але в тих районах, де поляки і українці стикались — у Східній Галичині та на Правобережжі — антагоністичні соціальні групи репрезентували дві національності. Спадщина шляхетської традиції залишила глибокий слід на звичаях і свідомості польської буржуазії та інтелігенції, які поступово переймали керівництво польського суспільства. Натомість постаюча українська інтелігенція була переважно плебейського походження і просякнута народницькою ідеологією. Освічені поляки і українці, справжній жит-

тєвий рівень яких був у значній мірі часто подібний, різко відрізнялися стилем життя і вартостями. Польський інтелігент схильний був уважати українського відповідника за невиховану людину, а український інтелігент думав про польського, як про пихатого і зарозумілого. Так, отже, традиційна ненависть між польським шляхтичем і українським козаком та гайдамакою надалі забарвлювала відносини між обома народами. Ці почуття посилилися через письменників по обох боках, які радо викликали, хоч з протилежних точок зору, спогади минулих польсько-козацьких конфліктів. Досить пригадати з одного боку поеми Шевченка і «Тараса Бульбу» Гоголя, а з другого — незвичайно популярний історичний роман Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем».

Найбільшою перешкодою польсько-українського порозуміння була неспівмірність національно-політичних програм обох сторін в самій своїй основі. Новітня українська політична думка спиралася на поняття етнічної національності та етнічно-мовних границь. Це не обов'язково означало політичне самостійництво. Більшість українських політичних мислителів і публіцистів XIX ст. не виходила поза вимогу культурного самовиявлення та обмеженого самоуправління для українського народу в межах існуючих імперій, Росії та Австро-Угорщини. Проте коли українська політична думка засвоїла ідею самостійної державності, вона передбачувала, що майбутня українська держава охопить усі землі, на яких більшість населення говорить українською мовою. Натомість польські політичні ідеології базувалися на концепції історичного легітимізму. Польські патріоти були згодні в тому, що поділи, які поклали край давній Речі Посполитій, були нестерпними актами насильства і грабунку. Виникало з цього логічно, що ці патріоти розуміли відродження Польщі як restitutio ad integrum *, тобто віднову історичної Речі Посполитої в її кордонах з-перед 1772. Українські і польські територіальні претензії були настільки цілковито суперечні, що примирення через будь-який прагматичний компроміс було не можливе.

Польські патріоти різних політичних відтінків по діляли одну і ту ж програму відновлення Польщі в її

* Повернення до попереднього стану.

історичних кордонах. «Не зважаючи на свій власний лінгвістичний націоналізм, польські демократи не визнавали того, що плекання окремішньої мови може привести литовців, латвійців і русинів до виставлення політичних вимог, приблизно такого ж характеру, як і їх власні.» [26] Одна із політичних статей у консервативному польському еміграційному журналі радила лідерам українського руху наприкінці 1850-х років обмежити свої зусилля лише Лівобережною Україною: «Україна на цій (правій.— *прим. перекл.*) стороні Дніпра, завойована і захищена польською зброєю і заселена народом, який витворив шляхту є, і, з дозволу Бога, ніколи не перестане бути польською» [27].

Польська практика відповідала цій філософії. Обидва великі повстання, 1830—31 і 1863 рр., були мотивовані бажанням підтвердити польські претензії на «східні окраїни» [28]. Росія інколи була готова дати далекосяжну автономію властивій Польщі, Конгресовому королівству, але відмовлялася відступити полякам спірні литовсько-білорусько-українські землі. Невдача обох повстань спричинила втрату автономного статусу, яким раніше користувалося Конгресове королівство. Це означало різке погіршення становища польського народу в його власній батьківщині. І все ж таки, навіть після того трагічного досвіду, нереальна концепція «історичних кордонів» надалі переслідувала польське мислення.

Деякі польські провідники розуміли, що українці є потенційними союзниками в боротьбі проти царської тиранії. Князь Адам Чарторийський, голова консервативного крила емігрантів 1831 р., виношував різні проекти для здобуття підтримки українців [29]. Повстанці 1863 р., які були людьми демократичних переконань, видали відозву — «Золоту Грамоту», яка обіцяла від імені майбутньої незалежної Польщі всілякі добродійства «селянському людові Поділля, Волині і України» [30]. Але «Золота Грамота» та подібні заклики не зустрілися з позитивним відгуком. Михайло Драгоманов переконливо пояснив причини цього: для українських селян сама назва «Польща» була символом кріпацтва. А українські інтелектуалісти, які думали політичними категоріями, мусіли питати себе: Якщо поділи польсько-литовської Речі Посполитої були актом несправедливості, то чому українські патріоти мали б боротися за

відновлення давнього російсько-польського кордону, який означав поділ України? «Якщо українцям проливати кров, то лише за автономію всього їхнього народу»,— писав Драгоманов [31]. Іншими словами не був можливий будь-який польсько-український альянс, поки поляки не бажали відмовитися від концепції «історичних кордонів».

Варто згадати деякі позитивні аспекти польсько-українських взаємин у XIX ст. Члени польської меншості на Правобережній Україні часто мали почуття територіального патріотизму: вони любили свою українську батьківщину й народ. Мемуарист Станіслав Стемпковський висловив цю подвійну відданість, твердячи, що «поляк і українець жили» в ньому самому «в досконалій гармонії». [32] Місцеві польські письменники і науковці радо працювали над темами, до яких давали їм натхнення український краєвид, фольклор та історія. В польській літературі процвітала «українська школа» — доказ симбіозу обох народів. [33] Деякі поети польського походження пішли навіть далі і почали вживати української мови в своїй творчості. [34] Шкода, що цей потенціал польсько-української співпраці не приніс плодів у політичній сфері. Така співпраця напевно приспішила б українське відродження і була б також корисною для далекосяжних польських національних інтересів. Існує повчальний паралельний приклад шведів у Фінляндії. Шведська меншість зробила вирішальний внесок у розвиток новітньої Фінляндії. А, що було б, якби фінські шведи в ім'я «історичних прав» намагалися відновити шведське панування над Фінляндією, замість того, щоб об'єднатися з корінною фінською більшістю у спільній обороні свободи їхньої батьківщини. Правдоподібно не було б сьогодні самостійної Фінляндії, а сама Швеція стала б сателітом Росії. Однак шведи уникнули цієї основної політичної помилки, тоді як поляки її вчинили.

Неважко зрозуміти прив'язаність поляків до традицій давньої Речі Посполитої, це ж була доба величі їхньої нації. Проте важко уникнути висновку, що тримаючися цупко анахронічної ідеології, поляки завдали шкоди і самим собі, і українцям.

Галичина займає особливе місце в історії польсько-українських взаємовідносин XIX ст. [35] Справи, відверте виявлення яких придушувало царське самодержавство, могли стати явними під конституційною владою Австро-Угорщини. Що більше Галицький коронний край деякий час відогравав роль «П'ємонту», національного святилища в житті обох народів. Таким чином польсько-українські взаємини в Галичині мали вплив на відносини між більшістю поляків і українців, які жили в межах Російської імперії.

До першої конфронтації між поляками та українцями в Галичині дійшло під час революції 1848 р. [36] Події того переломного року виявили несумісність політичних програм обох суспільств. Більшість польських речників відмовлялася навіть визнати існування української (руської) національності; вони вважали появу українців на політичній сцені штучним явищем, породженим антипольськими інтригами Австрії або Росії. Поляки намагалися зберегти єдність Галичини, яку вони вважали в основному польською територією, що мала повернутись у майбутньому до відновленої і самостійної Польщі. Українці ж, із свого боку, стояли за поділ цієї провінції вздовж етнічних границь, за відділення головно української Східної Галичини від польської Західної Галичини.

Як побічний продукт австро-угорського компромісу 1867 р. політичний контроль над неподіленою Галичиною перейшов до рук поляків, і цьому станові речей суджене було продовжуватися з деякими змінами аж до упадку Габсбурзької монархії. Обидві галицькі національності були приблизно рівні чисельністю, але упередженість австрійської конституції на користь аристократії та політика Відня сприяли польському елементові. Поляки використовували свою панівну позицію для заперечування рівноправності українців і для перешкодження їхньому громадському, господарському і культурному розвиткові. Наприклад, контрольований поляками Сейм навмисне занедбував українську початкову освіту і перешкоджував у розбудові українських середніх шкіл: полякам удалося унеможливити створення українського університету, що було одною з головних вимог українців і що мало б також істотний вплив на ситуацію в російській Україні. Правда, впродовж десятиріч українці зуміли значно покращити своє становище в Галичині: вони збудували густу мережу добровільних господарських, політичних та освітніх товариств,

розвинули живучу пресу і неперіодичні видання та буйне інтелектуальне життя і послідовно збільшували своє представництво у віденському парламенті та крайовому Сеймі. Але це все були досягнення, здобуті у впертій боротьбі проти польської адміністрації Галичини, яка намагалася на кожному кроці припізнювати українські зусилля або зробити їх загалом даремними.

Поза сферою національної політики українці й поляки могли при деяких нагодах співдіяти. Від 70-х до 90-их рр. XIX ст. українці й поляки лівих поглядів часто співпрацювали в своєму опорі консервативному естаблішментові провінції [37]. Деякі просвічені члени польської аристократії також бажали примирення з українцями [38]. На зламі сторіч польські й українські модерністичні письменники розвинули близькі взаємозв'язки [39]. Обидві національності Галичини жили у фізичній близькості і були у великій мірі перемішані: це вело до незлічених особистих контактів і частих мішаних подружжів.

Проте головні політичні проблеми, які ділили обидва суспільства, залишалися нерозв'язаними. Один із тогочасних польських дослідників відзначав: «Русини прагнуть з усією енергією до повного розвитку як окрема, повністю незалежна нація. Вони хочуть витіснити нас із того пануючого становища, яке ми займали дотепер. Вони хочуть запобігти тому, щоб ми частиною вищих органів нашої суспільної організації не опиралися на нижчі органи їхньої суспільної організації, щоб не користали від них і не гальмували їх розвиток... Наші перспективи у Східній Галичині не є втішними. Доля англійської нації в Ірландії, німецької у чеських краях і, правдоподібно, у більш віддаленому майбутньому, для німецької нації у Верхній Сілезії є для нас злим прогнозом» [40].

Щоб компенсувати свої відносно слабкі політичні впливи, українські провідники все більше покладалися на масові дії: виборчі кампанії, аграрні страйки, народні віча та демонстрації. З польського боку зріст впливів шовіністичної національно-демократичної партії (ендеції) збільшив непоступливість польського суспільства в його ставленні до українців. Напруження і гострота польсько-українського конфлікту зростали з року в рік, і умови в Галичині наближалися до стану прихованої

громадянської війни. Компроміс від лютого 1914 р. у справі реформи крайового статуту Галичини та закону про вибори до Сейму частково задовольняв українські вимоги і створював шанс почати нову еру в польсько-українських відносинах. Однак вибух війни перешкодив здійсненню цього компромісу. Всупереч сильним антиросійським настроям, спільним для поляків та українців, обидва народи виявилися нездібними узгодити свою політику для потреб надходячої конфронтації з царською імперією.

Революційна доба, яка прийшла слідом за першою світовою війною, довела до цілковитого перетворення Східної Європи. З перспективи польсько-українських взаємин особливо важливими є три епізоди років 1917—1921 рр.: національно-культурна автономія польської меншості в Україні в 1917 р., польсько-українська війна за Східну Галичину в 1918—1919 рр., та союз між Польщею Пілсудського та Україною Петлюри проти Радянської Росії в 1920 р.

У 1917 р. Центральна Рада — революційний парламент України — намагалася здобути довір'я і підтримку національних меншостей, надаючи їм щедру культурну автономію [41]. У липні того ж року Центральна Рада запросила представників трьох найбільших меншостей України — росіян, поляків і євреїв — вступити до Ради. У складі першого українського уряду — Генерального Секретаріату — Рада створила Секретаріат (Міністерство) міжнаціональних справ; один з його відділів був резервований для польського заступника секретаря. Після проголошення Української Народної Республіки 20 листопада 1917 р. польський відділ Секретаріату міжнаціональних справ став окремим міністерством, яке мало керувати мережею польських шкіл та культурних установ. Польський очевидець ствердив, що ставлення українського уряду до освітніх та культурних потреб польської меншості було таке (доброзичливе), що «кращого годі собі уявити» [42]. Члени польської меншості загалом ставилися прихильно до національного відродження України і до української державності. Проте соціальне питання викликало тертя. Радикальна соціальна політика Центральної Ради збуджувала побоювання і протести з боку польських власницьких елементів. Поширення аграрних заворушень восени 1917 р.

вдарило по польських землевласниках на Правобережній Україні. Тому лише поляки лівої і соціалістичної орієнтації, меншість у своєму власному суспільстві, активно співпрацювали з урядом Центральної Ради. Незважаючи на ці труднощі, політика Центральної Ради у відношенні до національних меншостей являє собою позитивний епізод в історії польсько-українських взаємин.

Розпад Австро-Угорщини дав поштовх до польсько-української війни за Східну Галичину [43]. Це було пряме продовження політичної суперечки між галицькими поляками й українцями, яка почалася 70 років раніше, в 1848 р. 1 листопада 1918 р. українці захопили владу у всій Східній Галичині, тепер офіційно переіменованій на Західно-Українську Народну Республіку. Однак поляки відмовилися прийняти до відома доконаний факт. У столиці краю Львові, де польський елемент мав локальну перевагу, поляки підняли збройне повстання проти української держави. Вуличні бої у Львові незабаром розгорілися в повну польсько-українську війну. Воєнні операції тривали до липня 1919 р., коли Українська Галицька Армія була витиснута з Західної України на центрально-східну або наддніпрянську, яка раніше була частиною Росії.

Яка була функція польсько-українського конфлікту в загальній історії української революції? Відомий польський публіцист міжвоєнної доби Адольф Бохенський пропонував таку відповідь: «Польсько-українська війна була безсумнівно одною з головних причин невдачі української справи в тих роках (1918—1919). Коли б принаймні частина сил і засобів, які українці змарнували у Східній Галичині, була вжита над Дніпром, це вистачало б для створення там досить міцної української держави.» [44] Бохенський мав рацію, що війна на два фронти була понад силу української нації. Та обставина, що Україна без жодної підтримки ззовні мусила вести війну водночас проти Радянської Росії і Польщі (і в додаток проти Білої армії генерала Денікіна), була головною причиною невдачі українських стремлінь до самостійності. Проте Бохенський не бере до уваги двох речей. По-перше українці самі не вибрали війни з Польщею. Війну накинула українцям Польща своїм наїздом, своєю рішучою волею прилучити до себе Східну Галичину, де українці безсумнівно, становили солідну більшість. По-друге, якщо Бохенський вважав, що українці з політичних причин повинні були принести в жертву Галичину, щоб зосередити всі свої сили проти свого головного противника — Радянської Росії, то його аргументація недооцінює ключової ролі Галичини для життя цілої української нації.

До історії української революції звичайно підходять, з очевидних причин, з перспективи українсько-російських взаємин. Проте споводно другий західний фронт не був насправді другим. Завдяки відносно високому рівневі національної свідомості і громадянській дисципліні свого населення мала Галичина становила в той час «ядро» всієї української нації. Тому збереження галицької бази було conditio sine qua non * самостійної України, особливо, якщо б конфронтація України з Росією мала мати будь-які перспективи на успіх. Інтервенція Української Галицької Армії, яка була неподатлива на комуністичну підривну роботу на центрально-східній Україні могла б найправдоподібніше змінити співвідношення сил у війні між Україною і Радянською Росією на користь першої. Сприятливим моментом для такої інтервенції була зима 1918—1919 рр. або рання весна 1919 р. Обидві українські держави, Українська Народна Республіка (Центрально-Східна Україна) і Західно-Українська Народна Республіка (Східна Галичина), 22 січня 1919 р. проголосили об'єднання. Але західно-українські сили не могли воювати на антиросійському фронті, бо були зайняті обороною своєї галицької батьківщини проти польського наїзду. Коли Українська Галицька Армія врешті з'явилася в Центрально-Східній Україні в липні 1919 р., вона ще мала там відіграти важливу військову роль у ході наступних кількох місяців [45]. Однак тоді вже було запізно на українську перемогу: Червона армія і Біла армія Денікіна стали тим часом надто сильними. Що більше, Польща здобула твердиню українського національного руху, і тому Галичина не могла надалі бути політичною і стратегічною базою в боротьбі України проти Леніна і Денікіна.

Суттю дотеперішньої аргументації є те, що польська агресія проти Східної Галичини означала для України

* Необхідна умова.

більше, ніж звичайну втрату однієї провінції. Насправді це означало знищення самих підвалин, на яких могла бути збудована самостійна українська держава в добі після першої світової війни. Слід підкреслити цей момент, тому що навіть сьогодні недооцінюється справжньої історичної функції польсько-української війни 1918—1919 рр.

Звернімося тепер до третього пам'ятного епізоду польсько-українських взаємовідносин під час революційної боротьби. 22 квітня 1920 р. Польська Республіка та Українська Народна Республіка, головами яких були тоді Юзеф Пілсудський та Симон Петлюра, підписали у Варшаві договір про альянс, спрямований проти Радянської Росії [46].

Дальший хід подій — загальновідомий. Після драматичної кампанії, під час якої спершу польські та петлюрівські війська зайняли Київ, а дещо пізніше Червона армія вступила в передмістя Варшави, і після того, як «чудо над Віслою» врятувало польську державу, Польща і Радянська Росія досягли компромісного полагодження справи: Ризьким договором 18 березня 1921 р. обидві держави поділили Україну (а також Білорусію). Польща втримала Східну Галичину й Волинь (остання була раніше володінням Російської імперії). Більшість решти українських земель, конституйованих в Українську Соціалістичну Республіку, повернулися під панування Москви.

Можна потішатися думкою, що принаймні впродовж короткого часу в теперішньому сторіччі поляки й українці були союзниками і товаришами по зброї. Але такі сентиментальні міркування не звільняють від необхідності критичного погляду на Варшавський договір та його політичні наслідки.

Польський еміграційний історик Каміл Дзєванковський недавно запропонував таке виправдання політики Пілсудського у 1920 р.: «План Пілсудського полягав у тому, щоб паралізувати більшовизм роздрібненням його територіальної бази, колишньої царської імперії, шляхом прямого, буквального застосування принципів самовизначення усіх національностей колишньої царської імперії. Він ставив собі за мету розщепити радянську російську експансію у самому зародку, розділяючи її територіальну базу, комуністичну імперію

in statu nascendi (у момент зародження.— *прим. перекл.*), вздовж вертикальних або ж національних зв'язків. Таким шляхом Пілсудський надіявся створити новий баланс сил у Східній Європі.» [47]

Самоочевидною відповіддю на це виправдання є те, що Польща, яка прагнула приєднати великі етнічно не-польські території, не була надійним захисником «прямого, буквального застосування» принципу права націй на самовизначення.

Політику Пілсудського характеризувала непереборна внутрішня суперечність: з одного боку він хотів утримати самостійну Україну, яка б служила перепоною проти Росії, а з другого — своїм завоюванням Східної Галичини знищив шанси на українську самостійність. Причиною цієї суперечності був факт, що Пілсудський сам як поляк із східних окраїн був політичним епігоном давньої Речі Посполитої. Стосовно хваленого федералізму Пілсудського, його справжнє значення було точно оцінено добре поінформованим польським журналістом і політичним коментатором Станіславом Мацкевичем, який сам був пілсудчиком: «(Пілсудський) вірив, що сусідні до Польщі країни, звільнені від Росії Польщею, легко підпадуть під польський вплив, і що поляки у відповідний час зможуть полонізувати їх так само, як польська шляхта старої Речі Посполитої сполонізувала Литву і Русь... Пілсудський вірив, що народи, які увійшли у федерацію з нами, швидко перетворяться у поляків.» [48]

Анахронічна традиція Речі Посполитої, яка визначала великодержавна позиція Польщі та її панування над Литвою, Білорусією і половиною України, стояла на перешкоді широкого примирення й співпраці між поляками та їхніми безпосередніми східними сусідами. Програма політичних противників Пілсудського, національних демократів, хоч як нереалістична і навіть морально відразлива в дечому іншому, мала принаймні перевагу послідовності. Національні демократи проповідували етнічно однорідну польську національну державу, яка мала бути досягнена асиміляцією слов'янських меншостей і вигнанням євреїв: щодо українців, яким національні демократи відмовляли в статусі нації, вони були за поділ України між Польщею і Росією [49]. У польській політичній практиці програма національних демократів взяла верх над грандіозними, але гуманними

і внутрішньо суперечними, нібито, федеративними концепціями Пілсудського.

Польсько-український альянс 1920 р. настав у час, коли Україна вже була виснажена після трьох років революції та громадянської війни. Варшавський договір не був партнерством між рівними: він радше встановлював польський протекторат над Україною. На підставі умов договору Петлюра був змушений зректися українських претензій на Східну Галичину й Волинь. Багато українських патріотів зрозуміло тоді, що ця домовленість може довести до триподілу їхньої країни: на Галичину й Волинь, анексовані Польщею, українські землі на схід від Дніпра, включені надалі в російську орбіту, і малу українську республіку на Правобережжі, яка б могла з трудом утримуватися під польським протекторатом [50]. Не диво, що такі перспективи не викликали ентузіастичної реакції з боку українського суспільства. Майже усі галицькі українці вважали Варшавський договір зрадою їхньої батьківщини, а східні українці лівих переконань, включно з такими колишніми світочами Центральної Ради, як Михайло Грушевський і Володимир Винниченко, воліли орієнтацію на пролетарську Москву, ніж на Варшаву поміщиків і капіталістів. Слід відмітити, що в 1920 р. Євген Коновалець, завзятий антикомуніст, військовий командир з великими заслугами з часу боротьби України за самостійність і майбутній засновник впливової Організації Українських Націоналістів, дораджував нейтральність українців у війні між двома імперіалізмами, радянським і польським, за володіння Україною. Коновалець очікував, що перемога Радянської Росії над Польщею приведе в результаті до консолідації усіх українських земель в одному політичному організмі, радянізації самої Польщі та перекреслення і ревізії Версальського договору в Європі — говорячи по суті він очікував ситуації, вражаюче подібної до тої, яка насправді виникла після другої світової війни, через чверть сторіччя [51]. У підсумку найласкавіше слово, яке можна сказати про польсько-український альянс 1920 р.,— це те, що як і Гадяцька унія 1658 р., з якою його часом порівнювали, він прийшов запізно.

Обговорюючи нещасний перебіг польсько-українських взаємовідносин під час революційної доби 1917—

1921 рр., я склав головну вину на польську сторону. Але й українці спричинилися до невдачі в досягненні порозуміння, яке витримало б випробування життя. Українці мали, в основному, «рацію» у спорі з поляками, спираючи свою територіальну програму на етнічний принцип, а не на сумнівні історичні претензії. Весь напрям історичного розвитку в Центральній і Східній Європі вказував на перемогу етнічного самовизначення над історичним легітимізмом. Проте навіть «правильний» принцип слід застосовувати розсудливо і гнучко, беручи до уваги справжнє співвідношення сил. Українські провідники революційної доби грішили надмірною штивністю і доктринерською ментальністю. Було кілька можливостей компромісу з Польщею, які українці прогайнували.

Так, було поважною помилкою з боку українських делегатів під час мирних переговорів у Бресті Литовському в січні і лютому 1918 р. домагатися включення Холмщини до Української Народної Республіки. Ця територія, розташована на захід від Бугу, була населена українською етнічною більшістю, однак панували там польські впливи. Володіння Холмщиною не мало вирішальної ваги для української державності, проте годі було очікувати, що навіть помірковані поляки примиряться із втратою території, яка вже сто років становила органічну частину Конгресового королівства. Польська громадська думка одноголосно засудила Брестський договір (в якому Польща не брала участі), і ця справа спричинилася до загострення польсько-української ворожнечі [52].

Через рік, 28 лютого 1919 р. Місія Антанти, з французьким генералом Бертельмі на чолі, запропонувала перемир'я, яке б припинило війну між поляками і українцями в Галичині. Українські сили мали відступити на лінію перемир'я. В замін Західно-Українська Народна Республіка мала бути визнана Антантою і отримати допомогу для боротьби проти Радянської Росії. Ці умови потягали за собою тяжкі жертви для України: залишення близько третини етнічно української Східної Галичини, включно зі столицею Львовом; більшість цієї території була тоді насправді під українським контролем. Все ж таки, з уваги на загальну безнадійну ситуацію — дипломатичну і стратегічну ізоляцію України,

війну на два фронти проти Польщі і Радянської Росії та нестачу боєприпасів,— відкинення пропозицій Бертельмі західноукраїнським урядом було поспішним, якщо прямо не самогубним, вчинком. Український військовий історик так коментував ці події: «Поляки хотіли залишити велику частину території Галичини в українських руках як базу для операцій Галицької Армії на Наддніпрянській Україні. Оскільки шанси на перемогу Галицької Армії (над Польщею) були рівними нулю..., логіка історії вимагала, щоб українська сторона прийняла умови, запропоновані місією генерала Бертелемі. Відкинення цих умов і полишення розв'язання цього конфлікту на «кров і залізо» виявилося фатальним, бо «кров і залізо» не могли вирішити питання інакше, як воно в дійсності було вирішене.» [53]

Третя нагода польсько-українського компромісу постала на початку 1921 р. Східна Галичина була вже під польською окупацією від літа 1919 р., але вона ще не була легально включена в Польську Республіку, оскільки держави Антанти застерегли за собою остаточне рішення щодо майбутнього статусу цієї території. Міжнародне становище Польщі було нестійке з огляду на ще незакінчену польсько-радянську війну і конфлікт з Німеччиною за Сілезію і Східну Прусію. У тих обставинах польський уряд таємно звернувся до західноукраїнського екзильного уряду у Відні, з Євгеном Петрушевичем на чолі. Поляки запропонували Петрушевичеві широку автономію Східної Галичини в рамках польської держави за умовою, що український провід погодиться на таке вирішення справи і припинить завдавати клопотів Польщі на міжнародній арені. Уряд Петрушевича зразу відкинув цю пропозицію, очікуючи, що всесильна Антанта врешті примусить Польщу визнати право українського народу на повну самостійність [54]. Такі нереалістичні надії не могли бути здійснені: 14 березня 1923 р. Рада послів у Парижі, діючи від імені держав Антанти, присудила Польщі суверенітет над Східною Галичиною. Невідомо чи Польща була б насправді виконала обіцянки дані Петрушевичеві; з огляду на історичний досвід українські підозріння щодо польських намірів були, може, не цілком безпідставні. Але слід також визнати, що українська непоступливість була наруч польським шовіністичним елементам,

які противилися будь-яким поступкам і порозумінню з українцями.

Пора зробити висновки. Існує вражаючий і тривожний паралелізм між перебігом польсько-українських взаємовідносин у XVII—XVIII ст. і в XX ст. Ризький договір 1921 р. нагадував Андрусівську угоду 1667 р., оскільки обидва означали поділ України між Росією і Польщею. Паралелі можна продовжувати. У XVIII ст. Правобережна Україна була млиновим каменем на шиї Речі Посполитої. Це саме можна сказати про Галичину й Волинь у 20-их і 30-их роках XX ст. Остаточний результат був також подібний в обох випадках: Польща, яка вперто відмовляла віддати західноукраїнські землі вільній Україні, була вкінці змушена передати їх Російській імперії або Радянському Союзові; і сама Польща потрапила під російське панування. Отже нездібність поляків і українців по-приятельськи розв'язати свої розходження вже двічі спричинила знищення України і Польщі і мостила шлях російському тріумфові.

Я не спиняюся на історії польсько-українських взаємовідносин у міжвоєнній добі. Досі не з'явилося жодного наукового дослідження політики Другої Речі Посполитої по відношенні до її недобровільно приєднаних українських громадян або про розвиток українського суспільства у Польщі між 1919 і 1939 рр. [55] Проте я не можу втриматися, щоб не зацитувати відомий вислів Талейрана: «Це гірше, ніж злочин, це — дурість.» Я думаю, що ці слова можуть служити як мотто до ще не написаної історії польсько-українських взаємин між Ризьким договором і кінцем другої світової війни. Ця тема надто важлива і болюча, щоб збути її будь-чим; слід радше залишити її дослідженням майбутніх істориків і політологів.

Як я вже згадував, першим кроком у східній експансії Польщі було зайняття Галицького князівства в 1340 р. Через три сторіччя революція Хмельницького стала сигналом польського відступу з України. Цей відступ був закінчений після дальших 300 років, в роках 1939—1945. Таким чином одна доба польсько-українських взаємин, яка тривала 600 років, закінчилася, і стоїмо тепер на початку нової доби. Що принесе вона обом народам? Чи поляки і українці будуть здібні навчитися чогось із трагічного досвіду минулого?

Об'єктивні обставини, як здається, сприятливі польсько-українському порозумінню під сучасну пору. Теперішній кордон між Польською Народною Республікою та Українською РСР збіжний з етнічною границею. Невеликі меншості, які залишилися по обох боках, не являють собою вже поважної політичної проблеми. Варто відмітити, що кордон після 1945 р. близький — з деякими змінами на користь Польщі — до того, який існував у середньовіччі, перед 1340 р. Нова геополітична реорієнтація Польщі на захід і повернення територій, втрачених перед віками на користь Німеччини, закінчили, надіймось, що назавжди, традиційний польський наступ на Схід. Таким чином зникла головна причина давніх конфліктів між польським і українським народами.

Соціологічні і культурні зміни також вказують шлях до кращого взаємного польсько-українського зрозуміння. Зріст секуляризму, з одного боку, і поширення екуменічного духу, з другого, зменшило важливість релігійного бар'єру між поляками і українцями. Одночасно обидва суспільства стали більш подібними у своїх соціальних структурах. Україна великою мірою зіндустріалізувалася і зурбанізувалася, і не слід українців надалі вважати селянською нацією. Поляки, зі свого боку, позбулися чимало рис, притаманних шляхетській традиції. Отже класові конфлікти і ресентименти не ускладнюватимуть надалі відносин між обома народами. Усунення цих перешкод уможливить більш приязну оцінку спільних елементів у культурній спадщині обох народів і спричиниться до більш інтенсивного культурного обміну в майбутності.

Що найважливіше, Польща і Україна мають сьогодні, та ймовірно матимуть ще довго у майбутності, очевидні і невідкладні спільні політичні інтереси. Систематична, далекосяжна співпраця між поляками і українцями створює надію на зміну теперішнього співвідношення сил у Східній Європі. Не тут місце на обговорювання практичних деталей. Зацікавлених дозволю собі відіслати до програми, так блискуче сформульованої покійним Юліушем Мєрошевським [56].

І ще одна кінцева пересторога. Як часто бувало в минулому, Польща є сьогодні знову у відносно (хоч тільки відносно) більш вигідному становищі, ніж Україна. І Польща, і Україна є поневолені імперською системою Радянської Росії, але статус Польської Народної Республіки виразно вищий, ніж статус Української Радянської Соціалістичної Республіки. Як у час великого монгольського наїзду, саме існування українського народу загрожене в СРСР, тоді як Польща, хоч контрольована Москвою і їй підпорядкована, ще користується зовнішніми атрибутами суверенітету і майже повнотою національного життя. Існує потенційна небезпека, що, як і в минулому, Польща може піддатися спокусі надужити своєї більшої сили, відновляючи територіальні претензії на українські землі, саме тоді, коли вся енергія українського народу буде потрібна для вирішального розрахунку з Росією. Надіймось і молімось, що ніколи не повторяться давні помилки, за які вже так дорого заплатили і український народ, і польський.

ПРИМІТКИ:

[1] Суперечка ведеться навколо первісного статусу «Перемишля, Червена та інших городів» (див.: Літопис Руський за Іпатським списком / Перекл. Л. Махновець.— К.: Дніпро, 1989.— С. 49.— *прим. ред.*), приєднаних Володимиром Великим. Короткий огляд різних точок зору польських, українських та російських істориків див. у вступі Ф. Селіцького до його перекладу польською мовою «Повісті минулих літ» (Powieść minionych lat.— Wrocław, Warszawa, Kraków.— 1968.— S. 92—96). Одне з найновіших трактувань цієї проблеми зроблене Я. Ісаєвичем у статті «Територія і населення «Червенських градів» (X—XIII ст.)» // Український історико-географічний збірник.— 1971.— Вип. 1.— С. 72—83.

[2] Про польсько-українські взаємини у середньовіччі див.: Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв. / Под ред. Б. А. Рыбакова.— М., 1974; Włodarski B. Polska i Ruś. 1194—1340.— Warszawa, 1966.

[3] Слід відкинути ідею, висловлену Адамом Бромке у його статті Ukraine and Poland in an interdependent Europe // Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. by P. Potichnyj.— Edmonton, 1980, що існувала історична можливість злиття поляків і українців в одну націю. Бромке має на думці добу, коли поляки й українці були політично об'єднані в рамках польсько-литовської Речі Посполитої. Проте таке політичне співіснування не могло затерти глибоких етнолінгвістичних та релігійно-культурних рис, які постійно відрізняли обидва народи. Особи і навіть цілі суспільні групи могли переступати цей бар'єр і асимілюватися з другою стороною, але це не усувало самого бар'єра. Питання здійснимості федеративного політичного розв'язання є зовсім іншою справою.

[4] Kuczyński S. M. Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII.// Studia z dziejów Europy wshdniej X—XVII w.— Warszawa, 1969.— S. 30.

[5] Rhode G. Die Ostgrenze Polens.— Köln.— Graz.— 1959. На жаль, вийшов лише перший том цієї ерудованої роботи, в якому розглядаються події включно до 1401 р.

[6] Томашівський С. Українська історія.— Т. І.— Старинні і середні віки.— Львів, 1919.— С. 85—110.

[7] Peleński J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Ruśi do Korony w 1569 roku // Przegląd Historyczny.— T. 65.— Nr. 2.— 1974.— S. 246—268.

[8] Найновіша монографія на цю тему: Sydorenko A. The Kievan Academy in the Seventeenth Century.— Ottawa, 1977. Польські інтелектуальні впливи на Київську Академію були досліджені Р. Лужним (Łużny R. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska.— Kraków, 1966).

Про українське культурне відродження у кінці XVI — першій половині XVII ст. див.: Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці.— 2 вид.— Б. м. в..— 1919 (див. також: Жовтень.— 1989.— №№ 1—4.— *Прим. ред.*); Medlin W. K., Patrinelis C. G. Renaissance influences and Religious Reforms in Russia.— Geneve, 1971.

[9] Cynarski S. Sarmatyzm — ideologia i styl zycia // Polska XVIII wieku. Państwo-społeczeństwo-kultura / Pod red. J. Tazbira.— Warszawa, 1974.— S.269—295.

[10] Starczewski E. Widma przeszłości.— Warszawa, Kraków.— 1929.— S. 14—16. Варто відзначити, що Е. Старчевський вживає термін «Україна» згідно зі старопольською традицією лише для означення Київського регіону. Ця традиція прослідковується також і у «Золотій грамоті», виданій польськими повстанцями 1863 р.

[11] Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów.— Warszawa, 1967.— T. I.— S. 211—222 і далі.

[12] Про внесок шляхти у будівництво Української козацької держави див. збірку нарисів: Lipiński W. Z dziejów Ukrainy.— Kraków, Kiew.— 1912. (Український переклад. див.: Липинський В. Твори.— Т. 2.— Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.— Філадельфія, Пенсильванія, 1980.— *Прим. ред.*)

[13] Найкращий аналіз питання про політичну і соціальну структуру Української козацької держави можна знайти у праці: Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне: Доба станового суспільства.— Мюнхен, 1947.

[14] Переяславська угода є одним з найдискусійніших питань в історичній літературі. Ці історіографічні суперечки проаналізував Джон Басараб у своїй праці: Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiogrephical Study.— Edmonton, 1982.

[15] Трагічна доля Юрія Немирича, дорадника гетьмана Івана Виговського і творця Гадяцької унії, розглянута у книзі: Kot S. Georges Niemirycz et la lutte contre l'intolérance au 17 siecle.— Hague, 1960.

[16] Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza.— Warszawa, 1959.

[17] Vernadsky G. Bohdan, Hetman of Ukraine.— New Haven, 1944.— P. 122.

[18] Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w.— Wrocław, Warszawa, Kraków, 1963.

[19] Serczyk W. A. Koliszczyzna.— Kraków, 1968.

[20] Тарас Шевченко присвятив цій темі поему «Гайдамаки» (1841). Криваве народне повстання 1768 р. також було джерелом натхнення для польських письменників романтичної школи, а саме поетів Юліуша Словацького та Северина Гощинського і письменника-романіста Міхала Чайковського.

[21] Jablonowski H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau: Die politische Stellund und die politischen Tendenzen der russischen. Bevölkerung des Gross — fürstentums Litauen im 15 jh.— Leiden, 1961.

[22] Загальний огляд польсько-українських взаємин в XIX ст. див.: Демкович-Добрянський М. Україно-польські стосунки у XIX сторіччі.— Мюнхен, 1969; а також відповідні розділи у книзі: Wandycz P. S. The lands of Partitioned Poland, 1795—1918.— Seattle, London, 1974.

[23] Аналіз соціальної структури польського суспільства XIX ст. див.: Łepkowski T. Polska. Narodziny nowoczesnego narodu.— Warszawa, 1967; українського суспільства XIX ст.: Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР.— Київ, 1970 (розділи 7—10).

[24] Це твердження вимагає деяких уточнень. У лівобережній Чернігівській і Полтавській губерніях, а також у Харківській (на так званій Слобожанщині) місцева землевласницька шляхта складалася з нащадків давньої козацької старшини. Незважаючи на своє пристосування до російської імперської системи, члени цієї суспільної верстви відігравали важливу роль на ранніх етапах українського національного відродження.

[25] Селяни польського походження, які переймали українську мову і звичаї, здебільшого зберігали вірність римо-католицькому обрядові. Через це їх називали латинниками (тобто особами латинського обряду). Кількість латинників, які проживали на українській етнічній території у кордонах Польщі 1939 р., оцінювалася близько 700 000 чоловік. Див.: Енциклопедія українознавства.— Париж-Нью-Йорк.— Т. 2.— С. 1259, 2226.

[26] Brock P. The Political Programme of the Polish Social Democratic Society // Nationalism and Populism in Partitioned Poland.— London, 1973.— P. 63.

[27] Wiadomości Polskie (Париж).— 1858.— Nr. 30. Цитовано за Франко І. Шевченко героєм польської революційної легенди.// Житє і слово.— 1894.— Т. 1.— С. 381.

[28] Про повстання 1830—31 рр. на Україні див.: Wrontowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w r. 1831.— Leipzig, 1875; про повстання 1863 р. на Україні див.: Rawita-Gawroński F. Rok 1863 na Rusi.— 2 t.— Lwów, 1902—1903; а також: Марахов Г. Н. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине.— Киев, 1967..

[29] Handelsman M. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską.— Warszawa, 1937.

[30] Текст «Золотої грамоти» передруковано в кн.: Pamiętnik Kijowski.— London, 1963.— T. 2.— S. 32.

[31] Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова: В 2 т. / Под ред. Б. А. Кистяковского.— Париж, 1905—1906.— Т. 1.— С. 58.

[32] Stempowski S. Pamiętniki (1870—1914).— Wrocław, 1953.— S. 342.

[33] Найновіші дослідження про польсько-українські літературні взаємини і про «українську школу» в польській літературі див.:

Горбач О. Українсько-польські взаємини в літературі // Український самостійник.— Мюнхен.— 1959.— №№ 19, 20; Herrmann H.— G. Studien über das Kosakenthema in polnische Literatur vom 17. Jahrhundert bis zu Vertretern der «Ukrainische Schule» (Ph. D. diss, Johann Wolfgang Goethe-Universität).— Frankfurt am Main, 1969;

Козак С. Джерела «української школи» в польській літературі // Наша культура (додаток до «Нашого слова».— Варшава).— 1970.— № 4, 5; його ж. Творчість польських письменників «Української школи» // Наша культура.— № 6, 7; Кирчів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі.— Київ, 1971.

[34] Див. антологію української теми у польських письменників XIX ст.: Українською музою натхненні / Під ред. Кирчіва Р. Ф. і Гнатюка М. П..— Київ, 1971.

[35] Про польсько-українські взаємовідносини у Галичині див.: Wandycz P. S. The Poles in the Habsburg Monarchy // Nationalbuilding and the Politics of Nationalism / Ed. A. S. Markowits and F. E. Sysyn.— Cambridge, Mass., 1982.— P. 68—93; Wereszycki H. The Poles as Intergratind and Disintergratind Factor // Austrian History Yearbook.— V. 3.— Pt. 2.— 1963.— P. 287—313, Rudnytsky I. L. The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule // Essays on Modern Ukrainian History.— Edmonton, 1987.— P. 315—352.

[36] Kozik J. Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowedo w Galicji w latach 1848—1849.— Warszawa, Kraków, 1975.

[37] Hornowa E. Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą spotęczna w Galicji 1876—1895.— Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968.

[38] Цю точку зору красномовно було відбито у анонімному памфлеті Kwestya ruska.— Lwów, 1871. Див. також: Kieniewicz S. Adam Sapieha (1828—1903).— Lwów, 1939.— Розділ 9.

[39] Див.: Werwes H. Tam, gdźie Ikwy srebrne fale płyną. Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich w XIX i XX wieku.— Warszawa, 1972.— Розділ 5; Wiśniewska E. Wasyl Stefanyk w środowisku literackim Krakowa w latach 1892—1900 // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich / Pod red. Kozaka S. i Jakóbca M.— Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1974.

[40] Bujak F. Galicya.— Lwów, 1908.— T. 1.— S. 93—94.

[41] Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917—1918.— Warszawa, 1948.

[42] Ibid.— S. 58.

[43] Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920.— Відень, 1922 (передрук Нью-Йорк, 1970); Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923.— Berlin, 1934; Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918—1919).— Warszawa.— 1969.

[44] Bocheński A. Między Niemcami a Rosja,— Warszawa, 1937.— S. 83.

[45] Шанковський Л. Українська Галицька Армія.— Вінніпег, 1974.

[46] Див. дискусію про польсько-українську угоду 1920 р.: Dziewanowski M. K. Jozef Pilsudski: A European Federalist, 1918—1922.— Stanford, 1969 (розділи 12—15) і спогади І. Мазепи: «Україна в огні і бурі революції. 1917—1920».— Б. м. в., 1950. І. Мазепа був головою уряду Української Народної Республіки у перші місяці 1920 р.

[47] Dziewanowski M. K. Op. cit.— S. 351.

[48] Mackiewicz S. (Cat) Historia Polski od 11 listorada 1918 до 17 września 1939 г.— London, 1941.— S. 106.

[49] Про територіальну програму польських націонал-демократів у 1918—1920 рр. див.: Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski, 1864—1949.— London; 1956.— T. 2.— Pt. 1.— S. 50—56.

[50] Див. коментар сучасника: Марголин А. Украина и политика Антанты.— Берлин, 1921.— С. 151—152.

[51] Коновалець Є. Причинки до історії української революції.— 2-е вид.— Б. м. в., 1948.— С. 42—43.

[52] Документи з Австрійського державного архіву, що стосуються питання Холмщини на Брест-Литовських мирних переговорах та під час німецької та австро-угорської окупації України у 1918 р., були передруковані у книзі під редакцією Т. Горникєвіча Ereignisse in den Ukraine 1914—1922.— Philadelphia, 1967.— Bd. 2.— S. 229—311. Див також: Дорошенко Д. Історія України 1917—1923.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— розділ 12.

[53] Шанковський Л. Указ. праця.— С. 65.

[54] Цей маловідомий епізод описаний у спогадах Т. Войнаровського: Войнаровський Т., Сохоцький І. Історичні постаті Галичини XIX — XX ст.— Нью-Йорк — Париж, 1961.— С. 66—69. Фр. Войнаровський, видатний український церковний і громадський діяч, був посередником, який передав Петрушевичеві польські пропозиції.

[55] Короткий огляд цього питання див. у розділі «Західна Україна під Польщею», пера С. Витвицького та С. Барана у кн.: Ukraine: A Concise Encyclopaedia.— In 2 vol.— Toronto.— Vol. 1.— P. 833—850. Багатими на потрібну інформацію є спогади І. Кедрина. Життя-події-люди. Спомини і коментарі.— Нью-Йорк, 1976. Див. також дві найновіші польські праці, в яких розглядається відповідно соціальна і політична структура міжвоєнної Польщі й особлива увага присвячується національним меншинам, зокрема українцям: Drozdowski M. M. Społeczeństwo, państwo, politycy II Rzeczypospolitej.— Kraków, 1972; Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej.— Warszawa, 1972.

[56] Mieroszewski J. Materiały do refleksji i zadumy.— Paryż, 1976; особливо див. статтю «Rosyjski «komplesk polski» і ULB.»

Подається за виданням: Poland and Ukraine: Past and Present. / Ed. P. J. Potichnyj.— Edmonton Toronto, 1980.— P. 3-31; Rudnytsky — L. I. Essays on Modern Ukrainian History.— Edmonton, 1987. P. 49—76.

За основу українського тексту взято переклад (у скороченні) українською мовою, опублікований у журналі «Віднова» (Мюнхен).— 1985.— Ч. 3.— С. 20—44.

Редактор повного перекладу українською мовою Я. Грицик.

Володимир МОКРИЙ

СЬОГОДНІ, ВЧОРА, ЗАВТРА ПОЛЯКІВ ТА УКРАЇНЦІВ

Триваючі понад десять віків польсько-українські контакти належать до найбільш драматичних в історії міжслов'янських, а навіть міжнародних стосунків, а отже і в дослідженнях усе суперечливо, але й відверто.

Видатний представник польської науки та культури Мар'ян Здзєховський один зі своїх україністичних історико-публіцистичних нарисів, написаний п'ятдесят років тому, розпочав твердженням: «В свідомості не одного поляка українізм означає **ляхів різати,** є синонімом гайдамаччини».[1] Натомість в одній зі своїх статей з українського питання, яку цей же автор опублікував за кілька місяців до смерті, тобто у 1938 році, він писав: «Двотижневик «Biuletyn Polsko — Ukraiński» виступив у кінці минулого року (1937) з анкетою про те, як розв'язати польсько-українську проблему ... анкета вимагає позитивної відповіді — якщо не вирішення питання, то принаймні накреслення шляху, чи шляхів, які до цього ведуть. У даному випадку це річ більш ніж складна.

«Немає,— пише один з найгрунтовніших знавців питання, п. Станіслав Лось,— рецепту негайного оздоровлення ситуації.» Немає його між іншим через те,— пояснював Мар'ян Здзєховський,— що ми нічого про Україну не знаємо і знати не хочемо. Якась Австралія більше нас цікавить, аніж найближчі до нас побратими, сусіди і співгромадяни». «Занедбаність польської україністики,— читаємо в одній з відповідей на анкету,— має програмний характер.» [2]

Сьогодні «українізм», як і п'ятдесят років тому, для багатьох поляків надалі означає «ляхів різати» і звичайно асоціюється з діяльністю УПА — Української Повстанської Армії. Відомості про Україну зводяться у нашому краї найчастіше до твердження, що значна частина українського населення поставила на німецьку карту, а жертвою цієї співпраці впали тисячі поляків. Такі переконання зміцнювала у повоєнного покоління

поляків між іншим і книга Яна Герхарда «Заграви у Бескидах». Як пише Я. Врона: «Багато туристів, перебуваючи в Бескидах, дивиться на цю подорож крізь призму «Заграв у Бескидах» Я. Герхарда — найпопулярнішої (11 видань) повісті, що висвітлює цей період історії. За її мотивами знято також фільм «Сержант Каленъ» (сценарій і режисура Є. Ч. Петельський, рік випуску 1961).» [3]

Про обставини тиражування цієї книги я досить детально писав на сторінках «Тигодніка Повшехного» (1981.— № 46—47). Лише хочу підкреслити, що взаємно висловлювані кривди ні до чого не приводять. Ціна консервації давніх, розпалювання недавніх і неврегулювання щоразу виникаючих претензій, а навіть ворожості між поляками та українцями, є занадто висока аби продовжувати це й надалі, а перервати цей деструктивний процес зможуть лише роздуми над генезою польсько-українських конфліктів, поряд зі спробою локалізації драм, які на протязі від середини XIV ст. спалахували в ланцюгу причин і наслідків, акцій і реакцій. Постійне нагадування лише про наслідки конфліктів у відриві від цілого ряду причин, котрі до них допровадили, а також неісторичний спосіб аргументації, призводять до виникнення тенденційного й однобокого образу українця. Можливо цей стереотип не був би таким живучим, коли б ширші кола польської громадськості дізналися б про причини польсько-українських конфліктів у післявоєнний період, одночасно познайомившись із мартирологом українського народу часів II світової війни, і його боротьбою проти гітлерівських загарбників.

За статистичними даними, опублікованими нещодавно на Україні, в останній війні загинуло близько 6,4 млн українців (між ними 1,3 млн — на фронті) при загальних втратах СРСР понад 20 млн осіб (в тому числі 13 млн вояків). Це означає, що левову частку втрат цивільного населення СРСР понесла Україна, а при загальній частці українців у Радянській Армії бл. 20 %, вони становили коло 10 % усіх полеглих на фронті. Крім того, в рамках масових депортацій на роботу до Німеччини вивезено понад 2 млн. осіб з України. А матеріальні втрати України становлять 42 % втрат СРСР. Було знищено численні бібліотечні колекції (бл. 50 млн томів), музеї, наукові інститути,

церковне та монастирське майно, десятки театрів, кінотеатрів, близько 200 тис. жилих будинків. У руїнах лежали Київ, Харків, Донецьк, Чернігів, Полтава, Запоріжжя, Житомир і багато інших міст і сіл України. Всіх цих втрат зазнала Україна як під час наступу військ тодішніх Німеччини та Румунії, який розпочався 22.06.1941 р. на СРСР, так і внаслідок відступу Червоної Армії, яка з військово-стратегічних міркувань застосовувала тактику «спаленої землі». Цю тактику через деякий час взяла на озброєння відступаюча німецька армія.

Видатний український письменник та кінорежисер О. Довженко у своєму щоденнику під датою 16.12.1943 р. записав: «Україна поруйнована як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновано всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців. (...) І коли я чую обвинувачення «України в огні» (повість написана 1943 р. і гостро розкритикована самим Сталіним, друком вперше з'явилась у скороченій версії в 1966 р. у Києві у п'ятитомнику «Творів» О. Довженка.— *В. М.*) в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі. Боже мій, доки ти будеш боятися мене? Адже я майже смертельно хворий, у мене поламано всі сустави, з мене давно вже витекла трохи не вся кров. Чого ж ти? Я вже не стою на ногах, я грамоту забув, я німію, а ти й ще боїшся мене!» [4]

На жаль конкретних даних, що розповідали б про жертви і вклад українського народу в перемогу над гітлеризмом (окрім окремих підрахунків, які спорадично трапляються у наукових розвідках), не зустрінеш у жодному підручнику історії для неповної, середньої чи вищої школи, навіть в «Загальній енциклопедії» ПНВ. Зате у підручниках історії для шкіл усіх рівнів уміщена інформація про діяльність «українських банд УПА», і це єдиний контекст, у якому повоєнні покоління випускників неповних, середніх, а нерідко і вищих учбових закладів запам'ятовують вирази «український» та «українець». Крім того існує дуже відмінна гатунком

белетристика про Українську Повстанську Армію, де досить суб'єктивно та неповно змальовано лише невеликий відтинок цілої проблеми, якою була діяльність Організації Українських Націоналістів (ОУН) та УПА. В той же час історичні праці, де чиняться спроби прослідкувати процес формування ОУН, проаналізувати її діяльність та визначити розміри співпраці з фашистською Німеччиною, приступні лише дуже вузькому колові спеціалістів.

Однак широка громадськість і далі дивиться на участь українців у II світовій війні крізь призму таких, а не інакших, повідомлень підручників та широко приступної літератури на зразок «Сонечка над Солінкою» чи «Землі» Яна Бжози, де розповідається «про багато дійсних подій, спостережених чи пережитих автором», а її «головним сюжетом є трагічна доля мешканців польського села Вітвіца, котре зазнавало постійних нападів банд українських націоналістів». Щоб не залишити читача наодинці із запропонованою письменником проблематикою, видавництво «Шльонськ», турбуючись про «належну» освіту громадськості, подало у третьому виданні повісті «Земля» післямову Фелікса Форнальчика, який м. ін. доходить до наступних узагальнень: «Відданість землі притаманна однаково як польським селянам, так і українським, однак описані Бжозою події доводять, що добрими, праведними робила ота легендарна праця на землі перш за все польських селян. Найпевніше, що певною мірою почали діяти деякі інші, додаткові чинники, котрі здеформувавши одних, не вплинули на інших.» [5]

Чим є для українців земля і ким робить українських селян праця на землі, довідається кожен, хто візьме до рук «Землю» української письменниці Ольги Кобилянської чи «Землю» О. Довженка, кіноверсія котрої на міжнародному конкурсі в Брюсселі в 1958 році була визнана одним з дванадцяти найкращих фільмів світу.

Проблема однак полягає в тому, що читачів після ознайомлення із «Землею» Бжози та післямовою Форнальчика не цікавить «Земля» українця Довженка. Єдине польське видання вибраних творів цього письменника, здійснене у 1976 році накладом у п'ять тисяч примірників, досьогодні можна зустріти у книгарнях, які торгують книгами за зниженими цінами [6].

Майже з подібних причин взагалі не дійшла до широкого польського споживача найкраща на сьогодні белетризована біографія українського пророка Тараса Шевченка «Українські ночі чи родовід генія», написана поляком Єжи Єнджеєвічем. Ця книжка не потрапила до переліку книжок для читання в школі, немає її також у багатьох бібліотеках. Твір, триразово виданий кількатисячними накладами Народною Видавничою Спілкою, розкупили головним чином українці з Польщі, а також із західних еміграційних осередків.

Очевидний брак інтересу до української культури в Польщі є значною мірою наслідком багатолітньої видавничої політики, котра віддаючи першість книгам на зразок «Землі» Бжози чи (рекомендованих для шкільного читання) «Заграв у Бескидах» Герхарда шляхом їх багаторазового видання масовими накладами, спричинила сформування та усталення невірного образу польсько-українських стосунків та вплинула на виникнення у польського читача помилкового враження про духовне життя українців. З певністю можна твердити, що пробудити зацікавлення українською культурою та змінити ставлення польської громадськості до українців могло б наближення польського читача до творів найвизначніших діячів української культури, в першу чергу ознайомлення громадської думки з існуючими вже визначеннями істориків щодо причин та перебігу польсько-українських конфліктів.

Про причини конфліктів у міжвоєнний період

Головною причиною польсько-українських конфліктів, які поглиблювалися в період II Речі Посполитої, був той факт, що польська громадськість і далі жила мрією XIX століття про незалежну Польщу в кордонах, наявних перед розподілами. Поляки, за зовсім незначним винятком, не змогли піднятися до визнання культурно-освітніх, а тим паче політичних прав українців, котрі на протязі всього XIX століття набували самосвідомості та складалися у новітню націю, 20 % якої (бл. 5,5 млн з числа 30 млн. українців до війни) мешкало на території Східної Галичини (Західної України), що входила до складу II Речі Посполитої. Українці були у багатонаціональній польській державі найчисленнішою та найактивнішою національною меншиною,

мешкали на своїй території, усвідомлюючи власну своєрідність і безрезультатно домагаючись належних їм прав. Вони постійно були позбавлені установи, котра б регулювала й розв'язувала зростаючі громадсько-культурні, освітні та політичні проблеми, «фактично українське населення Галичини до 1918 року мало більше прав, аніж у відродженій Польщі.»[7]

Як відомо, в Галичині вже у першій половині XIX століття внаслідок національного відродження, започаткованого західно-українськими будителями з кола літературного угруповання «Руська Трійця», почали виникати українські партії та організації, котрі розгорнули культурну, громадську та політичну діяльність, все частіше в опозиції до поляків, котрі «схильні були заперечувати існування окремого народу, вбачаючи в емансипації (звільненні — *прим. перекл.*) малоруського населення небезпеку для прагнення відновити польську державу з-перед 1772 р.»[8] У такій ситуації боротьба українців за здобуття навіть мінімуму прав завжди виникала в опозиції до поляків і неминуче призводила до зростання польсько-українських антагонізмів. Цю проблему добачав на початку XX століття Вільгельм Фельдман, котрий 1902 р., висловлюючись з приводу «українського питання», писав між іншим: «Здавалося б, що народ, спраглий справедливості, як середньовічний грішник ласки Божої, що народ, викреслений з карти держав, переховуваний у пам'яті інших лише актами мучеництва, що той народ повинен би вчинити справедливість основою буття, метою та ідеалом. Однак... Несправедливість щодо русинів є однією з найсумніших спадщин, котрі зоставила нам шляхетська Польща. Асимілювавши жменю бояр і руської шляхти, з погордою відштовхнула вона від спільного лона духовенство і руський люд. Даремно цей люд морем крові засвідчив свою волю до життя, даремно з цієї відкритої рани витекли найкращі сили Польщі, даремно справа «дисидентів» завдала вирішального удару Речі Посполитій? Польській шляхті не під силу ані витруїти, ані визволити русинів — безмірні претензії, не засновані ні на праві, ані на силі, вона залишила здійснювати сьогоднішній Галичині. І от після усіх минулих страхіть, після довгих років спокійної національної праці русинів, котра дала життя рядові творчих задумів, можливо

маловагомих для світової культури, однак важливих своїм літературним піонерством для русинів, після творів цілої плеяди письменників, починаючи від Котляревського, а завершуючи Шевченком і Федьковичем — Ян Лям запроваджує формулу, що русинів створив ... гр. Стадіон.» [9] (Франц Стадіона австрійський уряд призначив губернатором Галичини в 1847 р.— *В. М.*)

Польсько-український конфлікт загострився в травні 1918 року, коли віденський уряд під тиском польських політичних угруповань денонсував таємну домовленість, досягнену за три місяці до того у Бресті, з представниками існуючої від 1917 року української держави, Української Народної Республіки, проголошеної Центральною Радою, в котрій генеральним секретарем у військових справах став Симон Петлюра. На підставі цього трактату Австро-Угорщина виявила згоду на прилучення Холмщини до України, а також утворення у Східній Галичині автономної української провінції, що було гаряче підтримано українцями, в тому числі і у Львові. Розчаровані денонсацією брестського миру українські галицькі діячі почали готувати власну бойову організацію з думкою про здійснення своїх державотворчих намірів. Уже через кілька місяців, поряд з функціонуючою від 1917 року українською державою зі столицею у Києві, виникла друга незалежна держава (Західно-Українська Народна Республіка), проголошена 13 листопада 1918 року у Львові Українською Національною Радою, сформованою попереднього дня під керівництвом Євгена Петрушевича.

Після опанування галицькими українцями територій на схід від Сяну, включно зі Львовом (на яких українське населення складало більшість, біля 75 %), українців було відтіснено з частини Львова силами організованої поляками оборони цього міста,— почалася польсько-українська війна. Після цього, як Львів був відвойований поляками в українців, перенесений до Станіслава Секретаріат Західно-Української Народної Республіки підготував акт про утворення федерації з керованою Директорією (утвореною діячами колишньої Центральної Ради) Українською Народною Республікою. Урочисте проголошення цього акту відбулося на площі св. Софії у Києві 20 січня 1919 року (у тексті помилка, правильно 22 січня.— *прим. перекл.*).

Західно-Українська Народна Республіка «утримувалася аж до літа 1919 року у війні з Польщею на дедалі меншій території.» [10]

Польсько-українська війна, сповнена особливої та безглуздої жорстокості, а також розгром суверенної української держави польською армією (після припинення, через брак боєприпасів, наступу українського війська) стали джерелом довготривалої ворожості галицьких українців щодо поляків.

Висловлюючись на тему Східних Кресів у міжвоєнні роки (на сторінках щомісячника «Нурт», 1984, № 4—5) Єжи Томашевський зауважив, що «Західно-Українська Народна Республіка в 1918 році була такою ж доброю або такою ж поганою, як і польська держава, що саме також поставала, яка ж бо тоді ще не володіла територією, що була під Пруссією, бо та держава тільки що творилася. Та Народна Республіка була державою у зародку, як і польська держава. Як і в нас, там також був подібний хаос, так само ледве творилася адміністрація і армія, економічне життя і закони. Польська держава була, однак в кращому становищі, оскільки вже від довшого часу мала власну репрезентацію в Парижі і саме тому могла випереджувати всілякі намагання українців... Важливе було те, що це була держава, яка починала вельми демократичну й вельми толерантну діяльність. (Наприклад на банкнотах було видно написи українською, польською, єврейською мовами.— *В. М.*). З різних польських спогадів, які я читав, виходило, що польська меншість у тій державі втішалася своїми правами, наприклад могла організувати польські школи. В кожному разі, практична діяльність тієї держави у відношенні до поляків була цілком пристойна. І ми цю державу розгромили.» *(Цит. за: Віднова.— Ч. 3.— Мюнхен, 1985.— С. 127—128).*

Після збройного розв'язання конфлікту у Східній Галичині на користь Польщі, як українці, так і поляки прагнули здобути підтримку власних планів влаштування політичного життя на цих територіях у західних держав. 25 червня 1919 року Рада Послів Антанти, даючи згоду на тимчасову окупацію Східної Галичини Польщею, зобов'язала уряд II Речі Посполитої дотриматися засад цілковитої автономії та утворити український університет у Львові. Поляки, однак, не дотримуючись міжнародних зобов'язань, проводили на східних землях політику доконаних фактів.

У той час на зайнятих поляками землях Східної Галичини перебувала розбита в боях з Денікіним армія київської Директорії під командуванням Петлюри. У вересні 1919 року Петлюрою було досягнуто угоди про замирення з Польщею, а в квітні наступного року була укладена політична угода, а також двостороннє порозуміння, котрим гарантувалися права національним меншинам. Польща зобов'язалася не укладати угод з третіми державами, вороже настановленими щодо польсько-українського союзу та щодо українців. Директорія була визнана Польщею законним урядом незалежної України.

Після того, як Петлюра зрікся Східної Галичини і погодився на демаркаційну лінію по Збручі, Західно-Українська Народна Республіка перестала існувати як об'єкт міжнародного права. Уряд Петрушевича виїхав до Відня, а уряд Директорії, незгідний з укладеною Петлюрою польсько-українською угодою, пішов у відставку. Натомість армія Української Народної Республіки (київської) була розділена на дві дивізії. Українське військо взяло участь у спільному польсько-українському поході на Київ, який ненадовго було здобуто 6 травня 1920 року.

Внаслідок контрнаступу радянського війська і після відступу польсько-українських військ з Києва, у тому ж 1920 році, 12 жовтня, Польща та Радянська Росія досягли перемир'я у Ризі, тим самим ламаючи польсько-українську угоду, укладену з Петлюрою. Уже на початку листопада військо Петлюри (у складі 39 тис. вояків, 8 тис. коней, 2 панцирних потягів, 3 літаків) було атаковане Червоною Армією, і, зазнавши значних втрат, відступило за Збруч, де було інтерноване польською владою. Сам Петлюра був вивезений до Парижа в 1924 році, де через два роки його застрелив львів'янин Соломон Шварцбарт.

Непрості польсько-українські стосунки у Східній Галичині постійно ускладнювалися сторонніми чинниками. Радянський Союз, окрім пунктів Ризької угоди, виявляв постійну зацікавленість долею галицьких українців, які становили частину українського народу, котрий в основному населяв Українську Радянську Республіку; зацікавленість виявлялася у формі численних виступів, у тому числі і після рішення Ради Послів,

котра остаточно затвердила в березні 1923 року східні кордони Речі Посполитої. Галицьких українців не випускали з поля зору Англія та Франція, котрі прагнули виграти українсь справу у СРСР; це пов'язано з вкладеннями капіталів обох цих західних країн у нафтову промисловість Східної Галичини. Українською проблемою, виходячи зі своїх політичних інтересів, цікавилися в Чехословаччині, але в першу чергу — у Німеччині.

Українське питання набуло міжнародного розголосу і ставало все більшою проблемою для II Речі Посполитої, однак усі її уряди прагнули до підкорення українців і нав'язання їм своєї культури, бо «державні інтереси, інтеграція земель та зміцнення держави пов'язувалися з політикою асиміляції українського населення, і різнилися між собою лише у виборі засобів реалізації.» [11] Урядова політика національної асиміляції викликала відповідну реакцію, поглиблюючи почуття національної відмежованості серед української громадськості, та зростання опору польській владі, котрий переростав у боротьбу за національні права, здобуті в часи Австро-Угорщини. В порівнянні зі становищем періоду австро-угорської монархії на території, включеній до відродженої Польщі, українці зазнали значних втрат, особливо в галузі шкільництва. Тільки у львівському шкільному окрузі число шкіл з українською мовою навчання з 2435, існуючих у 1922/1923 навчальному році, зменшилося до 457 у 1934/1935. Окремою проблемою була невдала спроба української громадськості створити у Львові український університет, котрий після ліквідації українських кафедр в університеті Яна Казимира існував підпільно, і де на 65 кафедрах навчалося близько 1500 українських студентів[12]. Підпільний університет був ліквідований поліцейськими репресіями.

Не згоджуючись на утворення українського університету у Львові, тогочасна польська адміністрація запропонувала українцям Станіслав, але «одразу ж «мешканці» Станіслава склали урочистий протест, де вказувалося, що це місто польське і не потрібно там жодного українського університету.» [13] Лише у 1930 році було створено позбавлений прав вищої школи Український Науковий Інститут далеко поза Львовом, на етнічно чисто польській території, у Варшаві. Навчання

у польському Університеті Яна Казимира у Львові було доступним для українців, але існували різні обмеження та умови, наприклад українець-абітурієнт повинен був мати польське громадянство та відбути службу у Війську Польському. Внаслідок такої національної політики відсоток інтелігенції серед українського населення становив лише 1 %, але й це мізерне число мало невеликі шанси знайти роботу. За даними на 1931 рік кількість неписьменних на Волині сягала 59 %, а в Галичині — 39 %. Постійно скорочувалася кількість українських неповних середніх шкіл, а українська інтелігенція залишалася часто безробітною.

«Дискримінація українського шкільництва викликала реакцію населення, котре перейшло до дійових форм боротьби за свої права. Траплялися факти застосування т. зв. шкільного саботажу: побиття шиб у школах, зривання шкільних вивісок, державних символів та портретів, знищення польських книжок та внутрішнього обладнання. Бували навіть випадки побиття польських дітей та учителів.

Такі ексцеси давали адміністративним органам привід до репресій, стягання вартості завданої шкоди, навіть виставлення варти, арештів та вироків. А це в свою чергу тягнуло за собою зростання ненависті та антипольських настроїв.» [14]

Польсько-український конфлікт знову загострився у 1921—1925 роках також через те, що до боротьби за свої права приєдналося українське село, доведене до відчаю. Чи могло бути інакше, якщо 50 % орної землі у волинському, станіславському, тернопільському, львівському воєводствах належало польським власникам? З-поміж 2794 маєтків, площею більше 50 га, тільки 208 знаходилося у руках українців. Загальне заворушення й обурення українського населення, потерпаючого від браку землі та нидіючого у злиднях, викликала акція спрямування до Східної Галичини осадників (поселенців) із центральної Польщі. Із загальної лічби у бл. 3 тисячі рільничих господарств, наданих військовим поселенцям, 90 % господарів не цікавилися своїми маєтками. Земля лежала відлогом. Тільки декілька відсотків власників, постійно мешкаючих у Польщі, винаймали свої господарства українцям за половину врожаю. Спраглі землі українські селяни підпалювали

поміщицькі маєтки, чинили напади на пости поліції та державні установи. Проти бунтуючих українських селян уряд надсилав карні військові та поліцейські експедиції, котрі почали пацифікувати українські села. Поліцейський терор зростав усе більше після травневого перевороту (1926 року.— *прим. перекл.*), що в свою чергу посилювало опір українського населення. В 1929 році хвиля страйків рільничих робітників та сільської бідноти охопила 20 повітів та близько 120 сіл, де страйкувало близько 50 тисяч українців. Палали поміщицькі фільварки та поскиртований врожай. Аби зламати зростаючий опір українського села, уряд кинув відповідно озброєні загони поліції та спеціальні підрозділи війська. «Пацифікації стали ще жорстокішими, ніж у 1921—1925 роках. В 1930 р. вони проводились планово. Кожне село, до якого прибувала карна експедиція, повинно було виділити контрибуцію на утримання вояків. Керівник експедиції мав перелік селян, котрі виявляли найбільшу політичну та культурну активність. Стосовно цих людей застосовувалися різні методи терору, в залежності від уподобань командира карного підрозділу. Нерідко траплялися випадки обшуків в українських крамницях та кооперативах, в ході яких «випадково» висипалася сіль до цукру чи мука поливалася гасом, таким чином нищилося українське майно, кооперативне чи приватне.

Під час пацифікацій було заарештовано 30 колишніх українських послів та кілька тисяч українців. Частково було спалено близько 800 українських та білоруських сіл. (Це число видається завищеним.— *В. М.*) Військо, згідно з наказом Юзефа Пілсудського, повинно було уникнути кровопролиття, але без обмеження могло чинити поліцейський терор.

Пацифікація 1930 р. тривала десять тижнів. Зрозуміло, не обійшлося без кровопролиття. Траплялися навіть сутички поліцейських загонів з цивільним населенням. Особливого розголосу набула справа пострілів поліції у натовп у Батятичах і Гребенному... В 1934 році санаційний уряд заснував у Березі Картузькій концентраційний табір. В'язнів спрямовували до нього без судового вироку, на підставі рішення поліцейської адміністрації, головним чином це були революційні діячі, а також члени легальних опозиційних та націоналістичних організацій...» [15]

Окремою проблемою тридцятих років залишається донедавна замовчувана, а останнім часом обговорювана дослідниками, справа «висадження в повітря православних церков політичною та військовою владами», що на думку Кароля Турського не мало нічого спільного з пацифікацією, бо Холмщина була цілком спокійною, активність українців була тут значно слабшою в порівнянні з тим, що чинилося в Галичині [16]. Висадження відбувалося не як покарання за щось, просто руйнувалися невживані церкви. Але траплялися також випадки знищення діючих церков. До цього долучилися переслідування духовенства з боку Корпусу охорони прикордоння. Відповіддю на них був пастирський лист православних єпископів, які апелювали до президента та до прем'єра, що не дало, однак, жодних результатів. З праці о. Януша Кані «Ліквідація церков на Люблінщині у міжвоєнний період» випливає, що було 107 випадків висадження і 3 церкви було спалено [17].

У передвоєнній Польщі на землях Східної Галичини діяли дві нелегальні партії (Комуністична партія Західної України — КПЗУ [18] та Організація Українських Націоналістів — ОУН) і дев'ять легальних великих українських партій та політичних організацій з власними програмами і різним ставленням до польського уряду. Окрім того існувало кілька потужних громадсько-культурних організацій, наприклад «Просвіта», котра в 1938 р. нараховувала 300 тис. членів, чи 100-тисячний «Союз українок», «Рідна хата», «Рідна школа», «Сокіл», гімнастично-спортивне товариство «Луг», велика кооперативна організація — Крайова молочарська спілка «Маслосоюз», яка продавала бл. 3412 тонн масла на рік.

Найбільший вплив на формування стосунків між польською адміністрацією та українською громадою мало Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО). УНДО було антирадянською партією, стояло на боці санаційного уряду, категорично засуджувало виступи та страйки українських робітників та селян, що знайшло свій вираз м. ін. в декларації лояльності, надісланій під час поліцейського терору й пацифікацій села до рук міністра внутрішніх справ Феліціана Славой-Складковського. Ця партія, однак, домагалася від уряду виконання постанов Ради Послів

1923 року, а саме надання Східній Галичині автономії в рамках польської держави, лише за цієї умови визнавали її провінцією II Речі Посполитої. Прагнення до створення автономної української частини Галичини становило програму-максимум. Програма-мінімум передбачала розвиток шкільництва різних типів, утворення українського університету у Львові, покращення умов життя українського населення та розширення можливостей працевлаштування для української інтелігенції. УНДО була впливовою силою в українських культурних, освітніх та господарських організаціях, таких як «Просвіта», «Рідна школа», Український Земельний Банк та «дуже несміливо в тих умовах висувала програму незалежності України, прагнучи в той момент до утримання статус кво та співпраці з буржуазною Польщею, всі свої сили спрямовуючи на боротьбу супроти революційних українських мас.» [19]

Окрім УНДО та восьми інших легальних партій, діяла, звичайно в підпіллі, нелегально, аналогічна Національній Демократії (польській націоналістичній партії «ендеків».— *прим. перекл.*) Організація Українських Націоналістів — ОУН. Вона була антикомуністичною та антипольською. (Наприклад директор Гарвардського інституту українознавчих студій О. Пріцак на запитання про джерела, на яких сформувався український націоналістичний рух — ОУН, відповів у одному з інтерв'ю, що «ніхто з оунівців не знав жодного твору Гітлера чи Муссоліні. Всі вивчали спогади Пілсудського і вчилися на досвіді польських революціонерів. У боротьбі з Польщею вони застосовували польську зброю.») [20] Проголошуючи гасло боротьби проти «польської окупації» Східної Галичини, ОУН притягувала до себе частину молоді та західно-української інтелігенції, котра ясно бачила безвихідь, в яку потрапила українська проблема у повоєнній польській державі. ОУН була організацією міжнародною за радіусом дії; швидше дипломатичні, аніж ідеологічні контакти вона утримувала з відповідними угрупованнями у Франції, Румунії, Італії, Чехословаччині, Канаді, США, Бразілії, Німеччині та інших країнах.

Коли у Німеччині до влади прийшли фашисти, ОУН налічувала близько 30 тис. кадрових членів. Існуючі зв'язки між ОУН та Берліном стали ще тіснішими

після приходу до влади Гітлера. Розвідка німецького уряду почала поступово переймати опіку над справами українських націоналістів. Українців активізувало тоді зростання напруження на міжнародній арені. Їх сподівання нагадували польські очікування і діяльність напередодні І світової війни, коли ті скористалися з підтримки та допомоги Німеччини. Українські націоналісти сподівалися, що ІІ світова війна допоможе розв'язати українське питання, допровадить до об'єднання України та її визволення. Пронімецько орієнтовані українські націоналісти з надією вітали початок війни. В той же час віце-маршал Сейму Василь Мудрий після початку польсько-німецької війни склав від імені легальних українських організацій декларацію лояльності до польської держави. У вересневій кампанії солдати і офіцери українського походження, котрі служили у польському війську, поміж якими є нагороджені хрестом «Віртуті Мілітарі» (за військову хоробрість.— *прим. перекл.*), виконали свій обов'язок, а коло 20 тис. з них потрапило у німецький полон. Українські диверсії, типу нападів та розброєнь польських вояків, стали траплятися лише тоді, коли стала явною військова поразка Речі Посполитої, головним чином на Поліссі і в Південній Галичині.

Перші місяці німецької окупації Польщі розчарували частину українських націоналістів, що поглибило окреслені вже перед війною розходження всередині ОУН, між іншим в тому, що стосувалося німецької політики. Вже на початку 1940 року (10 лютого) стався розлам в ОУН на «старих» (пронімецькі діячі — Мельник, Кубійович) та «молодих» (незалежники — Бандера, Шухевич, Стецько). Німецька адміністрація, досконало зорієнтована в настроях українського населення, змогла легко утримати на своїй стороні українських союзників аж до вибуху німецько-радянської війни. Але уже під час окупації Польщі, поряд з лояльними до ІІІ Рейху і співпрацюючими з ним націоналістами з крайніх крил обох напрямів Організації Українських Націоналістів, т. зв. ОУН-мельниківців та ОУН-бандерівців, у цих таборах з'явилися люди з відмінними поглядами, котрі почали створювати законспіровані від гітлерівців організаційні структури, як у краї, а саме в Генеральному Губернаторстві і на території Галичини, так і в еміграційних осередках, що росли

в Європі. «Націоналістичний табір не був монолітом. Значна його частина — це люди з поглядами, далекими від схвалення фашистських ідей,» — доводить у своїй праці Ришард Тожецький [21].

В ході підготовки ІІІ Рейху до нападу на СРСР зростає зацікавленість українськими націоналістами з боку німецької адміністрації. Було організовано воєнізовані та поліцейські підрозділи, котрі пізніше використовувалися під час наступу для пацифікаційних акцій та бойових дій супроти радянських партизанів. 22 червня, коли Німеччина та Румунія напали на СРСР, було скликано конгрес, на якому створено Український Національний Комітет (УНК) для об'єднання націоналістів на еміграції. У своєму першому документі УНК прийняв пропозицію про вручення генеральному губернаторові Гансові Франкові декларації та маніфесту про утворення «соборної, незалежної української держави» зі столицею у Києві. Збентежена цим фактом німецька адміністрація, аргументуючи тим, «що конгрес проголосив виникнення української держави без погодження з німецькою владою», заарештувала націоналістів, можливих членів українського уряду, включно зі Степаном Бандерою. Варто додати ще, що два брати Бандери загинули у гітлерівських концентраційних таборах. Степан Бандера, який на протязі деякого часу служив офіцером в українському батальйоні «Нахтігаль», від червня 1941 року до середини 1944 року (часу виїзду до Туреччини, а пізніше до Італії) перебував у в'язниці, ізольований від політичної роботи.

Два українські батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», утворені з 700-особового «Українського легіону» (виник у травні 1941 року), які входили до складу підрозділів абверу (німецької військової розвідки.— *прим. перекл.*), разом з німецьким військом увійшли на територію Східної Галичини. Співпраця з німцями незначної у порівнянні з усім українським народом (який перед початком війни налічував 30 млн.) групи серйозно тяжить над стереотипом українця в очах поляків. Цим, до речі, пояснюється факт, що загони генерала Власова, котрі брали участь в придушенні Варшавського Повстання, повсюдно іменуються українськими загонами, як польським населенням, так нерідко й істориками. У світлі найновішої історіографії не відповідають правді також твердження, що українці з батальйону

«Нахтігаль» замордували львівських професорів, у тому числі Тадеуша Бой-Желенського.

Коли 30 червня 1941 року диверсійна група Теодора Оберлендера разом з батальйоном «Нахтігаль» увійшла до Львова, група Стецька, котра займалася політичною діяльністю, через зайняту за допомогою Оберлендера львівську радіостанцію проголосила незалежність України. Ця група одночасно звернулася за визнанням України до союзних III Рейхові держав, а саме Італії, Румунії, Угорщини, Словаччини, Японії, навіть до Ватикану [22]. Через декілька днів окупації, сформований 6 липня 1941 року, уряд Ярослава Стецька був заарештований німцями. Разом з ним, спочатку у Кракові, у в'язниці на Монтелюпіх, а пізніше в Оранієнбургу, було ув'язнено ряд бандерівських діячів. Роззброєно та розпущено також міліцію ОУН, а після окупації Західної України розформовано також батальйон «Нахтігаль», що, як потім виявилося, відповідало наказові самого Гітлера, котрий на таємній нараді вищого командування в червні 1941 року наказував, аби «ніколи не допустити, щоб зброю носив хтось інший, окрім німців... Тільки німець має право носити зброю, але не слов'янин, не чех, не козак, не українець...» [23]

На Україні розпочалися масові облави, вивезення населення до III Рейху, жорстокий терор та вбивства сотень тисяч українців у Львові, Харкові, Вінниці, Житомирі, Полтаві, Запоріжжі, Києві, багатьох інших містах України. Лише в одному Бабиному Яру біля Києва було розстріляно 195 тисяч осіб, в даному випадку головним чином євреїв. В період успіхів німецької армії на східному фронті українці-націоналісти підлягали знищенню поряд з рештою населення. ОУН-бандерівці розпочали акції опору; у відповідь на це німці почали застосовувати методи колективної відповідальності, спалюючи села, здійснюючи масові розправи. Наприклад у відповідь на вбивство у 1942 році у Львові двох гітлерівських комісарів німці розстріляли 100 українців, запідозрених у контактах з ОУН-бандерівцями.

Внаслідок посилення терору щодо українського населення почали виникати стихійні українські партизанські групи, котрі організували самооборону. Одночасно члени ОУН розпочали дослідження території та опанування своїм організаційним і політичним впливом діючих самостійно осередків опору. Поряд з ними весь час діяли окремо, постійно розширюючи свій вплив, радянські партизани. Почали створюватись частини Української Повстанської Армії, Головний Військовий Штаб якої виник внаслідок реорганізації Головного Військового Штабу ОУН.

Керівництво ОУН — УПА прийняло тактику партизанських дій та боротьби на два фронти: проти радянських підрозділів і супроти німців, дотримуючись гасла: «Ані Гітлер, ані Сталін!» В 1943 році дедалі більше ускладнюються польсько-українські стосунки. В декларації Крайової Політичної Репрезентації від 15 серпня 1943 року підкреслювалася «непорушність східного кордону». Подібне становище прийняла в березні 1944 р. польська Рада Національної Єдності, котра нагадувала в своїй декларації, що на сході Польщі має бути дотримано польського кордону, встановленого ризьким договором.» [24] Українські націоналістичні елементи від початку німецької окупації добре усвідомлювали наміри польського еміграційного уряду та Делегатури в краї щодо Західної України та Східної Малопольщі. Формулюючи програму боротьби за «Самостійну Україну» вони пристрасно виступали проти планів відбудови Польщі у передвоєнних кордонах.» [25]

Українські націоналісти, прагнучи до українізації земель Західної України також і шляхом витіснення польського населення (в першу чергу військових поселенців — осадників), розпочали в 1943—1944 рр. терористичні акти на Волині, Поліссі, у Східній Галичині та Холмщині.

Німецьким окупантам, котрі терпіли все більші поразки на східному фронті, була на руку боротьба підрозділів ОУН — УПА зі зростаючими радянськими партизанськими загонами. Тому-то органи влади III Рейху нічого не чинили для ліквідації так само чужих їм підрозділів українських націоналістів; не перешкоджали тероризувати польське населення, що започаткував, на думку істориків, самодіяльний та незалежний від політичних центрів ОУН — УПА загін «Бульби» (ним командував Тарас Боровець, за фахом каменяр), повністю ворожий також щодо комуністів. Його збройні групи були розгромлені радянськими партизанами наприкінці 1943 року. «Отак розпочалася трагічна братовбивча

війна. Німці облудно намагалися виконувати роль сторони, котра засуджує «червоні ночі». Насправді саме вони показали зразки того, як позбавитися невигідного населення. Були випадки безпосередніх провокацій. До цього ряду треба зарахувати вербування поляків до поліції, чому спротив чинило польське підпілля, яке реально оцінювало німецькі наміри. Гітлерівці забезпечували обидві сторони зброєю для самооборони.» [26]

Під загрозою чинених бульбівцями, членами ОУН та збройними підрозділами УПА підпалів польських сіл та витіснення з них, а нерідко і вбивств, окремих мешканців (іноді гинули і цілі села), польське населення почало створювати запобіжні табори для самооборони. Найбільшим осередком самооборони польського населення, де перебувало бл. 25 тис. осіб, стала місцевість Пшебраже коло Ківерців, там знайшли притулок також багато євреїв та українців.

В ході знищення населення земель Західної України, від рук українських націоналістів та їхніх союзників гітлерівців гинули головним чином поляки, але також і євреї та українці, котрі чинили спроби опору терористичним акціям та актам насильства. За сприяння радянським партизанам, які воювали проти ОУН — УПА, палали українські села, гинули їх мешканці. Автори постійно мною цитованої «Дороги в нікуди» у розділі, названому «Союзники самооборони», подають ряд прикладів, котрі про це свідчать. «Траплялися випадки переховування поляків, їм допомагали втекти або застерігали перед націоналістами, за що УПА карала смертю, трактуючи такого роду факти, як «зраду». Українське населення, котре мешкало на території Волині та Східної Галичини, у більшості випадків не було вороже настановлене щодо поляків, навпаки, багато поляків з цих земель власне українцям, своїм сусідам, завдячує життям. За допомогу польському населенню націоналісти з ОУН та УПА замордували багатьох українців, нерідко пацифікуючи цілі українські села. Незважаючи на це, багато українців на землях Західної України виступали в обороні поляків.» [27] Треба весь час пам'ятати, що терористичні акції підрозділів українських націоналістів діялися на захід від Збруча, втікаючи за Збруч, поляки знаходили у тутешнього українського населення притулок, розуміння та опіку.

За підрахунками, проведеними на підставі періодичних повідомлень окремих командирів Армії Крайової Делегатурі Уряду «замордовано приблизно 60—80 тисяч поляків на території Полісся, Волині, Холмщини і Надсяння.» [28] Втрати української сторони в ході цієї братовбивчої та відплатної війни не усталені істориками. (Тільки відомо, що в останній фазі боротьби з УПА на території Бескидів і в решті південно-східних регіонів Польщі в 1944—1947 роках загинуло бл. 2 тис. поляків та бл. 4 тис. українців.)

Терористичні акції українських націоналістів проти польського населення полегшували і вигідно ними користувалися гітлерівці. «До польських сіл, котрі встояли перед УПА та іншими націоналістичними терористичними українськими боївками, вступали карні німецькі експедиції, проводили пацифікації, відбирали зброю, арештовували чоловіків, дезорганізовуючи цим оборону таборів і полегшуючи діяльність підрозділам УПА. Гітлерівці неодноразово вдавалися до підступів. Зразком їх підступності є історія з польською самообороною в Малинську, де польське населення повірило запевненням німецьких адміністративних органів і опинилося в ... концентраційних таборах...» [29]

Значна частина з-поміж пронімецько зорієнтованих та воюючих на німецькому боці українців перестала вірити німецьким обіцянкам уже в першій фазі війни, а особливо під час окупації Східної Галичини. Послідовно співпрацювала з німцями переважно фракція ОУН-мельниківців, яка мала значний вплив в Українському Центральному Комітеті. Мельниківці проводили пропагандистську акцію на користь Німеччини, здійснювали м. ін. агітацію до дивізії СС «Галичина», утвореної на території Рейху в квітні 1943 року, тобто тоді, коли німецька армія почала терпіти поразки на східному фронті. Ця дивізія вперше опинилася на фронті лише в червні 1944 року в кількості 11 тис. чоловік, і була остаточно розбита в боях з регулярними частинами Радянської Армії. З уцілілих 7 тис. осіб бл. 4 тис. дезертирували, вступивши до УПА, а 3 тис. зібралися, були повторно переформовані у Наваммері, і діяли в запіллі німецького фронту, виконуючи охоронні та пацифікаційні функції.

Автор книги п. н. «Українське питання в політиці II Речі в 1933—1945 рр.» Ришард Тожецький підкреслює, що «шовінізм українських націоналістів мав глибоке коріння в історичному досвіді цього народу на протязі століть і у міжвоєнний період, був наслідком суспільно-політичної дискримінації, яка чинилася щодо українського народу на його власній землі під чужим пануванням.» [30]

Питання оцінки мети, мотивів та методів дій українських націоналістів і Української Повстанської Армії дуже складне. Крайні засоби дій націоналістів заслуговують осуду, як і всілякі цього роду вчинки. Сучасні дослідження діяльності УПА та ОУН, котрі ведуться істориками, приносять все нові визначення. Тільки спеціалісти можуть оцінити ці події у всій їх повновартісності, складнощах та драматизмі. Зараз йдеться перш за все про те, щоб зрозуміти причини польсько-українських конфліктів, які загострилися в 1918—1919 роках, зростали на протязі усього міжвоєнного періоду, щоби з особливою силою вибухнути в ході II світової війни.

При визначенні джерел польсько-українських драм 1939—1947 років належить пам'ятати, що всі уряди міжвоєнної Польщі проводили помилкову національну політику, зокрема щодо української меншини.

Великі політичні організації періоду II Речі Посполитої вбачали польський державний інтерес в асиміляції українців. Представники ендецького напрямку на чолі з Романом Дмовським та Станіславом Грабським — як доводить Мирослава Папєжинська-Турек — «окреслюючи перспективу національної польської держави, пропонували — і як політики прагнули реалізувати — політику інкорпорації (приєднання.— *пр. перекл.*), відвертої полонізації і колонізації східних просторів держави», в той час як пілсудчики, в т. ч. Тадеуш Головко і Леон Василевський «бачили можливість асиміляції українського населення і використання його для співпраці з польською державою лише шляхом виділення йому певних прав у вигляді автономії для Східної Галичини та самоврядування для Волині.» [31] Здійснювана на Волині програма воєводи Генріка Юзевського, будучи спробою практичної реалізації федераційної політики Пілсудського з 1920 р., була наприкінці тридцятих років занедбана. Волинський експеримент —

додаткове свідчення того, як сильно розходилися інтереси поляків та українців на землях Східної Галичини, коли навіть пропозиція розв'язання проблеми та діяльність Юзевського, яка звичайно не задовольняла українців, не знайшла підтримки серед польської громадськості, бюрократії, католицького духовенства, а ендеками була атакована. Діяльність Т. Юзевського мала служити зміцненню польської державності на Волині (де українське населення складало бл. 80 %) шляхом перетворення українців на лояльних громадян (державна асиміляція) через визнання та пошану до їх звичаєво-культурної відмінності. Юзевський залучав до співпраці діячів колишньої Української Народної Республіки, адресуючи сподівання українців до майбутньої вільної України за Збручем. Він заявляв, що не бачить суперечності між «концепцією незалежної України та приналежністю одвічно польської Волині до Найяснішої Речі Посполитої». Програма Юзевського була найсміливішою серед здійснюваних концепцій національної політики, бо містила визнання існування українського народу, давала змогу українцям розвивати рідну культуру, шкільництво, українізувати церкву [32].

Серед загального нерозуміння українського питання, нехтування національними та політичними сподіваннями галицьких українців, у той важкий період чулися поодинокі голоси прихильників рівноправ'я українців. Тоді вони не знаходили ширшого відгуку у польської громадськості, але сьогодні з різних причин заслуговують на відновлення у пам'яті.

Речники порозуміння з українцями

Першими справжніми речниками порозуміння з польського боку були у XIX столітті окремі вчені, котрі, як наприклад Єжи Самуєль Бандтке чи Зорян Доленга-Ходаковський, мову, якою говорили русини, визнавали мовою окремого українського народу, а не — як більшість — діалектом одного з польських племен. Серед них і Ярослав Дамбровський чи Людвік Мрочковський, котрі побачили швидко прогресуючий народотворчий процес серед українців і білорусів та визнали за цими відроджуваними народами право на власну долю на своїй землі, чим порвали з концепцією Польщі в кордонах з-перед розподілів.

Так само у міжвоєнний період існували серед польських угруповань невеликі групи прихильників порозуміння. Одним з найвизначніших представників ідеї полюбовного розв'язання українського питання був уже цитований Мар'ян Здзєховський, погляди котрого заслуговують на згадку хоча б через те, що багато передбачень цього письменника-мислителя збулися. Проголошувані М. Здзєховським гасла рівноправ'я всіх народів, спиралися на універсальні християнські вартості. Ці вартості він протиставляв поширюваній серед різних народів деструктивній націоналістичній ідеології. У рефераті, виголошеному в 1923 році на рільничому з'їзді у Вільнюсі, де були присутні делегати зі всієї Польщі, висловлюючись по темі «Польська ідея на Кресах», Здзєховський назвав цю справу темною, бо вона тісно пов'язувалася з національним питанням. Час, свідком якого він був, учений окреслив як епоху «розперезаних і шалених націоналістичних жадоби та пристрасті». Цей націоналізм, котрий належало відрізняти від патріотизму, став — на думку М. Здзєховського,— «таким же лихом, яким у XVI—XVII століттях був релігійний фанатизм,» який нищив у людині моральний розсуд, призводив до масових злочинів і здичавіння, найяскравіші ознаки якого Здзєховський добачав у американській організації Ку-Клукс-Клан, метою якої було очищення Америки від чужих нашарувань та кольорового населення. Тому Здзєховський закликав почати з того, щоб «поглянути на самих себе у цьому побільшувальному зеркалі, аби цей образ пройняв нас рятівною грозою». Як людина з прикордоння різних культур, родом з Вільнющини, письменник-мислитель, бачучи майоріючий на Замковій Горі прапор з Орлом (Білий Орел — герб Польської держави.— *прим. перекл.*), але без Погоні (Погоня — герб Литовської держави.— *прим. перекл.*). відчував «завданої собі кривди», але це був лише голос серця, бо бачив і розумів також і те, що тоді концепція Литовської держави в унії з Польщею була нереальною. Це не означало, тим не менше, що «слушною була націоналістична концепція, відповідно до якої ці землі було включено до Польщі і позбавлено окремішності», оскільки «для полонізації ми заслабі,— підкреслював Здзєховський,— рекомендувати зараз, як це робиться у деяких наших газетах фашистські методи,— це значить не бачити чим є фашизм, не розуміти того, що народитися він міг лише на грунті психіки, зовсім відмінної від нашої.» [33]

Інтересам та егоїстичним прагненням націй і національних груп автор реферату протиставляв залагоджуючу політичні суперечності універсалістичну християнську ідею великої родини народів, символами котрої у середні віки було Папство та Німецька Імперія. Одночасно з початком Реформації державні інтереси зайняли місце християнського універсалізму, що призвело до культу держави, як святині. Польська думка XIX століття — вважав Здзєховський — протиставляла націю Державі, мріючи про всезагальну гармонію народів, бо народи в людстві є тим, чим ноти в акорді, здійснення на практиці цієї гармонії буде, за висловом Красінського «перенесенням сфери політики у сферу релігії». Національна ідея, що розвивалася у дусі християнського універсалізму, занепала після 1848 року, коли її витіснила концепція нації-держави, яка стала метою та предметом культу. І щосильнішими почуваються нації-держави, тим більше зростає їх ненаситність.

Усі роздуми, представлені у рефераті, мали обгрунтувати неминучість «широкого задоволення вимог національних меншин», меншин єврейської, литовської, білоруської, і в першу чергу української. Українському питанню Здзєховський приділив немало уваги у своїх історико-публіцистичних нарисах [34]. Їх аналізові належало б присвятити окрему розвідку. Тут обмежуся лише нагадуванням про кілька моментів, котрі, на думку ректора Університету Стефана Баторія у Вільнюсі, стали б у пригоді для оздоровлення взаємовідносин поляків і русинів «для добра не лише Галичини, але і для всього народу». Найпридатнішим місцем праці для «братерства Польщі і Русі» Здзєховському видавався Львів, але (переконаний Еразмом Пільтцем, що стосунки, які панують у цьому місці, розчарували не одного прихильника польсько-українського єднання), він обрав Краків. Бажання працювати у Львові відбивала поведінка частини русинів та розмови з проф. Михайлом Грушевським, хоча «можливо, що нехіть ця частково виникла і з нашої вини», писав Здзєховський у нарисі «Польща після 1863 р.», цитуючи Митрополита Шептицького: «Залишимо — казав мені

Митрополит Шептицький, коли вперше я отримав у нього дозвіл на відвідини,— політику в стороні, вона не залежить ні від вас, ані від мене. Але я би радив панові зробити один дослід: спробуйте у цьому місті, котре для них є національною святинею, уживати на протязі цілого дня руської мови, тобто звертайтесь нею до кожного, з ким будете мати справу, чи то в установі, чи у крамниці, а чи в кав'ярні; ручаюся, що зіштовхнетеся не з одним грубіяном.»

Ці «характерні і, здається, слушні слова,» — як їх окреслив сам Здзєховський,— він тримав у пам'яті, пишучи свою статтю «Про польсько-руську суперечку» для «Тигодніка Москевскєго», котра визнана об'єктивною, незважаючи на те, що порушено таку дражливу тему. Тому не дивно, що такий визначний знавець усієї слов'янщини нагадував думку публіциста Олександра Єльського з Мінщини, котрий доводив, що належить «поступатися, давати русинам усе, чого захочуть, хоча б зі збитком для нас, краще ампутація одного члена, аніж гангрена усього організму.» Здзєховський також постійно підтримував Міхала Бобжинського (1849—1935), програма котрого міститься у словах, сказаних Станіславом Тарновським у 1866 році, на них посилався Бобжинський: «Тут у Галичині не переслідувати, а зрощувати, доглядати руську народність, а зміцніє вона над Дніпром; тут у Львові (треба) дати їй розвинутися, а незабаром всмоктуватиме вона у себе соки з Волині, Поділля і України... Буде Руссю, але Руссю, братньою Польщі і відданою одній справі.» [35]

Навколо проблем української меншини в ПНР

Друга світова війна принесла інакше вирішення польсько-української проблеми, аніж сподівалися довоєнні українські організації та польські уряди і політичні партії. Українська сторона досягнула в основному однієї з цілей, до якої прагнули всі угруповання і політичні партії, а саме об'єднання України, але не того, на яке сподівалися українські націоналісти, а того, яке здійснили комуністи. [36]

Після усталення в 1945 році східного кордону, на польському боці зосталися землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, площею 19 500 км^2, насе-

лені українцями, які тут мешкали від часів Київської Русі. Зі статистичних даних, поданих у ході наукової сесії ПАН в 1959 році, випливає, що перед виселенням у Польщі нараховувалося щонайменше 1 061 920 українців. У межах домовленості про репатріацію від 15 жовтня до кінця 1946 року до СРСР переселено 480 тис. осіб. Після закінчення чинності домовленості про репатріацію близько 300 тис. українців було охоплено т. зв. акцією «В». Їх переселено на Воз'єднані Землі, починаючи від Сувалків і Ольштина через Гданьськ, Кошалін, Щецін, до Гожова, Зеленої Гури, Вроцлава і Катовіц. Переселенців планово розміщено по селах малими групами, так, щоб числом вони не перевищували 10 % від польського населення, а також аби не мешкали в безпосередньому сусідстві одні з одними. У цьому випадку аргумент, що поляки також зазнали переселення зі сходу, неспівмірний і може стосуватися лише обміну населенням між Польщею та СРСР, в результаті котрого поляки опинилися серед поляків, без загрози втрати власної самосвідомості, на що були приречені переселені в 1947 році українці. Крім того, переселення в середині 1947 року (впору сінокосу, в час наближення жнив), коли освоєння здобутих земель тривало вже два роки, спричинилося до того, що українці отримували завідомо повністю спустошені або знищені рештки понімецьких господарств та т. зв. чвораки, фільваркові бараки, часто зі спільним обійстям і розділеним між кількома господарями одним великим будинком для інвентарю, іноді без вікон, дверей, а навіть покрівлі чи однієї стіни. При всьому цьому вони не могли розраховувати ні на яку допомогу з боку місцевої влади.

Проблеми української меншини ненадовго викликали зацікавлення в 1956 році. Тоді вперше майже після десяти років по виселенні, було вислухано вимоги населення, навіть проінформовано громадську думку про проблеми українців, про що свідчать наступні фрагменти зі статті К. Залєйського, уміщеної в тижневику «Право і Жицє».— 1956.— № 7 (від 29.VII), котрий повідомив про виступи на І з'їзді новоствореного Українського Суспільно-Культурного Товариства, який відбувався в Палаці Культури у Варшаві: «Приголомшливі промови. Розв'язалися язики, вибухли затамовані

жалі. Дехто оскаржує владу і усіх поляків. Спалені села, грабунки, ув'язнення невинних, нарешті виселення. Отримали найгірші господарства. Злостивість наших сусідів — поляків при мовчазній згоді влади. Лавина прикладів. Адже делегати зі всієї Польщі. Найбільше українців понад Одрою, значна кількість у Кошалінському та Ольштинському воєводствах. Загалом близько 200 тис. Домагаються шкіл, книжок, церков, будинків культури. Мають слушність. Хочуть повернутися додому до Лісної, Сянока, Горлиць, Грубешова — не знаю чи слушно. З напруженням слухають промову міністра Яросінського. Він говорить від імені уряду. Він визнає, що українці зазнали численних кривд, котрі треба виправити. Однак міністр каже, що не бачить можливості масового повернення. Воно можливе лише у виняткових випадках. Делегати — знову своє: «Я хочу повернутися.» Вимагають скликання комісії, котра б дослідила можливість і організувала повернення... Виходжу з Палацу приголомшений. Якщо лише половина з того, що було сказане, це правда — то як ми, поляки, виглядаємо? Звідки у нас стільки шовінізму, хворобливої погорди до чужих, звідки брутальна полонізація? Де наші традиції? Де наша законність?»

Після майже тридцяти років, що минули від І З'їзду УСКТ, матеріальне становище українців у Польщі не відрізняється від становища польського населення. Оті українські «хлібороби» досягають, нерідко у складних умовах, дуже добрих результатів у рільництві.

Є місцевості, як напр. село Остре-Бардо в колишньому Бартошицькому повіті, де можна зустріти жінок, дітей і чоловіків, котрі годинами тягають, щодня, уже без малого 40 років, повні відра води, харчу для худоби та свиней, а також молока до та із віддалених від житла (часом на 300—400 м.) обор чи криниць. Селяни тут працюють на грунтах IV категорії, незважаючи на це, як випливає з підрахунків мешканця села Андрія Дембіцького, вони продають державному секторові рільничої продукції на 60 тис. злотих з 1 га. Середня врожайність з 1 га (4 видів зернових) складає 35 ц, льону — 45 ц, картоплі — 400 ц. Село, як і сусідні Стопки чи Тросіни, населене переважно українцями. Такі анклави по 20—30 родин виникли через те, що ніхто з поляків, через велику віддаленість від міста,

відсутність доріг та зруйновану забудову не схотів селитися. Тому усе це було залюднене «елементами з операції В».

Українське населення тут, однак, все ще наштовхується на вияви неприязні з боку сусідів-поляків, на ворожість і прізвиська на зразок «українські бандерівці», «бандитське насіння» і т. п.

Схожі ситуації, досить часто подибувані, свідчать про те, що багато ще треба зробити, аби знайшли практичне застосування формально гарантовані конституцією ПНР права української меншини на вільне вживання і розвиток рідної мови.

Досвід уже майже сорока років по війні указує на те, що замало лише діяльності УСКТ і пунктів навчання української мови, число котрих у 1979/80 шкільному році знизилося до 29 зі 152, які існували в 1958/59, а лічба учнів знизилася відповідно з 2602 до 545.

Необхідно в першу чергу зламати стійкі упередження, що ізолюють життя української меншини, котре постійно нуртує підземним потоком. Цієї ситуації аж ніяк не в стані змінити гуртуюче лише 6 тис. членів, тобто бл. 2—3 % проживаючих у Польщі українців, об'єднання УСКТ, разом зі своїм друкованим органом «Наше Слово» і альманахом, кількома читальнями, мистецькими колективами, пунктами навчання української мови, єдиною неповною середньою школою в Білому Борі, середньою в Легніцах і Горлові Іловецькому (де поряд з програмою обов'язковою в польській школі-ліцеї і здійснюваною польською мовою, додатково викладається українська мова). УСКТ в досить обмежених розмірах займається поширенням та популяризацією української культури та мистецтва, як правило лише у своєму середовищі. Виходові поза межі УСКТ зі своїми досягненнями аж ніяк не сприяє устояна атмосфера неприязні і небажання польського населення, а також прийнята командою Герека 20.02.1976 р. на Пленумі ЦК ухвала «Про поглиблення патріотичної єдності народу, про зміцнення держави і розвиток соціалістичної демократії, заснованої на принципах «однорідної етнічно польської державності».

Програмне оголошення вищості одноманітного суспільства над змішаним, і то ще в 70-х роках XX століття, в державі, котра і так уже давно є країною з мрій

ендеків, країною мало не однорідною етнічно, національно та релігійно (усі національні меншини складають близько 2 %), призвело до того, що в Польській Народній Республіці — спадкоємниці цивілізаційних і культурних надбань I та II Речі Посполитої,— безкарно, серед білого дня, за тихою згодою консервативної влади і мовчазним дозволом громадської думки потоптано безліч безцінних «олтарів минувшини», будованих від часів Ягеллонів творцями різних народів та націй, котрі вміли жити в єдності, але не в нівелюванні; таке співіснування, відновлене хоча б у незначних розмірах, служило б відкритості до всього іншого, чужого, але оригінального, вартісного та гідного пізнання. Взаємопізнання та взаємозбагачення поляків і українців допровадило би до злому все ще існуючих упереджень, розв'язання конфліктних ситуацій та створення тривалих підстав для добросусідських, не деструктивних, а творчих стосунків поміж двома народами, а це в свою чергу запобігало б замиканню в собі, консервуванню одвічних претензій, неприязні та ворожості стосовно чужих, а нерідко й своїх, тільки дещо відмінних, але в цілому спрямованих на досягнення тої ж мети.

Нехтування потребою і можливістю пізнавальних зустрічей поляків з українцями призводить до того, що уже безповоротно гинуть останні цінності, котрі б могли слугувати взаємозбагаченню, і зникають місця, де такі зустрічі могли б відбуватися. Гаснуть один за одним вогні християнського духовного життя в покинутих (внаслідок переселення віруючих) і щоразу підупадаючих церквах, котрі становили оту єдину, зматеріалізовану безцінну вартість, визволяли нові надії та ховали найпотаємніші прагнення їх будівничих. Вмирають цвітучі як в поезіях Шевченка вишневі сади, нащеплені українськими «гречкосіями». Усихають криниці, викопані козаками там, де вони колись пасли коней. У садах при спалених будинках ростуть густі трави, а луки вкрилися купами вільх. Зникли горобці — нерозлучні супутники людських осель. Знищення і вилюднення Бескидів мало своїм наслідком повторне здичавіння землі, такою великою працею освоєної од віку русинами, котрі як громадяни тої ж держави — I Речі Посполитої, ходили горами зі своїми отарами аж до

Кракова, у той час, коли королі надавали польській шляхті врожайних земель під Києвом.

Внаслідок переселення українців «до кінця 1947 р. лише у трьох колишніх повітах південно-східної Польщі — сяніцькому, ліському та устрицькому, було полишено 276 сіл і понад 27 тис. господарств... Незважаючи на те, що процес заселення Бескидів, започаткований вже у кінці сорокових років, призвів до створення 6 тис. господарств, однак надалі існує тут (все ще 21 тис. необроблюваних господарств.— *В. М.*) ряд місцевостей, що залишаються лише назвами на мапі, але повністю позбавлених сталого населення.» [37]

Зараз Бескиди знову стали принадною розвагою для мисливців та туристів. Як можна довідатися з розділу п. н. «Об'єкти національного культу» у книзі про туризм зазначеного регіону: «У програмі напевне усіх автомандрівок по Бескидах є пам'ятник (відкритий в 1962 році) пам'яті загиблого генерала Кароля Свєрчевського-Вальтера, що знаходиться в Яблонках біля Балигороду. Відомий багатьом туристам обеліск, присвячений службовцям МО (народної міліції.— *прим. перекл.*), полеглим у боротьбі з бандами, знаходиться на узгір'ї Камьонка у центрі Тісної.» [38] Але поруч з програмами і трасами для автобусних прогулянок існують у цих місцевостях туристичні стежки, міряючи котрі, можна побачити щось відмінне, аніж крізь шиби автобуса, про що свідчать враження скажімо Уршули Яніцкої-Кривди:

Іду крізь села, вільхою поросли,
слідами стежок, кладовищем плотів,
за порогом церкви, заростої бур'янами,
обтираю іконам заплакані обличчя.
А на могилах з перегнилими хрестами
заплітаю гнучкі галузки барвінку
і у заростих шипшиною хижах
вішаю павутиння серебристі корони.
Сиджу на межах, де терпка тернина,
мандрую полем, де скрадається в'юнок,
крізь травами поросли все нові
дороги, які кінчаються в померлих садах.[39]

(Дослівний переклад.— *прим. перекл.*)

Чи можна сьогодні вірити, що «бездомний Христос з лемківської каплички», який тихо молиться щовечора посеред покинутих садів, знову оселиться між білих

лілей у відбудованих, нерідко сьогодні неприступних українцям церквах? Чи не згасне світло принесених туди предковічних євангелій, якими наставлялися на шлях порятунку все нові покоління синів і дочок цієї землі? Чи зможуть вони повернутися до рідної сторони, де по шести днях, сповнених праці, зайнятих повторним господарським освоєнням кам'янистих схилів гір, зібравшись перед іконостасами у своїх церквах, зможуть возносити найгарячіші, благальні і вдячні молитви до Господа нашого, Ісуса Христа і Пресвятої Богородиці, кладучи на грудях інакше, ніж латинники — зправа наліво і трикратно — той самий знак перемоги над смертю через терпіння і смерть, згадуючи «ім'я Отця і Сина і Святого Духу»?

Українцям, котрі мешкають у Польщі, прадавнім громадянам цієї держави, належаться ті ж, що й полякам, права на повну свободу віддавати шану Богові у обряді своїх предків у церквах з внутрішнім убором, який відповідає вимогам візантійсько-слов'янської літургії. Вони повинні отримати сприятливі умови для вільного вживання та розвитку батьківської мови і примноження цінностей та здобутків цивілізації та культурних традицій власного народу.

Тепер у Польщі українське питання не є, так як це колись було у II Речі Посполитій, значною суспільною чи політичною проблемою, котра стосується кількамільйонної людської маси. Сьогодні воно є перш за все моральною проблемою, котра ятрить щоразу більше сумління полякам, свідомим того, що та невелика (бл. 500 тис.) кількість розпорошених по всій Польщі українців має все більше труднощів у збереженні національної самосвідомості і підтриманні своєї відрубності серед неприхильного до неї польського суспільства.

Створення для українців можливості всебічної народної освіти, пізнання власних коренів, дозволило б їм відновити національно-культурну суб'єктність, а це в свою чергу сприяло б ознайомленню з українською культурою їхніх польських співгромадян. Польський споживач мав би набагато менше труднощів з прочитанням багатьох природно вросли у польський цивілізаційний контекст слідів української культури, котрі для післявоєнних поколінь поляків стають щоразу менш читабельними (згадати хоча б про цілий ряд незрозумілих

виразів та реалій у творчості письменників, приналежних до «поетичної української школи» з Юліушем Словацьким та Северином Гощинським на чолі, чи нерозуміння чому для більшості польських романтиків втіленням свободи стали в першу чергу українські козаки).

Збагачуючись таким чином, а одночасно отримуючи шанс правдивої репрезентації, українці в Польщі стали б провідниками по прикрашених українськими акцентами палатах польської культури, а також послами культури свого народу, який сьогодні налічує бл. 50 млн. осіб та проживає, в основному, у безпосередньому сусідстві з поляками.

Таке, по-справжньому гуманне укладення стосунків із сусідами є потрібним, корисним і можливим. Таким мав би бути і — я вірю — буде завтрашній день поляків і українців.

З думкою про майбутнє

Польсько-український діалог нелегкий, але є надія, що розпочаті спільні важкі розмови поляків та українців не обірвуться, а будуть провадитися й далі по-партнерськи і виявляться конструктивними, призведуть до створення тривалих основ добросусідського співжиття, взаємопізнання і творчого взаємозбагачення. Це стане можливим тоді, коли поблякнуть «червоні ночі» Волині та «заграви у Бескидах», які все ще заступають собою всесвіт одвічних польсько-українських стосунків, що розвивалися раз гірше, раз краще, а іноді вибухали з жорстокістю, можливою тільки у громадянських війнах, позначених кров'ю, як перша біблейська родина.

Аби польсько-український діалог міг бути партнерським, щирим та творчим, повинні бути дотримані наступні умови. В першу чергу з українця необхідно зняти тавро «гайдамаки-різуна» [40], «бандерівця-бандита», дуже глибоко закорінене у побутовій психології в Польщі, а вираз «українець», «український» повинен з'являтися не лише в негативному контексті, але й у нейтральному та позитивному, як от щодо українських культури, письменства, музики й малярства, у шкільних підручниках, енциклопедіях, а також у засобах масової інформації, газетах, часописах, по радіо та на телебаченні.

«Однак у психологічній атмосфері, в якій живуть у Польщі українці — як слушно зауважили молоді католики з Любліна,— вирішальною є не політика влади, а ставлення польської громадськості та польського Костелу». Ставлення ж польської громадськості та ставлення впливаючого на цю громадськість Костелу лочне мінятися на краще, якщо в осередках підготовки катехитів та священиків буде запроваджено предмет чи принаймні цикл лекцій або повідомлень, на яких слухачів інформуватимуть про існування, характер і сутність літургії, молитв та релігійних обрядів візантійсько-слов'янського варіанту християнства. Зовсім ідеальною була б ситуація, коли б, розуміючи сутність літургії візантійсько-слов'янського обряду, віруючі та духовенство Римокатолицького Костелу хоча б раз у житті взяли участь у такому Богослужінні. Тоді б не було, напевне, таких ситуацій, коли студентка в розмові про українців у Польщі питає: «Чи українці вміють хреститися?» — а парафіянка римокатолицького визнання, котра молиться в тому ж Божому Домі, що і її сусідка грекокатолицького визнання, побачивши процесію віруючих грекокатоликів — коментує: «Дивіться, дивіться, їх Мати Божа схожа на нашу.»

Як бачимо, все ще актуальними залишаються відповіді, дані п'ятдесят років тому визначними знавцями українського питання Станіславом Лосем та Мар'яном Здзєховським, що коли йдеться про проблему українопольських стосунків, то «немає рецепту негайного оздоровлення ситуації. Немає його між іншим через те, що ми нічого про Україну не знаємо і знати не хочемо.»

А вистачило б, аби у костелах різних міст Польщі, подібно як у краківському монастирі оо. Домініканів, у межах щорічних екуменічних тижнів для віруючих латинського обряду правились греко-католицькі меси української версії (це парадокс, що потрібен екуменічний тиждень, аби католики прийшли до католиків). Такі «екуменічні» (екуменізм — рух за об'єднання усіх Християнських Церков, а також найбільших віровизнань на засадах гуманізму та толерантності.— *прим. перекл.*) зустрічі можуть відбуватися у Кракові, де іноді задовільняють звичайну людську цікавість, але не відбуваються в костелах на Воз'єднаних Землях і в церквах південно-східних регіонів країни, в яких уже

багато років моляться окремо і в різні години грекокатолики та латинники. Подібна практична лекція «екуменізму» придалася б не одній громаді. Спільна участь поляків та українців у Богослужіннях, ведених греко-католиками, стала б тим першим кроком у напрямку пізнання і взаємозближення, і тоді новим господарям церкви не заваджали б коштовні іконостаси, котрі являють собою розбудовану балюстраду, бар'єр, котрий колись розділяв пресвітеріум від нефу зі святощами; сьогодні іконостас єднає людей з Богом.

При щонайменшій крихті доброї волі, знання, розуміння і прагнення вибачати та будувати, а не руйнувати, на тому, що сьогодні розділяє, може виникнути те, що буде пов'язувати, зближувати, єднати. Процесові аутентичного пізнання та зближення поляків і українців, який розпочинається у Польщі, надав однієї з конкретних форм о. Леон Канторський 3 червня 1984 р. у костелі св. Кшиштофа у варшавській Подкове Лясней під час урочистої св. Меси, відправленої у східному обряді (грекокатолицькій українській версії), з наміром польсько-українського поєднання здійсненої в сослужінні, і під час котрої виголосив польською мовою проповідь о. Йосафат Романик — провінціал оо. Василіантів у Варшаві. Спільна участь поляків і українців у цій євхаристії стане — я вірю — початком справді християнського поєднання між обома народами, котре, однак не зможе зрости, зміцніти і розповсюдитися без ознайомлення з позиціями, прагненнями та мріями найвизначніших творців культури, письменства і української думки, як от: у XI ст. Митрополита Іларіона, у XII — Кирила Туровського та автора «Слова про Ігорів похід», у XIII — Серапіона Володимирського та авторів «Галицько-Волинського літопису», в XIV — автора «Слова Адама до Лазаря у пеклі» і Григорія Цамблака, в XV — Митрополита Ісидора і творців козацьких дум, у XVI — архітекторів унії в Бресті, русинів Кирила Терлецького та Івана (Іпатія) Потія, в XVII — Мелентія Смотрицького, Івана Вишенського, Йосафата Кунцевича чи Петра Могили, у XVIII — Івана Величковського і Григорія Сковороди, у XIX і XX — Тараса Шевченка, Миколи Драгоманова, Лесі Українки і цитованого вже Олександра Довженка, а поміж сучасними нам — Олеся Гончара та Ліни Костенко.

Коли поляки сягнуть по твори цих та багатьох інших діячів української культури і думки, коли ще раз візьмуть до рук «Гайдамаків» Шевченка, і як просив поет, уважно прочитавши цю поему, задумаються над тим хто кого, а найперш де і за що гнобив, переслідував, руйнував і убивав, тоді може буде нарешті зрозуміла ідея, висловлена поетом у приміщеній наприкінці цього твору «Передмові» — у якій читаємо між іншим: «Слава Богу, що минуло» — а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слов'янська земля.»

Та й у своєму поетичному посланні «Полякам» Шевченко просив друзів-ляхів, аби подали руку козакові, бо вірив, що «знову іменем Христовим Ми оновим наш тихий рай»,— а наслідуючи «Осії. Глава XIV» на повен голос провіщав:

Правда оживе,
Натхне, накличе, нажене,
Не ветхеє, не древлє слово
Розтлєнноє, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...

ПРИМІТКИ:

[1] M. Zdziechowski. Pierwiastek zachowawczy w idei ukraińskiej // Przegląd Współczesny.— 1937.— No 3,4. Цит. за: M. Zdziechowski. Widmo przyszłości.— Wilno.—1939.— S. 154.
[2] Ibid.— S. 195.
[3] Wrona J. Turystyka w regionie bieszczadzkim.— Wrocław, 1983.— S. 11—12.
[4] Довженко О. Україна в огні.— К.— 1990.— С. 234.
[5] Brzoza J. Ziemia.— Wyd. III. (nakład 10 300 egz.).— Katowice, 1981.— S. 255.
[6] Див.: Dowżenko A. Zaczarowana Desna i inne opowieści filmowe./ Przełożył S. E. Bury.— Warszawa, 1976.
[7] Wiśniewska K. M. Zagadnienia narodowościowe w powstających państwach narodowych. Niektóre aspekty.— In op.: Problemy historii Słowian i Europy Środkowej w XIX i XX wieku. / Red. w-wa B. Sasowa.— Wrocław, 1982.— S. 141.
[8] Niedziela Z. Słowiańskie zainteresowania pisarzy lwowskich w latach 1830—1848.— Kraków, 1966.— S. 76.

[9] Feldman W. Na posterunku.— Lwów, 1902.
[10] Batowski N. Rozpad Awstro-Węgier 1914-1918. (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne). Wyd. 2.— Kraków, 1982.— S. 291.
[11] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej 1922—1926.— Kraków, 1979.— S. 282.
[12] Пор.: Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864—1945.— London, 1967.— T. 2.— S. 621.
[13] Szcześniak A., Szota W. Z. Droga do nikąd. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce.— Warszawa, 1973.— S. 16.
[14] Ibid.— S. 17.
[15] Ibid.— S. 19.
[16] Пор.: Kościół w II Rzeczypospolitej. / Pod red. Z. Zielińskiego, S. Wilka.— Lublin, 1980.— S. 228, 235.
[17] Пор.: Chrzescijanin w swiecie.— 1982.— Nr 108.— S. 50—89.
[18] Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy (1919—1926). Węzłowe problemy ideologiczne.— Kraków, 1962.— S. 268.
[19] Szcześniak A., Szota W. Z. Op. cit.— S. 21.
[20] Zeszyty Historyczne.— 1983.— Nr. 65.— S. 17—18.
[21] Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939—1944) // Dzieje Najnowsze.— 1981.— Nr. 1—2.
[22] Szcześniak A., Szota W. Z. Op. cit.— S. 16.
[23] Ibidem.
[24] Ibid.— S. 164.
[25] Ibid.— S. 163.
[26] Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy 1933—1945.— Warszawa, 1972.— S. 194—195.
[27] Szcześniak A., Szota W. Z. Op. cit.— S. 16.
[28] Ibid.— S. 170.
[29] Ibid.— S. 171.
[30] Torzecki R. Kwestia ukraińska...— S. 11.
[31] Papierzyńska-Turek M. Op. cit.— S. 7.
[32] Пор.: Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939.— Wrocław.— 1979.— S. 178, 233.
[33] Zdziechowski M. Op. cit.— S. 1—4.
[34] Українська тематика з'являється у таких роботах М. Здзеховського: Polska po roku 1863 // Przegląd Współczesny.— 1932.— Nr. 117—118; Ukraina a Rosja. Trylogia Bohdana Łepkiego. // Słowo.— Wilno.— 1938.— Nr. 111, 118, 132, 139 та інших.
[35] Zdziechowski M. Polska po roku 1863.
[36] Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie...
[37] Wrona J. Op. cit.— S. 12.
[38] Ibid.— S. 24.
[39] Janicka-Krzywda U. Góry 511.— Kraków, 1983.— S. 20.
[40] Janion M. Wstęp.— In op.: Goszczyński S. Zamek Kaniowski.— Warszawa, 1958.— S. 9.

Перекладено українською мовою з публікації у часописі: Znak.— Nr 313—315.— S. 155—183.

Сергій ЛИЛИК

ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН: ПОГЛЯД З УКРАЇНИ

Український і польський народи історично приречені бути сусідами — це об'єктивний факт, який, як здається, ще не повністю увійшов до свідомості українців та поляків. Здавалося б, що життєві інтереси наших народів потребують двосторонньої приязні, співпраці, врешті просто добросусідських стосунків. Однак історія українсько-польських взаємин складалася протягом століть далеко не просто, часто трагічно і болісно. В ім'я майбутнього України і Польщі з минулого належить робити висновки, уникати повторення конфронтацій, адже наприкінці XX століття вага політичних помилок і конфліктів надзвичайно висока. Хай уже мене вибачать читачі за такі очевиді ствердження, однак в минулому стосунки українського і польського народів занадто вже переповнені спробами силового вирішення взаємних суперечностей...

Історичні аналогії взагалі-то мають досить умовний характер, але припустимо використовувати їх для певних узагальнень, особливо при спробах прогнозувати можливі варіанти розвитку стосунків традиційних сусідів, з урахуванням витворених на протязі століть особливостей національної самосвідомості та поведінки, стереотипів образу «супротивної сторони», достатньо стабільного геополітичного розташування тощо. На наш погляд, на одній з таких історичних аналогій варто було б зупинитися докладніше.

На початку XX століття Україна і Польща не мали власної суверенності, їхні національні території було пошматовано чужими державними кордонами. Землі України перебували у складі Австро-Угорської та Російської імперій, Польщі — також і у складі Німеччини. У цих умовах життєздатні сили обох народів провадили боротьбу за національне визволення і самовизначення.

Щось подібне відбувається сьогодні на наших очах. Польща скинула кайдани неосталінізму та перетворюється із сателіта радянської імперії на повноправного суверенного суб'єкта європейської і світової політики.

Процеси національного та демократичного відродження розгортаються також в Україні. Ще декілька років тому вона була національною і культурною напівруїною з ампутованим політичним життям, а сьогодні в Україні вирує народна активність, відроджуються давні і формуються нові політичні традиції, йде процес утворення реальної багатопартійної системи. На березневих виборах 1990 року Демократичний блок здобув перемогу в трьох галицьких областях і у місті Києві, став впливовою фракцією у складі Верховної Ради України. Історичний досвід свідчить, що кінцевою метою, завершенням процесу національного відродження є досягнення державного суверенітету; і цілком закономірно ця вимога заволоділа в Україні свідомістю багатомільйонних мас, постала на порядку денному. Звичайно, даються взнаки довгі десятиліття сталінської деспотії та неосталіністського «застою», відмінності у рівні національної та громадянської зрілості різних регіонів 52-мільйонної республіки. Тому таким несподіваним і вагомим є здобуток останніх 2—3 років.

На початку століття, а саме у 1918—1920 роках, конфлікт поміж відродженими українською та польською державами мав згубні наслідки для обох народів. Звичайно, насамперед для українського, який втратив реальну державність, був знову розмежований чужими кордонами. Чому так сталося? Відповідь на це питання залишається гостро актуальною. Можна відшукати окремі помилки, тактичні промашки обох сторін. Але є причини і принципового рівня. Україна не заперечувала права польського народу на державне існування на його власній етнічній території. Натомість Польща заперечила подібне право українського народу. Найяскравішим доказом цього стала інтервенція проти Західно-Української Народної Республіки, окупація Східної Галичини, а потім Західної Волині, закріплені на певний час Ризькою угодою 1921 р. та рішенням конференції послів Антанти 1923 р.

Очевидно, у більшості польських читачів термін «окупація» стосовно Східної Галичини чи Волині викличе вибух негативних емоцій і масу заперечень. Але у свідомості мільйонів українців, які складали переважну частину населення, були історичними господарями цих земель, насильницьке запровадження влади польської держави стало власне окупацією, і це — незаперечний

факт. Він лише підкреслюється феноменом толерантного ставлення ЗУНР до національних меншин, зокрема до польської, що знайшло вияв у визнанні її національно-культурної автономії. Навіть закон про вибори до сойму ЗУНР передбачав вибори за національними куріями, пропорційними чисельності українців, поляків, євреїв та німців.[1] Натомість болісною раною в серці кожного українця стала трагедія близько 100 тисяч галичан, ув'язнених польським урядом у концентраційних таборах у Стшалкові і Вадовіцах, Домб'є і Пікуличах, Ланьцуті і Дембліні, Львові і Чорткові, у берестейських «бугшопах». Там гинули не лише полонені стрільці та старшини Галицької Армії, але також урядовці ЗУНР, українські громадські та кооперативні діячі, інтелігенція і прості селяни.

Конфлікт 1918—1920 років був вирішальним у програмуванні перебігу українo-польських взаємин наступних десятиліть. Окупація західноукраїнських земель не принесла польському народові ані щастя, ані гарантованої державної безпеки, ані внутрішнього громадянського миру. Спираючись на різноманітні форми громадської самоорганізації, на мережу кооперативних, культурно-просвітянських, молодіжно-спортивних організацій та на активну позицію греко-католицької Церкви, український національний рух переконливо продемонстрував свою життєздатність. В той же час, у боротьбі з ним, польська держава покладалася на примусові адміністративні заходи і масові репресії, спиралася на консервативні суспільні верстви. Криваві «пацифікації» 1922, 1930, 1938 років, організація концентраційного табору в Березі Картузькій, руйнування української освіти, штучне обмеження соціально-економічних прав українського населення і його організацій — усе це лише загострювало існуючі національні антагонізми, нагромаджувало потенціал ненависті. Національне протистояння вийшло поза межі суперечностей окремих соціальних верств (наприклад польських поміщиків і українських селян), пронизало усе суспільно-політичне життя. Підсумком цього було послаблення польської держави, і то в умовах, коли на її східних і західних кордонах зростала загроза двох тоталітарних монстрів — сталінського Радянського Союзу і гітлерівської Німеччини.

Суттєва обставина: якщо на початку XX століття український національний рух розвивався виключно на демократичних засадах, то під впливом поразки ЗУНР і УНР відбувається його розшарування, з'являються антидемократичні, тоталітарні течії. Головним «винуватцем» цього був зовсім не гітлеризм, якого на початку 20-х років просто не існувало, а політика Радянської Росії і Польщі стосовно України. Внаслідок руйнівного впливу сталінізму комуністичний напрямок на Західній Україні у 30-і роки практично зійшов з політичної арени, натомість набрала силу інша форма максималізму, а саме ОУН, яка задля досягнення національної мети вважала припустимим застосування будь-яких методів, включно з терором. Перші постріли з цього боку пролунали задовго до 1939 року.

Здавалося б, початок 2-ї світової війни повинен був пом'якшити українo-польські суперечності перед загрозою спільних небезпек. Але цього не сталося. Знову ж таки, можна було б перелічувати конкретні помилки й провини кожної сторони, особливо на низовому рівні, наводити приклади безпосередніх провокацій з боку каральних органів третіх сторін. Але навряд чи такий шлях дискусії є плідним.

Однак були й принципові причини загострення українo-польських взаємин. Знову, як і в 1918—1920 роках, польська політична еліта не визнала за українським народом права будувати свою державність на його (українського народу) етнічній території. Уряд в Лондоні і військово-політичне керівництво польського підпілля на місцях настоювали на збереженні польської держави із східними кордонами за станом на серпень 1939 року. На наш погляд, в умовах 40-х років така позиція була просто авантюристичною. Вибухового матеріалу у попередні десятиліття нагромадилося більш ніж досить, і несголошена українo-польська війна стала реальністю. Горіли села, тисячі людей гинули; інші тисячі ставали втіканами, і ці криваві, гідні жалю події вимагають покути обох сторін.

Окреме питання — операція «Вісла». Внаслідок територіального розмежування, здійсненого Сталіним і тодішнім керівництвом ПНР, частина етнічних українських земель залишилася у складі польської держави. Більшість українського населення різними засобами

було вимушено виїхати до СРСР, решту навесні 1947 року в ході тієї сумнозвісної операції було виселено у північно-східні і північно-західні райони польської держави, невеликими групами розпорошено по переважно польських селах.

Тривалий час офіційна пропаганда ПОРП твердила, що виселення було здійснене у відповідь на дії «банд» УПА. Подібна аргументація сама по собі є сумнівною, оскільки засада колективної відповідальності цивільного населення суперечить усім нормам міжнародного права і гуманізму. Однак у свідомості українського народу операція «Вісла» стала завершальною ланкою цілої системи державних заходів, спрямованих на «звільнення» Надсяння, Холмщини і Лемківщини від корінного населення з метою пересунення на схід українсько-польського етнічного кордону і колонізації поляками вказаних територій. Ця політика супроводжувалася численними злочинами проти українського населення, включно з випадками масових вбивств цивільних осіб, позбавленням українців політичних і національних прав і майна, створенням концентраційного табору в Явожно, забороною Греко-Католицької Церкви. Наслідки операції «Вісла» не усунуті і сьогодні *.

Результати українсько-польського конфлікту 40-х років полегшили підпорядкування усієї України і Польщі руйнівному впливові сталінської імперії. Сьогодні наші народи стоять перед новим етапом своєї історії. Що їх чекає в майбутньому? Чи не опиняться українці та поляки перед загрозою нового протистояння, перед

* 3 серпня 1990 року Сенат Польської Республіки прийняв постанову, яка засуджує операцію «Вісла», наступного змісту: «Приступаючи до ліквідації підрозділів Української Повстанської Армії, комуністична влада примусово переселила у ті часи переважно українську людність. За три місяці виселено з родинних місць близько 150 тисяч осіб, їх позбавлено майна, садиб і храмів. Багато років їм було заборонено, а пізніше ускладнено повернення на рідну землю.

Сенат Польської Республіки засуджує акцію «Вісла», здійснену на засадах колективної відповідальності, властивої для тоталітарних режимів. Сенат Польської Республіки наполягатиме на тому, щоб, наскільки це можливо, були виправлені кривди, заподіяні внаслідок згаданої акції.

Суспільні й політичні зміни, які відбуваються у нас і в сусідніх країнах, висувають перед нами нові завдання. З огляду на присутність української людності в Польщі особливого значення набирають взаємне порозуміння, пізнання і злагода між поляками та українцями. Долі обох народів переплітались історично. Поляки й українці не лише працювали разом і жили поруч як сусіди, а й поєднувалися у спільних родинах. Але, незважаючи на мирне співжиття, траплялося немало взаємних кривд і недовір'я. Часами панувала ненависть і навіть проливалася кров. Та минувшина ускладнює наші відносини. Ту минувшину треба подолати. Прагнучи згоди, намагатимемося, аби наша трудна історія поставала в правдивому світлі. Це вимагає особливого підходу до болісних подій, які траплялися у повоєнний період у нашій спільній батьківщині. Однією з таких подій була військова акція «Вісла», яку за постановою Президії Ради Міністрів від 24 квітня 1947 року було проведено в південній і середньо-східній частині Польщі.» (Цит. за: Літературна Україна.— 1990.— № 33, 16 серпня.)

Стаття С. Лилика написана до прийняття цієї постанови, яка є певним кроком до перспектив, окреслених автором.— *Прим. укладача.*

перспективою далі йти зачарованим колом, звичайно, з поправкою на реалії кінця XX століття? А може, наші народи чекає період тривалої відчуженості, специфічного східноєвропейського різновиду «холодної війни»? Ймовірно, багатьом читачам ці питання видаються занадто риторичними або полохливими, чи просто висмоктаними з пальця, в умовах, коли розвиток міжнародних подій диктують зовсім інші сили. Але ж у Східній Європі та в СРСР дійсно відбуваються епохальні зрушення, інтенсивність яких і кінцевий підсумок важко передбачити.

Задля певних узагальнень знову вдамося до історичного досвіду.

По-перше, Україна і Польща завжди вели змагання не лише між собою. Згадаймо боротьбу польсько-шведську, польсько-російську, польсько-німецьку. Боротьба на два фронти взагалі не під силу будь-якій нації, і Польща слідом за Україною також опинялася у програші.

По-друге, в українсько-польських змаганнях Польща завжди була сильнішою стороною, що було наслідком не стільки співвідношення людських, соціально-економічних чи культурних потенціалів, скільки несприятливого геополітичного розташування України. Колись небезпека полягала у незахищеності з боку південних кордонів, пізніше — у близькості до міцніючої імперської Москви. Втрата Україною державності відкривала шлях до підпорядкування і польської держави інтересам східної імперії.

По-третє, боротьба наших народів призвела до послаблення демократичних сил як на Україні, так і в Польщі. Вже згадувалося про появу тоталітарних течій в українському національному русі під впливом поразки ЗУНР і УНР. Роль великих землевласників у якості соціальної опори окупаційного режиму на Західній Україні і Західній Білорусії вела до зміщення вправо політичного спектру в масштабах усієї міжвоєнної польської держави. В наш час демократичні сили і Польщі, і України, при усіх відмінностях у їх становищі, ще занадто слабкі, аби дозволити собі розкіш взаємної конфронтації і неминучих при цьому внутрішньополітичних зрушень.

Таким чином, україно-польські конфлікти шкодили обом народам, а у виграші завжди опинялася третя сторона, і єдино прийнятний розвиток подій — дійсне україно-польське порозуміння. Основою його, на нашу думку, повинно стати визнання непорушності існуючого україно-польського державного кордону. Це важливо також і у контексті принципу непорушності післявоєнних європейських кордонів, в тому числі західних кордонів Польщі, як обов'язкової умови загальноєвропейської стабільності.

На Україні живе досить значна польська громада, а у Польщі — українська. Громадськість України поділяє позицію тих польських політичних груп, які вважають, що в основі україно-польського порозуміння повинно також бути забезпечення законних національно-культурних прав і потреб меншин.

Непорушність кордонів і демократичне вирішення проблеми меншин — це база для розгортання і поглиблення рівноправного взаємовигідного співробітництва між нашими народами і державами у політичній, економічній, екологічній, культурній сфері тощо. Зацікавлення у співробітництві посилює і цілий ряд факторів. Так, збереження і тимчасова консолідація радянської імперії не зможе не зачепити життєвих інтересів Польщі, не кажучи вже про Україну, адже не виключені спроби реваншу неосталіністських та великодержавницьких елементів у Східній Європі. До того ж, сусідство з імперією є небезпечним з екологічних міркувань: екстенсивний характер економіки нищить природу, ставить під загрозу екологічний баланс, наслідки чого відчуватимуть не лише народи СРСР (Чорнобиль є найочнішим, але не єдиним прикладом). Слід також враховувати традиційні взаємні економічні інтереси України і Польщі, необхідність україно-польської господарської співпраці, зокрема у прикордонних районах. Політичне порозуміння наших народів — це суттєва гарантія забезпечення національних інтересів України і Польщі в умовах швидких геополітичних змін в Європі та й у всьому світі, які іноді важко передбачити.

Звичайно, на шляху до порозуміння стоять серйозні труднощі, навіть якщо абстрагуватися від сучасного державного стану України і Польщі. Зокрема вагомим політичним чинником є громадська думка. Значні упередження стосовно українців існують у польському суспільстві. На Україні гіркий історичний досвід породив стійкі настрої недовіри до польської держави. Добре попрацювала також пропаганда збанкрутілої ПОРП, чиї антиукраїнські стереотипи багатьма громадянами України ототожнюються з позицією польської держави і народу в цілому. «Бестселери» Е. Пруса, публікації Я. Вільчура, Є. Серета і багатьох їм подібних читалися також у Києві та Львові...

Сьогодні важливим завданням є ознайомлення наших народів з аргументами, кривдами і сподіваннями обох сторін. Можливо, воно відкриє їм багато несподіваного, навіть неприємного і прикрого, але це — запорука змін на краще.

Свій внесок у висвітлення дискусійних питань і стирання «білих плям» з картини минулого могли б зробити змішані україно-польські комісії істориків, етнографів, мистецтвознавців, археологів тощо. Адже зараз існує багато парадоксальних ситуацій, коли кожна сторона по конкретних проблемах слухає тільки себе.

Ось приклад. Важливе і гостро суперечливе питання: питома вага українців, поляків і євреїв у населенні західноукраїнських земель у період до 1939 року. Відомо, що дані переписів 1921 і 1931 років були сфальсифіковані польським урядом. Але якою мірою? Навіть такий поважний польський дослідник, як професор Єжи Томашевський, наводячи свої оцінки національної структури, повністю замовчує аргументи українських науковців [2]. Але з цього питання є численна українська наукова література, зокрема 20—30 років, у тому

числі праці В. Кубійовича, С. Рудницького, І. Шимановича та інших [3]. За даними українських дослідників, питома вага поляків у населенні, скажімо, Східної Галичини становила 14—17 відсотків.

Можливо, науковці могли б сьогодні спільно працювати над оцінками окремих фактів. Є над чим застановитися, наприклад, при розгляді результатів виборів до місцевого самоврядування у серпні 1927 року, які здійснювалися по куріальній системі і звелися до протистояння національних блоків. Виборча система забезпечувала польській громаді значно ширше представництво, ніж це випливало з питомої ваги населення. Однак у Львівському повіті поляки становили за переписом 1921 року 60 % населення, але провели до місцевого самоврядування 42 % радників, (українці — відповідно 35 % і 50 %), у Жовківському повіті — для поляків відповідно 29 % і 19 %, для українців — 66 % і 74 % [4]. Вказані повіти належали до місцевостей з найвищою питомою вагою населення польської національності. Відомо також, що в склад громадських рад поміщики входили переважно без виборів на правах осіб, що сплачують понад 1/6 безпосередніх податків. У Львівському, Станіславському, Тернопільському воєводствах поміщики-поляки складали 89,5 %, на Волині — 63,5 % [5]. На нашу думку, наведені дані певною мірою розкривають глибину фальсифікації офіційних даних про етнічну структуру західноукраїнських земель.

Не підлягає сумніву, що польські науковці можуть навести достатньо прикладів, коли українські дослідники ігнорують праці і аргументи польських колег. Але це лише підкреслює необхідність нашої співпраці. До того ж у республіці зараз розпочалося створення кафедр історії і культури України у гуманітарних і технічних вищих учбових закладах, активно переглядаються шкільні програми з історії України. Від спрямованості нових учбових програм суттєво залежить формування громадської думки, зокрема серед молоді. Співпраця українських і польських науковців допомогла б визначити акценти, уникнути можливих непорозумінь і образ. Звичайно, це повинно відбуватися на взаємній основі, з одночасним коректуванням підручників історії і навчальних програм у школах і вузах Польщі.

На наш погляд, було б доцільним створити товариство «Україна-Польща», що спиралося б на підтримку поважних громадських інституцій з обох сторін. З українського боку співзасновниками могли б стати творчі спілки, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Товариство української мови ім. Т. Шевченка тощо. Така основа дала б змогу україно-польському товариствові бути автономним стосовно державних структур і поточних політичних укладів, будувати свою діяльність відповідно до довгострокових інтересів обох народів.

Слід також враховувати, що спроби україно-польського порозуміння, які мали місце в др. половині XIX — на початку XX століття, були приречені на поразку тому, що здійснювалися на рівні лише політичних еліт, і залишалися поза народною свідомістю.

Є ще один фактор, який утруднює україно-польське порозуміння. Це багатовікова традиція вирішувати проблеми, котрі зачіпають корінні інтереси України, на переговорах між Варшавою і Москвою. Певну стурбованість у контексті цієї традиції викликав квітневий 1990 року візит президента Польщі В. Ярузельського у СРСР, що пролягав через Львів і Київ. Ясна річ, політично свідома демократична громадськість України усвідомлює, що пан В. Ярузельський не належить до правлячого блоку, що його політичне минуле і політичне обличчя сьогодні викликають у багатьох поляків спротив, і в країні йде відкрите обговорення доцільності дострокових президентських виборів. І все ж...

Напередодні візиту у Польщі поширюється «спеціальний львівський випуск» часопису «Ilustrowany Kurjer Codzienny», газети, що дійсно видавалася у Львові до вересня 1939 року. На сторінках цієї фальшивки голова Товариства любителів Львова пан Єжи Яніцький заявляє про Львів: «ціле місто є польським пам'ятником від 1340 року, коли Казимир Великий надав йому міські права.» В наступних матеріалах стверджується, що у листопаді 1918 року боротьба велася «за визволення Львова з-під жорстокого ярма української неволі», на захист його від «варварських гайдамаків». Прибуває до Львова пан президент, і серед його почту — Є. Яніцький!

Складні почуття викликала зустріч В. Ярузельського з активістами польського культурного товариства у Львові. Прагнення львів'ян польського походження (а їх у місті близько 10 тисяч, в області — близько 27 тисяч, тобто майже 1 % населення) до різносторонніх контактів з Польщею, їх згуртування з метою збереження самобутньої національної культури, мови, звичаїв — усе це є законним і зустрічає підтримку широкої громадськості. Польське культурне товариство з самого початку могло розраховувати на сприяння з боку Українського фонду культури, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, інших громадських організацій, на розуміння своїх потреб з боку радянських органів. Процеси національного і демократичного відродження в республіці створюють добрі перспективи для розвитку польської громади, взаємодії і взаємозбагачення української і польської культур.

Однак на зустрічі мова йшла переважно про інше. Її емоційною кульмінацією стало з натиском виголошене В. Ярузельським гасло «Польща там, де є поляки!» Щоправда, дещо пізніше пан президент відзначив, що українці, литовці, росіяни, які мешкають в Польщі, є представниками своїх народів. Але такі поняття, як «Україна» чи «Польща» містять в собі не лише народ, але також територію та певну державну організацію. «Польща там, де є поляки!» — для Львова та Західної України в цілому, це звучить надто зловісно.

Звичайно, слід взаємно шанувати історичну пам'ять народів. Це факт, що польська громада Львова свого часу зробила значний внесок у польську культуру та історію, і це залишається в історичній свідомості поляків. Так само як Холмщина, Надсяння і Лемківщина зберігаються в історичній пам'яті українців, і поява гербів Холма та Перемишля в залі засідань установчого з'їзду Народного Руху України є об'єктивним підтвердженням цієї пам'яті, а не зазіханням на зміну існуючих кордонів. Але уявімо собі ситуацію: до Польщі приїжджає з візитом президент України, і в Перемишлі під час зустрічі з представниками української громади стверджує: «Україна там, де є українці!» Що подумала б польська громадськість?

А на додаток до всього згадаймо, що візит пана В. Ярузельського до Львова і Києва співпав у часі

з кількома провокаційними заявами республіканської партократії, в яких, з явною метою розколу демократичних сил, так чи інакше ставився під сумнів статус Західної України як невід'ємної частини України. Можливо, це дійсно лише випадковість, а може, імперія має дійсно імперські можливості?

Разом з тим у польському демократичному русі є, поза всяким сумнівом, щирі прихильники українo-польського порозуміння і співпраці, котрі виходять, на нашу думку, з усвідомлення корінних національних інтересів Польщі. Певні зміни на краще на протязі останніх десятиліть є результатом діяльності осередків польської діаспори, особливо паризького журналу «Kultura» на чолі з Єжи Гедройцем в якості головного редактора. Тому до певної міри закономірним стало конструктивне обговорення українo-польської проблематики в часописах «Солідарності» у 1980—1981 і пізніших роках, публікації в краківському місячнику «Znak», нарешті — обрання послом до сейму Польської Республіки українця Володимира Мокрого, а також присутність пана Адама Міхніка на Установчому з'їзді НРУ. На наш погляд, цілком можна погодитися з судженнями міністра і посла пана Яцека Куроня: «Є це дуже складна історія стосунків між Польщею та Україною, між поляками та українцями. А вона сповнена двосторонніми кривдами, при чому кожна зі сторін схильна пам'ятати тільки про свої кривди. (...) При чому я повністю свідомий факту, що Польща, польська держава винна в тому, що Україна несе ответ за те, що поляки мають обмежену незалежність. (...) Я завжди говорив: «Без незалежної України нема незалежної Польщі», роблячи ставку на розпад Радянського Союзу. Нині я готовий внести поправку до свого становища у тому сенсі, що незалежна Україна може бути в Радянському Союзі. Якщо є це можливе, себто якщо є там можлива федеративна система — то це, очевидно, майбутнє світу.» [6]

Хай вибачать читачі за довгу цитату, однак характерно, що свої думки пан Я. Куронь виклав на сторінках журналу «Зустрічі», який видається у Варшаві колом молодої української інтелігенції.

Саме діяльність демократичних сил підготувала грунт для започаткування українo-польського діалогу, поки що на рівні не офіційних державних структур,

а парламентаріїв НРУ і «Солідарності». Перша зустріч в рамках такого діалогу відбулася 4—5 травня 1990 року у Варшаві під егідою Фундації Стефана Баторія. З українського боку в розмовах взяли участь 10 осіб, між ними 8 народних депутатів України (Орест Влох, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Ігор Деркач, Іван Драч, Дмитро Павличко, Вячеслав Чорновіл, Михайло Швайка), з польської сторони — 29 осіб, між ними такі відомі українській громадськості політичні діячі, як Збігнєв Буяк, Броніслав Геремек, Яцек Куронь, Адам Міхнік, Януш Онишкевич, Анджей Стельмаховський, посол-українець Володимир Мокрий, а також знавець україно-польської проблематики Богуміла Бердиховська. Побував там і автор цієї статті.

Характер зустрічі визначався насамперед тим, що вперше за більш як півстоліття зустрілися українські і польські парламентарії, які справді були народними обранцями. Обидві сторони представляли широкі політичні блоки, які зродилися у боротьбі з адміністративно-командною системою і уособлюють сили демократичного оновлення. Серед учасників розмов з обох боків не бракувало людей, котрі за свої переконання не один рік перебували у в'язницях, а спільне знайомство очне чи заочне, встановили вже багато років тому. Усе це сприяло як відвертості розмов, так і їх загальній конструктивній спрямованості в умовах взаємної поваги і толерантності. Для клімату зустрічі ніяк не малозначним був той факт, що усі українські співрозмовники розуміли польську мову, а переважна більшість польських — українську. Серед парламентаріїв Польської Республіки були люди, котрі народилися на Україні, зростали в українському оточенні.

Разом з тим перша зустріч об'єктивно могла мати лише ознайомлювальний характер. Йшло з'ясування позицій сторін, їх підходів до оцінки україно-польських взаємин минулого, і особливо — їх поглядів на майбутнє наших народів. Неодноразово зачіпалися дражливі питання та виявлялося неспівпадіння думок. Це закономірно і природно. Але в головному сторони згодилися — український і польський народи повинні стати дружніми сусідами, і їх порозуміння має грунтуватися на взаємній пошані прав національних меншин та визнанні існуючого державного кордону. Не підлягало

також сумніву, що вагомим аргументом для порозуміння є спільна зацікавленість у поглибленні економічної співпраці та культурного обміну на взаємоприйнятих умовах.

Доповненням розмов парламентаріїв були візити української делегації в Центральному бюро планування, зустрічі з головою Комітету у справах радіо та телебачення Анджеєм Дравічем, міністром культури пані Ізабелою Цивіньською, міністром освіти паном Генриком Самсоновичем, і з головою Громадського комітету «Солідарності» паном Здзіславом Найдером. Серед конкретних постулатів, які висувалися українськими співрозмовниками, були проблеми кращого забезпечення кількох існуючих і відкриття нових українських шкіл у Польщі, впорядкування українського кладовища у Холмі, передача українській громаді Народного дому у Перемишлі, справа греко-католицького кафедрального собору в тому ж місті, відновлення меморіалу січовим стрільцям у Пікуличах, збереження пам'яток української культури та історії на території Польської Республіки тощо.

Неодноразово під час зустрічей поставало питання про операцію «Вісла». Позиція українських парламентаріїв полягала на тому, що офіційне визнання її Сеймом ПР як злочину, спричинилося б до суттєвих змін на краще у фактичному становищі української національної меншини у Польщі, та позитивно вплинуло б на громадську думку. Розмови торкалися незадовільного стану з обміном інформацією між нашими народами. Наприклад, передачі польського телебачення приймаються на значній частині території України, в той час як громадяни Польщі можуть дивитися трансляції центрального московського ТВ, але практично ізольовані від телепрограм з Києва та Львова. Наслідок — суттєві прогалини у розумінні польською громадськістю тих змін, які відбуваються зараз в Україні...

Перша зустріч парламентарів виявила і суттєві недоліки в підготовці сторін, далеко недостатнє знання ментальності співрозмовників, реального становища українського та польського суспільства.

Українські парламентарі, зокрема, могли б набагато грунтовніше ознайомитися з можливостями економічної співпраці прикордонних регіонів, і, у погодженні

з відповідними органами влади, підготувати конкретні пропозиції. В той же час було дещо дивним чути від урядовця Центрального бюро планування спрямовані до парламентарів Руху прохання сприяти діяльності розташованих на території України польських фірм, які спеціалізуються на вивезені сировини з республіки.

На наш погляд, далеко не належним чином обидві сторони обізнані з потребами національних меншин. Українські представники, поза сумнівом, відкрили для себе багато нового в житті української громади в Польщі. Цьому сприяли зустрічі з діячами Об'єднання українців Польщі, в редакції часопису «Наше слово», розмови з Володимиром Мокрим чи Мирославом Чехом. Не можна вважати нормальним, що польська сторона під час нарад практично взагалі не ставила конкретних проблем польської меншини в Україні. Навряд чи таких проблем не існує. Можливо, під час наступних зустрічей було б доцільним пряме представництво від національно-культурних товариств обох меншин? Мабуть, тоді не виникали б ситуації, подібні до тої, коли діяч Сейму твердив, що він, здається, дійсно чув про утворення в Польщі якогось українського товариства...

Обом сторонам належить уникати кон'юнктурно-партійних підходів до українсько-польського діалогу. Адже безпосередні учасники розмов можуть змінюватися, а національні інтереси при цьому залишаються стабільними. На нашу думку, в перспективі слід думати про розширення кола співрозмовників, щоб вони не представляли лише певні політичні течії, а по можливості усі наявні і зацікавлені в продовженні діалогу державотворчі сили. Координатором діалогу могло б стати товариство «Україна-Польща», засноване на непартійній основі поважними громадськими інституціями — національно-культурними і науковими товариствами, фундаціями, творчими спілками. Позитивну роль при цьому можуть відіграти громадські організації української та польської діаспори. Питання про створення такого українсько-польського товариства вже поставало на зустрічі парламентарів, на черзі — конкретні дії.

ПРИМІТКИ:

[1] Українська загальна енциклопедія.— Львів, Станіслав, Коломия: Рідна школа.— Б. р. в..— Т. 3. С. 893.

[2] Landau Z., Tomaszewski J. Druga Rzeczpospolita: gospodarka — społeczeństwo — miejsce w świecie.— Warszawa, 1977.— S. 117—122.

[3] Рудницький С. Огляд національної території України.— Берлін: Українське слово, 1923; Шимановіч І. Західна Україна. Територія і населення.— Львів, 1926; та інші.

[4] Słowo Polskie.— 1927.— 20 sierp., 14 wrześ.

[5] Statystyka Polski.— Warszawa, 1925.— T. 5.: Wielka własność rolna.— S. 8.

[6] Працюю для національних меншостей та співпраці народів — розмова з послом до Сейму ПНР Яцеком Куронем // Зустрічі.— Варшава, 1989.— № 2 (20).— С. 43—46.

Євген СВЕРСТЮК

З ЛИСТА ДО АДАМА МІХНІКА

...Світ отруєний ненавистю. Світ занечищений стереотипами ненависті. Роками витворювалась міщанська атмосфера підозри. Влада підживлювала плебейські інстинкти і обпиралась не на шляхетних, а на ласих. Напівправда змарнувала душі людей. Тотальна брехня розтлила душу. Наші діти тонуть в джунглях стереотипів і фальшивих понять.

А тим часом українцям з поляками нема причин ворогувати. Чи можемо ми нині сказати християнське «МЕА КУЛЬПА»*? Я боюсь, що в отруєному світі цього правильно не зрозуміють, а скажуть в дусі Сталінського законодавства: вони самі ж визнали свою вину.

Нам потрібна попередня глибока сповідь перед Богом, згадування власної вини, відшукування власних провин та християнська оцінка їх. Усім нам потрібне розуміння того, що карта неправди не веде до виграшу. Чи патріотизм з ненавистю, чи національний індеферентизм з байдужістю — це хвороба. Наші діти обмануті. Їхнім серцям несила нести антихристиянський посів і урівноважувати його зовнішньою побожністю або зверхньою посмішкою.

Мусимо дати нашим дітям принаймні точний глибокий аналіз хвороби, яку їм прищепили. Мусимо культивувати правду і совість. Мусимо їх повернути до

* Моя вина.

моральних аксіом: любити, давати, рятувати — замість вини в комусь. Мусимо нагадати їм, що нема націй добрих і злих, бо в кожній нації є люди добрі і злі. І вся штука життя в тому, щоб виробити в собі любов до ближнього, а ближній теж відповість любов'ю. Бо то велике фарисейство: почувати себе так, наче перед тобою інші винні...

Визнання вини важливе тоді, коли воно щире і глибоке. Не від «МЕА КУЛЬПА» початок шляху, а від слів: «І прости нам борги наші, як і ми прощаємо боржникам нашим»...

...В народі живе здатність самооновлення. Я гадаю, наші зусилля треба спрямувати на вивчення позитивних, повчальних сторін життя наших народів. На вивчення помилок у минулому і розширення сфери спільності в сучасному і майбутньому.

З листа Євгена Сверстюка до Адама Міхніка від 20.10.89. Опубліковано у часописі «Зустрічі» (Варшава).— 1990.— № 3—4.

Анджей Суліма КАМІНСЬКИЙ

У КОЛІ МОРАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СЛІПОТИ: УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ В ОЧАХ ПОЛЯКІВ

(Уривок зі статті)

(...) На Могилі невідомого вояка — місці дуже шанованому всіма поляками — папа Іван Павло II пригадав нам про братів, які жили між нами і які згинули — про польських євреїв. Українці не згинули, живуть, борються й будуть боротися за свою свободу. Моляться за неї в церквах, розсіяних по всій земній кулі. Сором нам, коли не знайдемо в собі сили, щоб охоронити їхні церкви на території польської єпархії, або коли під проводом модернізації чи вигоди далі будемо перетворювати їх у польські костели. Комуністичний інтернаціоналізм від десятиліть уміє використовувати запеклий націоналізм. Маючи це на увазі, охороняймо в ім'я прав людини, а не тільки людини-поляка, кожну святиню кожного народу, який живе між нами.

Кожне польське покоління, яке виросло на культурі та політичній діяльності своїх попередників, мусять розв'язувати нові завдання. Коли постала Україна Хмельницького, покоління Чарнецького і Собєського силою показали, **що її не буде.** Коли український народ Східної Галичини кров'ю відстоював своє право на самовизначення, тоді польський народ переважною більшістю заявив у сеймі, що України **немає.** Сьогодні, пропонуючи українцям співпрацю в спільній боротьбі за суверенність Польщі й України, заявляємо, що **Україна буде.** Нашій культурі та тим, які прийдуть після нас, ми зобов'язані заявити, що Україна — не дивлячись на нас — **була.** Не наслідуймо більше російського імперіялізму в фальшуванні історії підкорених народів і не руйнуймо також хрестів — свідків історії — на залишених цвинтарях.

Українці, які живуть тепер у Кошалінському воєводстві чи в Сілезії, не опинилися там добровільно. Хоч Кошалін не Магадан, але бескидська депортація є нашою чорною картою. Сьогодні українець, який живе в Польщі, не афішує свого походження. До сьогодні йому «краще бути» русином, лемком і бойком. До сьогодні його долі не заздрять українці з-понад Дніпра.

Як би тяжко нам не доводилося, ми мусимо пам'ятати, що доки не розрахуємося в нашій історії та нашій культурі за своє ставлення до України, доки не віддамо українському населенню забраних під час «боротьби з бандами» сіл і церков, доти наша рука, простягнена до сусіда над Сяном і Дніпром, висітиме в порожнечі.

Зі статті Анджея Суліми Камінського «У колі моральної та політичної сліпоти: Україна й українці в очах поляків» (Джоржтаун, 1984). Український переклад Ніни Ільницької. Цит. за: Сучасність. 1961—1985. Вибране.— Мюнхен, 1987.— С. 424—425.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Ярослав ДАШКЕВИЧ

ДЛЯ КОГО ДОРОГА ДО НІКУДИ?

(Нотатки на полях збірника про польсько-українські відносини).

Свідомо парафразую назву книжки А. Б. Щенсняка та В. З. Шоти «Дорога до нікуди: Організація українських націоналістів та її ліквідація в Польщі» (Варшава, 1973; польською мовою) [1], з якої мало б виходити, що боротьба за власну самостійну державу і на захист власного народу — це сліпа вуличка. Свого часу каприз епохи довів до того, що книжку конфіскували органи Польської держави, тої самої держави, яка видала книжку, задуману не лише проти ОУН, але і проти українського народу. Трапилося так, що наведений авторами фактичний матеріал заперечив основні тези авторів. Виявилося, що була не дорога до нікуди, а шлях, в кінці якого майоріло світло, немов у тунелі.

Відносини між польськими та українським народами завжди були складні, не лише тому, що сусідські відносини рідко бувають добросусідськими, але також тому, що, починаючи з середини XIV ст. (з невеликими перервами), це завжди були відносини підкорювача і підкореного, гнобителя і пригнобленого, експлуататора і експлуатованого. Жодні евфемізми тут нічого не змінять; зрештою, у наведених вище словах немає нічого непристойного.

Ми живемо в кінці XX ст., коли наукові дослідження про стосунки між народами — чи в плані етносоціології, чи етнолінгвістики, чи, врешті, етнополітології — досягли високого ступеня розвитку. Тому важливо викласти певні остаточні результати таких досліджень безвідносно до того, чи вони мають (чи не мають) зв'язок з **польсько-українськими взаєминами.**

Основні принципи, які можна вивести з аналізу міжнаціональних стосунків (принципи, що діють і для конкретних польсько-українських відносин) такі:

1. Кожний експансивний і агресивний народ (держава, нація) — це дестабілізуючий фактор в політичному минулому і сучасному.

2. Кожна експансія, незалежно від того, якими мотивами її не виправдовували б, тому, що її метою є підкорення чужого народу і захоплення території, на якій він живе, є проявом імперіалізму.

3. Кожен народ, що опинився на становищі завойованого, має право боротися за свою рівноправність як народу і за повноправність території, на якій він мешкає. У випадку, коли боротьба за рівноправність не дає результатів, має таке саме право боротися за повну незалежність.

4. Національно-визвольна боротьба не виникає в умовах цілковитої рівноправності націй. Передумовою її є співвідношення: «нація-гнобитель — нація-пригноблений», «нація-дискримінатор — нація-дискримінований».

5. Методи національно-визвольної боротьби диктує нація-гнобитель; якщо мирні (кажучи з точки зору наближення до наших часів — парламентські, пасивного спротиву) способи боротьби не дають результатів, пригноблена нація змушена застосовувати збройні методи боротьби. Ступінь і характер пригноблення визначає рівень та інтенсивність боротьби пригноблених.

6. Кожна імперіалістична держава, незалежно від своїх розмірів, незалежно від того, чи її колонії розташовані у неї під боком чи за морями, побудована на підкоренні чужого народу і агресії на чужу територію, має свій початок і свій кінець. Від політичної мудрості керівників панівної нації залежить, чи розвал імперії кінчається більшими чи меншими втратами для колишньої панівної нації.

Якщо представники двох антагоністичних націй, що є у співвідношенні «підкорювач — підкорений», у теоретичному плані можуть навіть погодитися на викладені вище принципи у метафізичному плані, то картина уявної дискусії різко міняється, коли під цілком абстрактні величини підставляти дві конкретні нації, наприклад, польську і українську. Принципи ж, однак, знову залишаться непорушними для панівної польської сторони, якщо під уявні величини підставляти інші нації, наприклад, бельгійців та їх колоніальні народи,

португальців й підкорені ними народи, англійців та індійців, китайців та тибетців і т. д.

Постараюся це довести на кількох прикладах, намагаючись, у даному випадку, пояснити, а може й зрозуміти точку зору польської сторони.

До принципу 1: Росія і Німеччина були протягом століть дестабілізуючим фактором у Східній та Центральній Європі, бо вони протягом цих же багатьох століть вели експансивну політику. Польща протягом таких самих багатьох століть дестабілізуючим фактором не була, бо... Далі переважно не продовжують, і моментально забувають, що Польща у XVII ст. неодноразово сягала по Москву, у XV—XVI ст. по Молдавію, не кажучи вже про Прибалтику, Білорусь, Україну. Польща дестабілізуючим фактором не була, а віками культивована ідея Польщі «від моря до моря», суперімперіалістична за своїм змістом (і ніколи, зрештою, не зреалізована), виявляється, до дестабілізації не доводила і довести не могла. Чому?

До принципу 2: Монгольський, китайський, арабський, іспанський, португальський, англійський, шведський, німецький, японський (та багато інших) імперіалізми — це істини з шкільних підручників. Польського імперіалізму не було, бо Польська держава приносила лише високу культуру, єдино правильну релігію і... Далі знову переважно не продовжують; зокрема про експорт законності і права ніхто й не заїкається. Нещадну експлуатацію людей, дарів землі, її надр, неуцтво, темноту народам приносили всі інші імперіалізми. Польський імперіалізм від самого свого народження був гарантований від таких ганебних проявів; та й взагалі питання чи був і є польський імперіалізм неясне. А для чого ж тоді було поневолювати чужі народи, захоплювати їх землі? Для культуртрегерства і релігійного месіанізму, обов'язковим елементом яких — по відношенні до українців — мала бути і була денаціоналізація і віровідступництво?

До принципу 3: норвежці, фінни, греки, південні слов'яни, волохи і молдавани, різні азійські та африканські народи мали і мають право боротися за рівноправність та за повну незалежність з Данією, Швецією, Росією, Туреччиною, Англією, Францією, Німеччиною, Італією і т. д. Самі поляки мали право боротися проти

Росії, Німеччини, Австрії. Українці мали право боротися за рівноправність і незалежність з Росією (відносно Чехословаччини і Угорщини, наприклад, це вже сумнівно), але з Польщею? Вони просто не сміли боротися ні за рівноправність, ні за незалежність, бо... бо цим порушували «єдину і неділиму» історичну Польщу.

До принципу 4: німецько-французько-італійські конфлікти національно-визвольного типу в Швейцарії, здається, не були і не передбачаються; шведсько-фінські у Фінляндії, мабуть, також ні. Югославія розвалюється через гегемонічні стремління одної (сербської) нації; через подібне розвалилися Османська імперія, Австро-Угорська монархія — не кажучи вже про крах класичних колоніальних держав. Українці в межах історичної і сучасної Польщі ніколи не були рівноправними, завжди були людьми якогось там другорядного сорту, але боротися проти цієї нерівноправності їм не можна було ні в минулому, ні тепер. Чому?

До принципу 5: цілий ряд народів, поневолених раніше, добився своєї рівноправності і незалежності парламентським, парламентсько-збройним або чисто збройним шляхом. Їм це дозволялося і дозволяється, незважаючи на методи, які вони застосовували. Бельгійських колонізаторів різали у Бельгійському Конго (сучасний Заїр) дуже жорстоко і не цивілізовано. Над цим можна і треба вболівати, але чи це мало перекреслити право Заїру до незалежності? Поляки піднімали збройні повстання 1831, 1863—1864 рр., застосовували кривавий нецивілізований терор у 1905—1906 рр., маючи, без сумніву, до цього право. Українці не мали права ні на повстання, ні на різню, ні на терор, ні на парламентські способи боротьби. Можна сьогодні певній частині польської українофільської історіографії проливати крокодилячі сльози, чому в результаті Гадяцької умови 1658 р. не дійшло до утворення Речі Посполитої трьох народів (очевидно з польською домінацією) — але навіть крокодилячих сліз через те, що тоді не дійшло до утворення незалежної Української держави не проливає в польській історичній науці ніхто. Якщо в певних, не дуже широких інтелігентських колах Польщі виникає зрозуміння (але не виправдання) того, що український народ міг мати підстави

(але не право) на Хмельниччину, то на Коліївщину явно вже не мав ні права, ні підстав. Нічого говорити про ближчі часи. Якщо підрахувати історичну дистанцію, то до зрозуміння подій і методів української національно-визвольної боротьби середини XX ст. польське суспільство може (але не мусить) дійти десь у кінці XXIII ст. Чому?

До принципу 6: для новіших часів існує два крайні моделі краху імперій — 1. англійський з відносно невеликим кровопролиттям і збереженням вже після краху значних економічних і культурних концесій великобританської метрополії в колишніх колоніях; 2. португальський з великим кровопролиттям і втратою майже всіх економічних і культурних позицій у колишніх колоніях. Польща мала право вічно зберігати свою імперську структуру, навіть коли вона була зведена до мініатюри 20—30 рр., застосовуючи для цього, хто б подумав, найцивілізованіші методи — від різні Стефана Чарнецького та Яна Соб'єського у другій половині XVII ст. до пацифікації Юзефа Пілсудського та його послідовників у 30-х рр. XX ст. Польща весь час ішла, вживаючи застосований вище термін, «португальським» шляхом, що дав відповідні «португальські» результати. А може це був свій власний питомо польський шлях?

У жодному випадку я не збираюся генералізувати наведені вище принципи на спосіб мислення цілого польського суспільства. Не підлягає сумніву, що на фоні пожарищ бували й світлі сторінки польсько-українських відносин, що на польському боці було і є багато глибокодумаючих і об'єктивно настроєних голів. Треба шкодувати, що на зовнішні прояви і результати польської національної політики всі ці тверезо думаючі люди мали і мають мінімальний вплив. Справа якраз не у їхньому якомусь ідеалізованому чи неідеалізованому українофільстві (за яке їм, очевидно, особлива — але й незалежна від даної проблеми — шана), а в їхньому об'єктивізмі при оцінці міжнаціональних відносин.

Чому так сталося, і чому у польській державній і недержавній політиці завжди виходило так, що підхід до національних сподівань і прагнень польського й інших народів був один, а до таких самих надій і поривів українського народу був діаметрально протилежний? Чому в аналогічних умовах діяли два різні алгоритми

мислення, діяла подвійна бухгалтерія, чому покланялися специфічному польському зворотові «proszę pana, to co innego» («прошу пана, це щось інше») намагатимуся показати далі.

Польська політична (і, в значній мірі, політично-державна) доктрина належить до найконсервативніших і, в результаті, до найреакційніших у світі. Основні складові її частини оформилися ще у XVI—XVII ст., штучно консервувалися у XVIII—XX ст., практично зберігаючись до сьогодні. Ця політична доктрина утворювалася в умовах імперіалістичних здобутків Польщі на Сході та Півночі; в обстановці рішучої і жорстокої контрреформації, яка закреслила всі надії на виникнення релігійного лібералізму; в ситуації, коли для панівної магнатської верхівки була опрацьована — на характерній для феодальної епохи генеалогічній платформі — теорія виняткових расових прав польського шляхетського народу. Польща за своєю ідеологією XVI— XVII ст. на фоні інших імперіалістичних держав того часу не була якимсь особливим явищем — кожна імперія опрацьовувала свої агресивно-виправдовувальні доктрини, але Польща, як держава і як нація, чи не єдина в світі судорожно трималася і тримається за свій закостенілий світоглядний анахронізм. Ось три найважливіші його складові частини.

1. Імперіалізм, що в переносному значенні, але цілком адекватно вміщається у формулах «od morza do morza» («від моря до моря») та «ogniem i mieczem» («вогнем і мечем»). Польща ніколи не сягала від Балтійського до Чорного моря і зафарбування (у сучасному шкільному історичному атласі Польщі) князівства Молдавії аналогічним, хоча трохи менше інтенсивним — як і Польського королівства — кольором, тому що Молдавія була «слабо пов'язана з Польщею», не повинно нікого ошукати: польські війська ні у XV ст., ні пізніше на берег Чорного моря не виходили. (Виходили, до речі, литовські, так що Литва могла б претендувати на принцип «від моря до моря», та, як відомо, не претендує). Однак формула настільки глибоко увійшла в польську національну свідомість, що її реальну підставу в минулому ніколи не брали під сумнів. Так як ніколи не брали під сумнів, що на тих східних просторах, диких і майже безлюдних, куди поляки принесли культуру,

можна і треба було панувати лише «вогнем і мечем». Диких, бо давньоукраїнська (київська і галицько-волинська) культура це дикість, а безлюдних, бо підкорене населення за людей вважати не треба, їх землі ж тому треба колонізувати справжніми людьми, спровадженими з Польщі. Місцеве ж некультурне і дике населення, в кращому випадку, може розраховувати лише на становище рабів (тобто кріпаків). У випадку ж «бунтів» диких людей цілком оправдане застосування «вогня і меча». В таких умовах, очевидно, про жоден експорт культури, а тим більше права не могло йти мови, було насаджено статус безправ'я з методами колонізації терористичного гатунку.

2. Специфічно польська модель католицизму, що відбилася в ідеї «antemurale» — передмур'я, оплоту, форпосту християнства проти антихристианства і антихристианського варварства. Як і попередня ідея чи доктрина імперіалізму польська модель католицизму виростала і розросталася на фальсифікації. Справа в тому, що межа справжнього християнського муру по відношенні до мусульманського Сходу проходила на схід від Росії, на південний схід від України, на схід та південь від Грузії та Вірменії, християнської Сирії і т. д. Те, що чимала енклава Великого кордону між Європою та Азією виникла в наслідок агресії азійської цивілізації зразу ж на межі України, а Османська імперія захопила Балкани, також не створювало ситуації, при якій Польща коли-небудь безпосередньо межувала з мусульманством. На шляху між Польщею та Туреччиною завжди була Україна з її християнською культурою і цивілізацією такої ж самої тривалості, як християнська культура і цивілізація Польщі. Польський католицизм збудував штучний мур зразу ж на східній польській етнічній межі, намагаючись пересувати цю стіну далі на Схід, винищуючи згаданими вище методами («вогнем і мечем») не лише християнське православ'я, але й уніатський католицизм, (який на самих своїх початках, без сумніву, міг вважатися досягненням польської державної політики) саме тому, що вони моделювалися в українське православ'я та в український католицизм. З цієї причини все те, що було поза муром польського католицизму, підлягало колонізації во ім'я поширення не християнських чеснот (бо вони вже там

були), а агресивного і шовіністичного специфічно польського римського католицизму. Справжнє християнство, що передбачає рівність усіх людей перед Богом, розповсюдженню поза мур не підлягало — польський католицизм вручав завойовникам нібито Богом даний мандат бути колонізаторами і асиміляторами терористичного гатунку. Мимоволі напрошується висновок, що польське духівництво мало діяти за муром не згідно з християнськими доктринами, а давати повну можливість використовувати ці доктрини як зовнішнє прикриття для колонізаторських цілей.

3. Оригінальний польський расизм, винайдений для магнатсько-шляхетської верхівки під назвою сарматизму, тобто ідеології, згідно з якою ця верхівка не звичайна собі слов'янська, а наділена особливими аристократичними панівними рисами еліта з сарматськими (іранськими?) предками. Також ця ідея побудована на фальсифікації, але це нікого не тривожило, і хоча назва сарматизму зникла досить швидко, та ідея особливого шляхетського і шляхетного народу, доповнена ідеями інтегрального націоналізму і шовінізму, залишилася досі живою і актуальною.

Псевдопатріотична реакція на втрату Польщі в «історичних» (тобто: метрополія + колонії) межах у другій половині XVIII ст. сприяла консервації викладених вище ідей, незважаючи на те, що вже в момент свого виникнення вони базувалися на фальшивому грунті. Невдачі двох повстань (1831 та 1863—1864 рр.) та одної революції (1848 р.) при спробах їх експорту на територію колишніх колоній, повинні були подіяти витверезуюче, цього, однак, не трапилося. Великий злочин польських політичних діячів наступних поколінь — в першу чергу перед своїм власним народом — полягає в культивуванні політичних доктрин, звернених в ілюзорне історичне минуле, а не в сучасність, яка постійно мінялася. Що більше, відбулося поширення ідеології шляхетсько-клерикальної верхівки на всі соціальні шари польського суспільства. Проблески реалізму, зрештою часто дуже меркантильного характеру (наприклад, ідеї pracy organicznej («органічної діяльності»), які в політичній площині зводилися до співпраці з окупантами), не змінили загальної картини. Збереження ідеології, утвореної на межі середньовіччя і нових часів,

набрали карикатурних і нежиттєвих форм, але ментальність колонізатора, що має мандат від Бога і який під виглядом патріотизму або католицького месіанізму має право підкорювати чужі території та розпоряджатися долею чужих народів-рабів, застосовуючи для цього навіть найбільш безправні методи, культивується до нашого часу включно.

Треба шкодувати, що той страшний анахронізм польської політичної доктрини, який постійно відкидав свій народ на кілька століть назад (я не закреслюю велику роль історичної традиції для життя кожного народу, але для порівняння прошу подумати про можливість відродження в сучасній Іспанії ідей реставрації світової Іспанської імперії чи в сучасній Франції або Німеччині — відновлення імперії Каролінгів), завжди знаходив багато прихильників у колах польської інтелігенції і дуже мало відвертих його противників. Польський народ протягом принаймні двох століть ставили лицем до ідеалізованого минулого, а не до непривабливого сучасного і неясного майбутнього. Культивування анахронічної ідеології, яка повертала польський народ до заміфологізованої історії, а не до реального сьогоднення, відкинула народ, в останній час ще й при допомозі носіїв польської моделі комунізму, на кілька століть назад і поки що не видно каталізатора, який допоміг би польському суспільству прискореним темпом побороти своє майже 400-річне ідеологічне відставання для того, щоб опинитися у європейському оточенні на межі XX—XXI ст.

Викладені вище ідеологічні причини, побудовані на фальшивих передумовах, були завжди основною перешкодою для справедливого вирішення національного питання в межах Польщі в минулому і сучасному — вони також утворюють на сьогодні основний бар'єр на шляху повноцінного діалогу не лише з східними, але й західними сусідами. Така ідеологія є дорогою, яка справді може вести лише до нікуди.

* * *

Практика польсько-українських відносин у минулому — далекому і близькому — завжди була страшна і просто наївно вважати, що її характер залежав від

підкореного українського народу. Документи і статті, опубліковані в збірнику «Україна і Польща між минулим і майбутнім», добре ілюструють становище, навіть якщо тим матеріалом, що вийшли з під українського пера, приписують більшу або меншу дозу суб'єктивізму.

Не бачу потреби повертатися до давнього минулого, але вважаю необхідним по-телеграфному коротко подати характерні штрихи взаємовідносин хоча б від періоду задушення самостійності Західноукраїнської народної республіки до сьогодні.

В першу чергу, однак, хочеться підкреслити утопійність висновків такого доброго історика-аналітика, яким був І. Лисяк-Рудницький (стаття «Польсько-українські стосунки: тягар історії»). Мимоволі складається враження, що ці висновки були тактичним реверансом в польську сторону, бо для того, щоб будь-які польсько-українські переговори в 1918—1921 рр. могли дати результати у вигляді компромісу (три пропозиції post factum («після здійсненого»), які висунув І. Лисяк-Рудницький, це: відмова української сторони від Холмщини у 1918 р.; відмова від більшої частини Східної Галичини з Львовом включно у 1919 р.; широка автономія для Східної Галичини в межах Польської держави у 1921 р.) мусіла існувати реальна рівноправність між двома сторонами. Такої рівноправності не було ніколи. Зрештою, дальші події — зрада польської сторони у 1920 р. після того, як С. Петлюра відмовився від Східної Галичини, а також відмова надати автономію Східній Галичині після рішення Ради послів 1923 р.— переконливо доводять утопійність конструкцій українського історика.

Окупація Східної Галичини Польщею у 20—30 рр. (термін «окупація» тут цілком закономірний, бо Польща сама перекреслила ухвали Ради послів 1923 р., автоматично повертаючися до status quo ante («становища, яке було раніше») — тобто, до попереднього стану окупації) проводилася в дусі реалізації політичних принципів, що скристалізувалися під впливом викладеної вище ідеології. Польська сторона ніяк не могла зрозуміти, що поїзд давно, ще у XIX ст., відійшов і що примусити когось сісти до вже неіснуючого поїзду просто неможливо. Економічна експлуатація в межах Польщі «Б», культурна і освітня дискримінація, протиправні дії

типу утворення концентраційного табору в Березі Картузькій, пацифікаційних хвиль, руйнування церков на Холмщині, практика дискримінаційної для українців парцеляційної політики, стимулювання осадництва — для поширення stanu posiadania («стану володіння»), фантастичні теорії в роді національної окремішності лемків та гуцулів, намагання виділити з українського середовища спеціальну нібито не українську, а первісно польську категорію ходачкової шляхти, протиставляння українця міфічному porządnemu Rusinowi («порядному русинові») і старорусинові з одночасним глузуванням з національної гідності української нації — все це разом та ще багато іншого, на що звернено увагу в опублікованих статтях, могло довести лише до того, до чого довело: до різкого загострення польсько-українських взаємин, які вилилися в трагічні події 1942—1944 рр. Польська влада на західній Волині тривала лише двадцять років (Східна Галичина і в австрійський період була в значній мірі під польською владою), якою вона мусіла бути і чого зуміла «добитися» на Волині, якщо запустила в рух такий страшний механізм ненависті!

Польсько-український антагонізм дуже добре вміли використовувати недалекі сусіди. Не даремно некоронованими царями Радянської України протягом довгих років були генеральний секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор та начальник українського ОДПУ Всеволод Баліцький, гідний послідовник Фелікса Дзержинського...

Не підлягає сумніву, що український терор 1942—1944 рр. по відношенні до польського населення Західної України (все ж таки і етнічно, й історично української землі!), навіть якщо його можна пробувати виправдовувати ідеями пімсти, провокаціями німецької та російської сторін, злочинами Армії Крайової і польського за своїм складом гітлерівського кріпо, нападами польських сіл на українські, львівським Przedwiośniem («провесно») з липня 1944 р. і т. д., і т. д. заслуговує суворого засудження. Навіть незалежно від того, що це не був український державний терор, бо Української держави не було (а в 20—30-х рр. та й пізніше Польська держава була). Для характеристики цих кривавих років необхідно навести висновки сучасного польського дослідника З. М. Ковалевського: «Симетрія поведінки — імперіалізм з одного (польського — *Я. Д.*) боку,

інтегральний націоналізм з іншого — не може однак заслонити собою глибоку історичну асиметрію, на якій вона виросла. З одного боку виступив визвольний рух народу (польського проти німецької окупації — Я. Д.), що історично належав до кола народів, які панували над українським народом. З іншого ж — виступав визвольний рух уярмленого народу. Навіть якщо вважатимемо грубо, що в роки війни серед польського населення це спричинило три рази більше жертв, ніж серед українського населення, то ми не повинні забувати, що, з одного боку, це було прагнення зберегти панування, а з іншого — його повалити. Якщо визвольний рух поневоленого народу чинить злочини по відношенні до панівного народу, то причиною є національне гноблення, а не воля звільнитися від нього...»[2] Правда, у XVII ст. висловлювалися простіше і ясніше. Великий канцлер Альбрехт-Станіслав Радзівіл у 1649 р.: «Козаки і чернь здійснили нечувані злочини, бо нечувані були наші гріхи.»

Безпомічними виглядають звинувачення польської сторони в німецько-українському альянсі (навіть абстрагуючи від того, наскільки такий союз можна було вважати щирим): що робила польська державна політика для того, щоб виникла можливість встановлення польсько-українського альянсу? Подвійний алгоритм мислення повторюється з фатальною регулярністю: поляки в боротьбі з німецькою окупацією та її наслідками — це добре і героїчно; українці в боротьбі з польською окупацією та її наслідками — це погано і злочинно; Austreibung («вигнання») німців з західних земель, навіть тих, які ніколи не входили до складу ні Польської держави, ні польської етнічної території — це правильно і справедливо; вигнання поляків-колонізаторів з української етнічної території — це неправильно, негуманно і по-варварському (очевидно, настільки ж несправедливо, як вигнання французів-колонізаторів з Алжиру).

Значне місце у збірнику займає акція Wisła («Вісла»), генезі, виконанню і наслідкам якої необхідно присвятити жмут спостережень. Здається, на сьогодні для всіх, хто по-науковому досліджував цей акт етноциду, ясно, що діяльність українського підпілля стала лише приводом для виселення і розпорошення українців.

Безпосередній поштовх — вбивство ген. Свєрчевського — має явний присмак політичної провокації (як, зрештою, так дуже загероїзоване вбивство міністра Перацького з попереднього періоду польсько-українських взаємин). Депортація з стратегічних міркувань (позбавити УПА підтримки в українських селах) — смішно; в такому випадку через кілька років населення вільно могло б повертатися у свої оселі. Що масова депортація (не кажучи про протиправну ідею колективної відповідальності) це не засіб боротьби з підпіллям, довести легко: ні в Іспанії — проти басків, ні у Франції — проти корсиканців та бретонців, ні в Англії — проти ірландців, ні в Італії — проти німців Південного Тиролю (радикальні політичні течії всіх цих національних меншостей вживають досі або майже досі терористичні методи боротьби) ніколи ніхто не застосовував принцип колективної відповідальності і метод масової депортації, хоча підтримка терористів місцевим населенням (хоча б його частиною) безсумнівна. Виправдовування, що акцію проводили за вказівкою, нібито, Радянського Союзу покищо довести неможливо — та ледве чи потрібно: ідеї депортації визріли в надрах польської народової демократії ще в 30-х рр., активно пропагувалися під час війни, а що естафету від них прийняли польські комуністи свідчить лише про те, наскільки глибоко інтегральний націоналізм заразив ціле польське суспільство. Що це саме так, доводить відсутність протестів з будь яких кіл (також католицьких) проти злочинної акції. Пімста за Західну Волинь і Східну Галичину? Це досить непорівняльні величини: з одного боку репресивні державні структури, з іншого — підпілля, а ще більше стихійний антагонізм; з одного боку — насильницька ліквідація частини етнічної території, в основному, з тисячерічним минулим, з іншого боку — подібна ж ліквідація островів мігрантів, що виникли, переважно, протягом останніх 150—200 років.

Не підлягає сумніву, що основною метою акції було знищення частини стійкої української етнічної території, виправлення несприятливої для поляків етнодемографічної ситуації на східних кордонах, насильницька денаціоналізація розпорошеного українського населення разом з цілим комплексом супровідних заходів, що в сукупності становлять зміст поняття «етноцид».

Подвійна міра на цілу широту проявляється в ставленні основної маси сучасного польського суспільства до національних проблем. Активно включившись у критику політичного ладу «варварського» СРСР, засуджуючи його національну і соціальну політику зокрема, польські інтегральні націоналісти (незалежно від того, чи в комуністичному, чи в некомуністичному одязі) «не помітили», що депортовані національності в СРСР поступово здобули позбавлені права і майже всі повернулися (чи повертаються) на землі свої та своїх предків. Виселене і розпорошене українське населення, яке в умовах великої нетолерантності частково перетворилося в категорію криптоукраїнців, аналогічних прав у «неварварській» Польщі не отримало. Якщо ж зайнятися виправдуваннями типу, що акцію «Вісла» проводили, мовляв, комуністи, то некомуністи не зробили практично нічого для того, щоб ліквідувати цей злочин.

Культивована десятиріччями і сторіччями ксенофобія приносить свої гіркі наслідки і в наш час: за вигнанням німців пішло вигнання їх «кровних» ворогів євреїв, різко загострилися стосунки з білорусами і литовцями по обох сторонах східного державного кордону. Польсько-німецькі відносини досить далекі від нормалізації через дискримінацію залишків німецького населення в Польщі та проблему криптонімів. Я не намагаюся аналізувати окремі прояви, але хочу визначити загальні тенденції внутрішньої політики, які вже не раз в історії Польщі приводили до тупикових ситуацій. Чи довго ще відбуватиметься марш великого суспільства дорогою до нікуди?

* * *

Жодні, навіть наймасштабніші депортації не здатні змінити того факту, що поляки і українці є і залишаються сусідами. В який спосіб не виправляти б етнічний кордон, але від нього втекти неможливо. А відносини, які встановилися і встановлюються, залежать таки, від польської сторони. Бо вона далі залишається панівною у своїй власній державі, а українці ніде панівними не є.

Західна сторона не хоче, а можливо й не може, обмежена спадковими факторами, вийти за рамки пізньосередньовічної ідеології, яка диктує всі стереотипи

поведінки. Доки не припиниться культивування вродженого права бути паном, доки не зникнуть гасла типу «Пів Польщі є під радянською окупацією» (Варшава, мітинг 11 листопада 1989 р.), доки не припиняються акти вандалізму — спалювання православних храмів, напади на радянські дипломатичні представництва саме з українських мотивів (питання: цивілізована країна чи хомейнівський Іран?), доки не припиниться антиукраїнська гецпропаганда гебельсівсько-штрайхерівського типу під гаслом «Huzia na Rusina!» («Ату на русина») з найгрубшими фальсифікаціями у вигляді «власівці-українці» (як зручно ці фальшивки було використано під час процесу Дем'янюка в Ізраїлі!), доки не буде політично і матеріально реабілітована українська меншість у Польщі, доки національними героями польського народу не перестануть бути апостоли ненависті до українців (майже цілий світ втомився від культу національної ненависті — польське суспільство ще ні), доки до східного кордону не перестануть підтягати війська під приводом утворення кулеметно-танкового бар'єру для неконтрольованої масової і панічної еміграції з СРСР — жоден повноцінний діалог двох сусідів неможливий. Тим більше, якщо в рукаві ховати останній козир «вісь Варшава—Москва», справді безпрограшний від часів Андрусівського перемир'я 1667 р. до Ризького трактату 1921 р. та рішень Ялтинської конференції 1945 р.

Нормальні й рівноправні контакти будуть можливі лише тоді, коли шовіністична частина польського суспільства перестане дивитися на Україну як на об'єкт колоніального грабунку в минулому і майбутньому. Україна, ні у вигляді незалежної, ні, тим більше, залежної держави не має можливості міняти психологію польського суспільства, тим більше, що для України це, цілком певно, не першочергове завдання. Над цим треба працювати польській інтелектуальній еліті, більше всього гуманній, католицькій, що користується найбільшими впливами. Чи вона хоче працювати в тому напрямі? Чи і як вона працює над цим сьогодні? Чи вона буде працювати? Це не реторичні питання, а цілком конкретні, на які українська сторона відповісти не може.

Реальна міжнаціональна політика не базується на сентименталізмі типу покаянь, пробачень, проповіді

комплексів вини. Така політика мусить мати раціональні підстави. Підводити риску? Починати з нуля? Закреслити минуле? Обидві сторони розуміють, що це неможливе — зустріч парламентаріїв 4—5 травня 1990 р. це підтвердила [3]. Діалог не може починатися з підсумкової риски, бо тоді не буде об'єкту діалогу; діалог потрібний не для роздряпування історії, а для тверезої оцінки правдивого, а не заміфологізованого і заідеологізованого минулого, сучасного і майбутнього. А в такому випадку також важко його вести в білих рукавичках.

З обох сторін є сили, що хочуть щирого і відвертого діалогу. Щирого і відвертого, бо, згідно з старою латинською приказкою, лише clara pacta faciunt amicos («ясні умови роблять приятелів»). І не подиктованого для польської сторони такими зовнішніми факторами, як:

1. Що є більша загроза Москви, як Києва;
2. Що є загроза Берліну-Бонна (отже й необхідність забезпечити антинімецькі тили);
3. Що є загроза кліщів Берлін — Київ чи Берлін — Москва.

І не під видом концепцій монтування Балтійсько-Чорноморської федерації з Польщею як гегемоном. Мені здається, ще до діалогу, щирого, відвертого, конструктивного, польській стороні треба зрозуміти, що окремий українсько-(київсько?)-польський флірт — без врахування дискримінованого становища, в якому перебувають тепер українці Польщі, і без прийняття до уваги інтересів братніх нам і солідарних з нами націй, литовської та білоруської — просто безперспективний. В умовах, коли провідні польські демократичні політики на цілий світ заявляють про свою державу, що «в Польщі йде боротьба між прихильниками «відвертого суспільства» і прибічниками «католицької держави польської нації», в якій не повинно бути місця для «інородців», при чому «для прихильників першої ідеї народ — це культурна спільність; для їх противників — це спільність крові» [4] — іншими словами, і при першій, і при другій концепції місця для української меншості немає, вести будь-які діалоги безперспективно. Та, незалежно від цього, українська сторона з глибокою впевненістю може заявити, що для польської меншості в новій Україні завжди є і буде окреме місце.

Реальне покращування польсько-українських стосунків можливе лише в дусі загальноєвропейської толерантності й співпраці.

* * *

Боротьба на захист свого народу і його державності, навіть коли вона веде до тимчасових невдач, ніколи не є тупиком. Боротьба за загарбання чужих земель і підкорення чужих народів, навіть якщо вона дає тривалі результати, при остаточному розрахунку — не з точки зору якихсь там абстрактних етично-моральних міркувань, а реальних користей для власного народу — є сліпою вуличкою. Може великому польському суспільству пора припинити похід дорогою ненависті? Цілком певно веде він лише до нікуди.

ПРИМІТКИ:

[1] Szczesniak A. B. Szota W. Z. Droga donikąd: Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce.— Warszawa.— 1973.

[2] Kowalewski L. M. Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii // Zustriczi.— Warszawa, 1990.— Nr. 3—4.— S. 215.

[3] Zapis rozmowy parlamentarzystów Polski i Ukrainy // Zustriczi. Warszawa, 1990.— Nr. 3—4.— S. 31—84.

[4] Михник А. Национализм: чудовище пробуждается // Век XX и мир.— Москва, 1990.— № 10.— С. 15. Журнал видається російською, англійською, французькою, іспанською і німецькою мовами.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Отець Василь ГРИНИК — (1896 — 1977), висвятився 1921 р. Тайний шамбелян Його Святійшества Папи Римського (почесний титул), радник і референт єпископської консисторії, професор богословії, у 1928—1945 рр. викладав у Перемиській семінарії, арештовувався ненадовго у 1945 р. та у 1954-1956 рр. Від 1949 р. таємно задовільняв релігійні потреби віруючих греко-католиків Циганка-Желіхова, Битова, Щецінка, Баркова, інших сіл на Лемківщині. У 1967 р. призначений Генеральним Вікарієм для греко-католиків Польщі, а від 1968 року — крилошанином греко-католицької Капітули в Перемишлі. Помер та похований у Перемишлі.

Ярослав ДАШКЕВИЧ — український учений, кандидат історичних наук. Народився 1926 р. у Львові. Закінчив Львівський університет, працював завідуючим бібліографічним відділом бібліотеки АН УРСР у Львові. Зараз — провідний науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР, керівник Львівського відділення Археографічної комісії АН УРСР. Сфера наукових інтересів — історія зв'язків України з країнами Заходу і Сходу. Автор книг «Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі» (Єреван, 1963), «Кам'яні баби Північного Причорномор'я» (Вроцлав), бл. 400 наукових праць, оприлюднених в СРСР, США, Франції, Німеччині, Португалії, Швейцарії та ін.

Б. ЖУКІВ — даних про автора не знайдено. Можливо, під таким псевдонімом виступив архітектор, дослідник церковних пам'яток Західної Волині, публіцист та громадський діяч Леонід Маслов, (1909—1943).

Анджей Суліма КАМІНСЬКИЙ — американський учений польського походження, професор історії Джорджтаунського університету у Вашінгтоні. Автор книги і багаточисленних статтей на теми історії Польщі, Росії та України. Стаття, фрагмент з котрої публікується, була надрукована у спеціальному польськомовному випуску українського часопису «Сучасність» (Мюнхен).

Сергій ЛИЛИК — кандидат історичних наук, народився 1957 року у Львові, навчався у Львівському університеті, працює старшим викладачем кафедри політології Львівського політехнічного інституту. Автор бл. 10 наукових праць, спеціаліст у галузі історії України міжвоєнного періоду. Співголова Партії демократичного відродження України (від 1990 року).

Іван ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ — видатний український історик та політолог (1919—1984). Народився у Відні, студіював історію, право та міжнародні стосунки у Львові, Берліні, Празі, Женеві, Нью-Йорку. Був професором коледжу Ля Салль, Американського університету, університету Альберти. Займався вивченням та публікацією творчої спадщини Михайла Драгоманова, Вячеслава Липинського, Осипа Назарука; також опублікував цілий ряд ґрунтовних наукових розробок (есеїв), присвячених українському політичному менталітетові. Кращі роботи І. Лисяка-Рудницького опубліковані у книзі «Есеї про новітню українську історію» (анг. мовою, 1989).

Євген МІСИЛО — польський учений українського походження. Народився 1954 р. у с. Мілково на Ольштинщині. Закінчив історичний факультет Ольштинського університету, працює у Інституті літературних досліджень Польської АН у Варшаві, керує осередком історичної документації «Український архів». Активно співпрацює в польських та українських часописах, зокрема у часописі Об'єднання українців у Польщі «Зустрічі». Польською та англійською мовами надрукована його бібліографія української преси міжвоєнної Польщі; 1991 року виходить укладений ним збірник документів про акцію «Вісла» з польських архівів.

Володимир МОКРИЙ — нар. 1949 р. в Драві (Польща). Історик російської та української літератури, публіцист. Доктор філософії, адьюнкт російської філології Ягеллонського університету (Краків). Лауреат премії Фонду Іоанна Павла II (1987) «за суспільно-моральну діяльність, спрямовану на польсько-українське порозуміння і зближення», засновник фонду Св. Володимира. Посол до Сейму ПНР-ПР десятої каденції, обраний від «Солідарності». Постійний співробітник католицького часопису «Знак», публікувався у багатьох польських та українських («Наше слово», «Церковний Календар», «Сучасність») виданнях. Упорядкував антологію «Від Іларіона до Сковороди. Вісім століть староукраїнської поезії» (польською мовою). Мешкає в Кракові. Опублікована стаття була підготована для спеціального номера «Знаку», присвяченого українській тематиці, який мав з'явитися на початку 1984 р., але була заборонена польською цензурою і з'явилася друком лише 1989 р.

Тадеуш Анджей ОЛЬШАНСЬКИЙ — польський історик та публіцист. Народився 1950 року в Отвоцьку, мешкає у Варшаві. Автор численних статтей у незалежній пресі з питань міжнаціональних стосунків, у тому числі польсько-українських (публікувався під псевдонімом Ян Лукашув). У 1991 р. у Польщі вийшла друком книга «Історія України в XX столітті».

Євген СВЕРСТЮК — відомий український літературний критик, редактор, перекладач з англійської, німецької та ін. мов. Народився 1928 р. в с. Сільце на Волині, закінчив Львівський університет, працював викладачем Полтавського педінституту, старшим науковим співробітником інституту психології, в редакціях українських часописів «Вітчизна», «Український ботанічний журнал» та ін. 1972 р. за есею «Собор у риштованні» та інші літературознавчі праці був засуджений на 7 років ув'язнення та 5 років заслання. Живе у Києві. Головний редактор газети Української Автокефальної Православної Церкви «Наша віра — православ'я».

Мирослав ТРУХАН — український громадський діяч, активіст Українського суспільно-культурного товариства у Польщі, публіцист та учений.

Митрополит Андрей ШЕПТИЦЬКИЙ — (1865—1944) — видатний український церковний діяч, мислитель, політик і гуманіст, митрополит Галицький і архиєпископ львівський (1901—1944) Української греко-католицької Церкви. Освіту здобув в університетах Кракова (Ягеллонському), Вроцлава, Мюнхена, Відня, Риму, доктор права, філософії та богослів'я. Дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові; фундатор і ініціатор багатьох благочинних акцій (створення Національного музею у Львові, народної лічниці, допомога митцям, студентству, створення і розширення духовних та світських учбових закладів). Митрополит Андрей послідовно проповідував християнську мораль, був палким прихильником християнського екуменізму; виходячи з християнських етичних принципів, намагався врегулювати українсько-польські ексцеси в Галичині, категорично засуджував вбивства, у тому числі політичні за характером, свідченням чого опубліковане у книзі послання.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абрагамович А., отець 120
Андрей, митрополит — див. Шептицький Андрей
Архипенко О. 63

Базяк, архиєпископ 89, 90, 91, 112
Байда 39, 49
Баліцький В. 224
Банасяк С. 44, 45, 47
Бандера С. 174, 175
Бандткє Є. 181
Барабаш Р., отець 119
Баран С. 78
Баран С. 159
Барда Ф., єпископ 85, 92, 98, 112, 119
Басараб Д. 156
Батовський Х. 195
Бенш, Апостольський Адміністратор 96
Бердиховська Б. 208
Бертельмі 151
Бєлявська 81
Бєнєк Й. 105, 118
Берман Й. 14, 18, 19
Бернацка М. 47
Берут Б. 12, 14, 18, 37, 60, 62
Бжоза Л. 117
Бжоза Я. 163, 164, 194
Білик О., отець 117
Блюм І. 38, 43, 46—48, 54, 58
Бобжинський М. 184
Божик С. 117
Бозюк В., отець 120
Бой-Желенський Т. 176
Бойчук М. 63
Боровець Т. («Бульба») 177
Бохенський А. 146, 147, 158
Бриковський Р. 122
Брок П. 157
Бромке А. 155
Будзинський В. 59, 60, 62—64
Булат І., отець 120
Булянда, отець 92, 93
Бурий С. 194
Бучко І., архиєпископ 119
Буяк З. 208
Буяк Ф. 158

Вандич П. 157, 158
Василевський Л. 180
Василькевич М., отець 97, 107, 109
Величко М., отець 103
Величковський Іван 193
Венгринович В., отець 117
Венгринович Е., отець 117, 118
Венгринович О., отець 93, 118
Вервес Г. 158
Верешицький Х. 158
Вернадський Дж. 135, 156
Вєляновський К. 69
Вивюрський М. 61
Виговський Іван 134
Винниченко В. 150
Височанський І., отець 121
Витвицький С. 159
Вишинський С., кардинал 113, 114, 121
Вілямовський 22
Вільк С. 116, 195
Вільчур Я. 203
Вінский 74
Вісьнєвска Е. 158, 194
Власов А. 175
Володарський Б. 155

Курсивом у покажчику виділено прізвища істориків, письменників, політичних діячів та ін., чиї твори цитуються у книзі, або на яких є посилання у примітках.

Влох О. 208
Возняк М. 60
Войнаровський Т. 159
Войнаровський Ф. 159
Войтович П., отець 117
Войцеховський Г. 68
Волков М., отець 78
Володимир Великий 126, 155
Володя 56
Волянович П., отець 117
Вольський 19, 24
Врона Я. 161, 194, 195
Вронтовський Ф. 157
Вуйцік З. 156

Газельмайєр Т. 30
Гайдук М., отець 117
Гайдукевич В., отець 82, 121
Галь Л. 43, 44, 47
Гамерський 86
Гаммершмідт Я. 29
Гандельсман М. 157
Гасько 61
Гащак М., отець 80, 84, 120
Гедройц Є. 207
Гейштор 61
Герек Е. 187
Геремек Б. 208
Герман Х. Г. 158
Герхард Ю. 47—49, 55, 58, 161, 164
Гжигожевскі З. 68
Гінальскі Е. 59
Гітлер А. 173, 174, 176, 177
Глемп Ю., кардинал 113
Гльонд А., кардинал 81—86, 91, 93, 111—115, 119—122
Гнатюк М. 158
Гнип П. 61
Гоголь М. 140
Гоза А., отець 98
Голобуцький В. 157
Головач М., отець 117
Головко Т. 180
Гольдер 27
Гомулка В. 14, 18—20
Гончар Олесь 193
Горбач О. 158
Горинь Б. 208
Горинь М. 208
Горнцкєвич Т. 159
Горнова Е. 158
Гощинський Северин 157, 191, 195
Граб С., отець 29, 86—88, 90, 107, 119
Грабський С. 180
Гребеняк Я., отець 120
Гриник В., отець 105, 107, 109, 112—114, 116, 118, 120, 121
Грицак Я. 159
Грицеляк М., отець 106, 109, 119
Громенко 53
Грушевський М., 150, 156, 183
Гура Я., отець 84, 92
Гучко В. 117
Гьоте Й. В. 158

Дамбровський Ю. 181
Данило Галицький 84
Дацько К., отець 120
Дембіцький А. 186
Демкович-Добрянський М. 157
Дем'янчук І., отець 117, 118
Дем'янюк І. 228
Денікін А. 146, 147, 168
Денько М., отець 82, 97, 107, 109, 116, 117, 119—121
Деркач І. 208
Деруга А. 158
Дзержинський Ф. 224
Дзєвановський М. 148, 158
Дзюбина С., отець 93, 113, 120, 121
Дзямба Т. 43
Діонісій, митрополит 77
Дмовський Р. 180
Добрянський-Нісевич М., отець 117
Довженко О., 163, 193
Довженко О. 162, 194
Доленга-Ходаковський З. 181
Домінічек Х. 51, 59
Донцов Д. 64
Доротея, сестра 90
Дорошенко Д. 159
Дочило М., отець 120
Дравіч А. 209
Драгоманов М. 193
Драгоманов М. 141, 142, 157
Драч Іван — 208
Дроздовський І. 159
Дуда Т. 117
Дяк В., отець 86

Елцвер 60

Єльський О. 184

Єнджеєвич Є. 164

Жимерський М. 15, 19, 20

Загайкевич Б. 118
Завадський А. 14, 18
Залейський К. 185
Залізняк 48, 49
Замбровський Т. 14, 18
Заяць М., отець 120
Здзєховський М. 160, 182—184, 192, 194, 195
Зельман 93
Зелінський З. 116, 195
Злупко А., Генеральний Вікарій 82, 110, 112, 113, 120, 121

Іван Вишенський 193
Іларіон, митрополит 193
Іларіон (Огієнко), архиєпископ 64,119
Ільницька Н. 213
Інокентій IV, Папа 84
Іоан Павло II, Папа 212
Іпатій Потій 193
Ісидор, митрополит 193
Ісаєвич Я. 155

Казимир Великий 129, 205
Каленюк О., отець 120
Калинюк З., отець 84, 117, 121
Калужняцький О., отець 118
Камінський Т., отець 117
Канторський Л., отець 193
Канцір М. 32
Канцір С. 32
Канцір Я. 32
Каня Я., отець 172
Каролінги 130, 222
Каспрович Я. 60
Катерина II 137
Качмарек, єпископ 103
Качмарський Л., отець 103
Квілєцкі А. 47
Квятковський С. 30, 36
Кедрин І. 159
Керницький К., отець 103
Кєнєвіч С. 158
Кирило Терлецький 193
Кирило Туровський 193
Кирчів Р. 158
Кістяковський С. 157
Клачинський В., отець 103
Кнейчук Я., отець 117
Кобилянська Ольга 163
Ковалевський З. 224
Ковалевський Л. 230
Ковальчук М., сестра 108
Кожицький 19
Козак С. 158
Козік И. 158
Козловський М. 43, 47
Колтонюк М., отець 117
Колянковський О., отець 31, 120
Конкольовський С., отець 118
Конев П. 61
Коновалець Є. 150
Коновалець Є. 159
Конопніцька М. 60
Король К., отець 94
Корчинський 33, 44
Косіор С. 224
Коссак В. 60, 61
Коссак Я. 60
Коссовський 33
Костенко Ліна 193
Костишин М., отець 120
Костюшко Т. 61
Кот С. 156
Котис О., отець 120
Котляревський Іван 166
Кочинський Р. 30
Коциловський Є., отець 99
Коциловський Й., єпископ 82, 83, 86—92, 99, 105—107, 109—111, 116, 118
Красінські 64
Красінський 183
Криницький Ю., отець 120
Криса Й., отець 117
Крогулєц 71
Крупа С., отець 120
Кубійович В. 174, 204
Кудля, отець 98
Кузич І., отець 109, 119
Куліш Панько 126
Кулибаба А., отець 107
Кундеус Й., отець 120
Кунцевич Йосафат 193
Курилас О. 63
Куронь Я. 208
Курось Я. 207, 211
Кучабський В. 158
Кучинський С. 128, 155

Лабуз Й. 118
Лакота Г., єпископ 82, 88, 89, 106, 109, 116, 119

Ландау З. 211
Лемцьо В., отець 104, 118
Ленін В. 147
Лепкий Б. 195
Лепковський Т. 157
Лилик С. 201
Липинський В. 156
Лисяк-Рудницький І. 158, 159, 223
Лициняк В., отець 93
Лісовський Й. 92
Лозинський М. 158
Лось С. 160, 192
Лужний Р. 156
Лукасевіч Г. 42, 44, 45, 47
Луцький О. 78
Лям Я. 166
Ляшенко В., отець 120

Мазепа Іван 136
Мазепа Ісаак 158
Мазяр П., отець 91, 120
Малиновський О., Апостольський Адміністратор 82, 107, 109, 113, 119, 120
Малярчик О., отець 118
Мальчевський Я. 60
Марахов Г. 157
Марголін А. 159
Марко С. 69
Маркович А. 158
Матейко Ян 60
Махновець Л. 155
Маціевич О., отець 93
Мацкевич С. 149, 159
Мацюк М., отець 117
Мацьків В., отець 92, 93
Медлін В. 156
Мельник А. 174
Мельник М., отець 110
Менцінський Ю., отець 120
Мєрошевський Ю. 154, 159
Мєтковський 24
Міклашевський М. 30, 36
Мілєк К., Апостольський Адміністратор 95, 96
Мінц Х. 14, 18
Міхнік А. 207, 208, 230
Могила Петро 193
Мокрий В. 207, 208, 210
Мордасов Я. 30
Морель С. 30
Моссор С. 6, 14, 16, 20, 28, 33, 40, 44
Мохнацький В., отець 117
Мрочковський Л. 181
Мудрий В. 174
Мудрик А. 117
Муссоліні Б. 173
М'ягкий Й., отець 109

Наговський 74
Найдер З. 209
Немирич Ю. 156
Нестерович О., отець 120
Німилович Д., отець 117
Нєдзєля З. 194
Нєхай, ксьондз 74
Новацький В. 50, 51, 59
Новіцький Е., Апостольський Адміністратор 96

Оберлєндер Т. 176
Огєнь 53
Окіншевич Л. 156
Олександр, господар молдавський 84
Олєхнович М. 21
Онишкевич Я. 208
Онищенко 61
Орсеніго, нунцій 109
Оссолінські 59—64
Осубка-Моравський Е. 10
Оршак А., отець 117

Павличко Дмитро 208
Пайончковський Ф. 60, 61
Пакош А., отець 98, 116
Паліїв Д. 94
Палладій, архиєпископ 119
Папєжинська-Турек М. 180, 195
Паславський, отець 84
Патрінеліс К. 156
Патрило І., отець 116, 117, 119, 120
Пеленський Й. 156
Пелехатий К. 61
Перденя Дж. 156
Петельський Є. 161
Петлюра С. 145, 148, 150, 166, 168, 223
Петро I 136
Петрушевич Є. 152, 159, 166
Петкевич Й. 22
Пинило В., отець 106, 109, 111, 119
Підгарбійний І., отець 120
Пій XII, Папа 111

Пілсудський Ю. 46, 145, 148—150, 158, 171, 173, 180, 218
Пільц Е. 183
Плахта М., отець 118
Побідинський Е. 109
Побуг-Маліновський В. 159, 195
Пожога В. 120
Полянський І., отець 117
Полянський І., отець 98, 101, 116, 117
Потічний П. 155, 159
Пріцак О. 173
Прокопов В., отець 107
Прус Е. 103, 117, 203
Пудло К. 38, 42, 46, 47
Пушкарський П., отець 107
Пясти 128, 129

Равіта-Гавронська Ф. 157
Радзівілл А. 225
Радзейовський Й. 195
Радкевич С. 14, 15, 18—20
Реймент В. 117
Рен 39
Репський С. 48, 58
Решетило Р., отець 109, 119
Рибаков Б. 155
Ридош В., отець 117
Ріпецький М., отець 79, 121
Романик Й., отець 193
Роде Г. 156
Рудницький С. 204, 211
Руліковський 70
Рюриковичі 128, 129

Савка, отець 93
Самошук Я. 42
Самсонович Г. 209
Сапєга А. 158
Сапєга А., кардинал 81, 85—88, 92, 112
Сверчевський К. (Вальтер) 6, 13, 18, 29, 37, 38, 48, 55, 57, 189, 226
Свйонтек, ксьондз 94, 95
Селіцький Ф. 155
Сембратович А., отець 104, 118
Сембратович Ю., отець 117
Сенета Д., отець 84
Сенета І., отець 120
Сенкевич Г. 140
Серапіон Володимирський 193
Серединський Т., отець 79
Серет Є. 203
Серчик В. 39, 156
Сивак Г., отець 117
Сидоренко А. 156
Сисин Ф. 158
Сідзінський 33
Сковорода Григорій 193
Скок Г. 46
Славой-Складковський Ф. 77, 172
Словацький Юліуш 157, 191
Слюсарчик А. (Книга) 120
Смирний 56
Смігли-Ридз Е. 77
Смотрицький Мелетій 193
Собєський Ян 213, 218
Согор Л.—К. 117
Сохоцький І. 159
Спихальський М. 14, 15, 18, 24
Стадіон Ф. 166
Сталін Й. 38, 86, 162, 177, 199, 210
Станішевський В. 20
Старчевський Є. 131, 156
Стах 14
Стельмаховський А. 208
Стемповський С. 142, 157
Степа, єпископ 92, 93, 94, 112
Стецьків, отець 93
Стефан Баторій 183, 208
Стефаник В. 158
Стецько Я. 174, 176
Стика Я. 61
Ступницький І., єпископ 85
Сьліва Т. 116

Тазбір Й. 156
Талейран Ш.—М. 153
Тарновський С. 184
Теодорович, отець 77
Тимотей, єпископ 119
Тіссерант, кардинал 106
Товстюк Д., отець 120
Тожецький Р. 175, 180, 195
Тойнбі А. 128
Томашевський Є. 167, 203, 210
Томашівський С. 129, 156
Трукановіч 73
Труш Іван 63
Турський 51
Турський К. 172

Українка Леся 193

Федевич І., отець 117
Федорищак Г., отець 120
Федькович Юрій 166

Фельдман В. 165, 195
Філіпович Ф. 68
Фліс С. 119
Форнальчик Ф. 163
Франк Г. 175
Франко Іван 157

Хархаліс Є., отець 120
Хелмецький 36
Хиляк Є., отець 93, 94, 117, 120, 122
Хиляк Й., отець 94
Хиляк І. 122
Хмельницький Богдан 84, 134, 136, 153, 156, 213
Хмєль 74
Хойновскі А. 195
Холодний П. 63
Холцер Є. 159
Хрін 14, 37
Хрущ П., отець 117
Хрущов М. 60, 62

Цамблак Григорій 193
Цивінська І. 209
Цинарський С. 156
Циранкєвич Ю. 19

Чабан 48, 49
Чайковський М. 157
Чарнецький С. 218
Червіньчак Є., отець 116
Чех М. 210
Чарторийський А. 141
Чолій Й. 118
Чорновіл В. 208

Шанковський Л. 158, 159
Швайка М. 208
Шварцбард С. 168
Шевченко Тарас 63, 64, 164, 166, 193, 205, 206
Шевченко Тарас 140, 157, 188, 194
Шевчук В., отець 120
Шептицький Андрей, митрополит 63, 78, 81, 84, 86, 183, 184
Шеремета С., отець 86, 120
Шиманович І. 204, 211
Шота В. 50, 52, 54, 55, 118, 195, 214, 230
Шухевич Р. 174
Шуфлят П., отець 82, 121

Шесняк В. 50, 52, 54, 55, 118, 195, 214, 230
Щирба М. 39, 40

Юзевський Г. 180, 181
Юстин Р., отець 107, 119

Яблоновський Г. 157
Яблонський Х. 158
Яворський С., отець 82, 107
Ягеллони 188
Ягода 48, 49
Ядам Г. 59
Ядловський С., отець 120
Якинт П., брат 107
Якобі Б. 31, 34, 36
Якубець М. 158
Яніон М. 195
Ян Казимир 169, 170
Яніцька-Кривда У. 189, 195
Яніцький Є. 205
Яремін І., отець 120
Яросінський В. 45, 186
Ярузельський В. 205, 206
Ясєніца П. 133, 156
Ястжембський 19
Яськевич В. 22

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австралія 160
Австрійська імперія — див. Австрія
Австрія 138, 139, 143, 158, 217
Австро-Угорщина 140, 143, 146, 166, 169, 195, 196, 217
Алжир 225
Америка 182
Англія 82, 105, 119, 169, 216, 226

Баварія 53
Балигород 37, 38, 50, 80, 189
Балкани 220
Балтимор 100, 116, 124
Балтійське море 132, 219, 229
Бальниця 123
Банниця 120
Бані-Мазурські 114, 121
Бартошиці, повіт 186
Батятичі 171
Бахів 104, 118, 123
Белз 117
Белз, повіт 95
Береза Картузька 28, 43, 171, 198, 224
Березка 117
Березно 78
Березовичі 81
Берлін 109, 158, 159, 173, 229
Бескиди 47, 50, 53, 55, 56, 59, 161, 164, 179, 188, 189, 191
Беське 123
Беське, повіт 57
Бєляни 97
Бидгощ, воєводство 26
Бистре 123
Битов 121
Битом 114
Біла Вода 17
Біла Підліська, повіт 39, 71, 78, 120
Білгорай 69
Білгорай, повіт 23, 68, 69, 76
Білий Бор 187
Білорусія 148, 149, 158, 216, 100
Білосток 23
Білосток, воєводство 7
Бірча 99, 123
Бірча, повіт 94
Біща 69, 76
Бонн 229
Бортне 28, 120
Босфор 126
Босько 103, 117
Бразілія 173
Бранев, повіт 120
Братфорд 119
Брацлав, воєводство 136
Брест-Литовський 151, 159, 166, 193
Брюссель 163
Буг 40, 47, 50, 119, 151
Будапешт 118
Букова 117
Буковець 123
Бусьно 73
Бухенвальд 25

Вадовіце 198
Вакиїв 76
Ванькова 120
Варенж 49
Варшава 9, 18—21, 23, 34, 38, 39, 46, 47, 58, 59, 64, 69, 81, 85, 89, 107, 108, 117, 118, 120, 122, 148, 150, 155—159, 169, 185, 193—195, 205, 207, 208, 211, 212, 214, 228, 230
Ватикан 111, 176
Великобританія 119
Венесуела 117
Вербиця 28, 120

Веремень 123
Верешина 78
Версаль 150
Верхи Диновські 48
Верховини 50—52, 117
Верхомля Велика 117
В'єтнам 56
Верціна 121
Вислок Горішній 123
Вислочок 123
Височани 123
Витків 70, 75, 78
Вишоватка 123
Вільнюс 157, 182, 183, 194, 195
Вільхівці 120
Відень 138, 143, 152, 158, 168
Вільчиська 93, 118
Вінниця 176
Вінніпег 158
Вірменія 220
Вісла 148
Вітвіца 163
Влодава 56
Влодава, повіт 39, 70, 71
Воз'єднані Землі 14, 15, 18—22, 37, 39, 41—45, 79, 95, 96, 106, 108, 185, 192
Волинь 7, 11, 49, 50, 81, 100, 103, 129, 132, 136, 141, 148, 150, 153, 157, 170, 177—181, 184, 191, 197, 224, 226
Волковия 123
Волівець 82, 121
Волосате 123
Волостків 117
Волочищовичі 117
Воля Сукова 123
Воля Цеклинська 123
Воля Червона 123
Вороблик Королівський 98, 117
Вроцлав 23, 41, 43, 46, 47, 60—62, 64, 95, 98, 155—158, 185, 194, 195
Вроцлав, воєводство 79, 95

Гаага 156
Габківці 153
Галицько-Волинське князівство 129, 130
Галич 49
Галичина див. Східна Галичина
Ганчова 94
Гданськ 23, 30, 95, 158, 185
Гданськ, воєводство 30
Гіршберг 119
Гожув Великопольський 23, 84, 95, 185
Голандія 119
Голешів 70
Голуб'я 73
Голя 71
Горай 51
Горинець 117
Горинча 32
Горлиці 41, 94, 110, 186
Горлиці, повіт 28, 95
Горлів Іловецький 187
Городок 123
Граб 123
Грабівниця 117
Грац 156
Гребенне 28, 171
Грибів, повіт 103
Грозьова 99
Грос-Розен 25
Грубешів 73, 186
Грубешів, повіт 41, 49, 73, 77
Грузія 220
Гульське 123
Гусинне 78

Данія 216
Дверник 123
Демблін 198
Депультичі 72, 78
Дешна 123
Джорджтаун 213
Дзвоняч Долішній 123
Диків 90
Диниська 120
Дмитровичі 123
Дніпро 135, 136, 141, 146, 150, 184
Довжиця 120, 123
Демб'є 198
Должиця див. Довжиця
Донецьк 162
Дубно 103
Дубровиця 117
Дукля, повіт 95
Дусівці 123

Едмонтон 155, 156, 158, 159

Європа 136, 138, 150, 155, 175, 203

Жаків 119

Жарнівка 123
Жегестів 103
Женева 156
Жерник 75
Жерниця Вижня 120
Жерниця Нижня 123
Жидівське 123
Житомир 162, 176
Жовква, повіт 204
Журів 98
Жуків 117

Завадка (повіту Сянік) 123
Завадка (повіту Устрики) 123
Завій 123
Загір'я 41
Загорів 71
Закерзоння 37, 38, 40, 46
Залуж 123
Замок 69
Замостя 76
Замостя, повіт 23
Запоріжжя 162, 176
Засів 78
Затворниця 123
Західна Білорусія 202
Західна Волинь 197
Західна Галичина 143
Західна Німеччина — див. Німеччина
Західна Україна 9, 62, 63, 88, 90, 97, 99, 158, 159, 164, 172, 176, 177, 178, 195, 199, 202, 206, 207, 211, 224
Західні та Північні Землі див. Воз'єднані Землі
Західно-Українська Народна Республіка 146, 147, 151, 166—168, 197—199, 223
Захочев'є 120
Збруч 168, 178, 181
Зелена Гура 185
Злоцьке 117
Золота Орда 129
Золочів, повіт 110
Зубенько 123

Ігнин 71
Іздебки 123
Ізраїль 228
Іква 158
Іран 228
Ірландія 119, 144
Іспанія 221, 226

Італія 13, 91, 173, 175, 176, 216

Калепчиці 78
Кальварія Пацлавська 98
Кальниця 123
Камінка 123, 189
Канада 173
Каракас 117
Карликів 118, 123
Карпати 40
Катинь 63, 64
Катовиці 24, 30, 35, 185, 194
Катовиці, воєводство 24
Квашениця 123
Келчава 123
Кельці 103
Кембрідж 158
Київ 40, 81, 129, 148, 155—158, 162, 166, 168, 175, 176, 189, 194, 196, 203, 205, 206, 209, 229
Київ, воєводство 136
Київська Русь див. Русь-Україна
Ківерці 178
Кінське 117
Клоковичі 98
Княжполе 69, 70, 78
Кобильниця Руська 117
Колеховичі 71
Колима 119
Коломия 210
Команьча 41, 114, 118, 120, 121
Конго Бельгійське 217
Константинів 71
Копилів 76
Констинів 123
Корениця 123
Коровники 107
Корчмин 120
Костомлоти 120
Котань 123
Котлиця 74
Кошалін 185, 213
Кошалін, воєводство 186, 213
Крайна 123
Краків 27—31, 35, 36, 40, 78, 82, 86, 87, 90, 97, 103, 107, 108, 115, 117, 118, 119, 155, 156, 158, 159, 176, 183, 189, 192, 194, 195
Краків, воєводство 7, 9, 24, 41, 45, 94, 105

Краковець 92
Крампна 114, 121
Красний Став, повіт 23
Кречовичі 117
Криве 121, 123
Криве б. Тісної 123
Крилів 74, 78
Кримський ханат 129
Криниця 93, 94, 117, 120
Кристинопіль 107
Круглиці 51
Кьольн 156

Ламбиновиці 26
Ланьцут 198
Ласків 73, 78
Лащів 69, 74, 75
Легніца 187
Лейден 157
Лемківщина 6—8, 45, 56, 82, 93—95, 98, 101—105, 107—110, 112, 115—120, 122, 184, 200, 206
Ликошин 78
Липини 69, 76, 78
Литва 130—132, 137, 149, 157, 158, 182, 219
Лівобережна Україна 135, 136, 141
Лісковате 118
Лісна 186
Лісько 41, 123
Лісько, повіт 95
Лішна 123
Лобозів 123
Лодзь 21, 59
Лодинка Долішня 123
Лондон 157, 159, 199
Лопенка 123
Лосє 94
Лубна 117
Лувен 117
Луг 123
Лупків 123
Любачів 90, 108
Любачів, повіт 41, 49, 95
Люблін 27, 41, 85, 97, 116, 119, 131, 192
Люблін, воєводство 7—9, 23, 26, 41, 45, 56, 106, 172, 195
Люблінець Старий 51
Любуська Земля 84, 95, 96
Ляйпціг 157
Львів 6, 10, 40, 59—64, 67, 81, 83, 87, 89, 90, 97, 107, 117, 119, 126, 146, 151, 156—158, 166, 167, 169, 170, 173, 176, 183, 184, 195, 198, 203, 205, 206, 209, 210, 211, 223
Львів, воєводство 204
Львів, повіт 204

Магадан 213
Майдан Гірний 74, 75
Майдан Синявський 51
Майдан Старий 76
Майданек 26
Маластів 82, 121
Малинськ 179
Малків 73, 78
Мальборк, повіт 121
Манів 123
Массачусетс 158
Матче 69, 76
Махнів 92
Межилісся 71
Миротин 117
Мінщина 184
Могильниця 72
Модрин 73
Молдавія 216
Монастир, повіту Любачів 123
Монастир, повіту Ярослав 123
Монгольська імперія 129
Москва 64, 99, 148, 150, 155, 157, 201, 205, 216, 228—230
Московщина-Росія 127, 130, 134, 137
Мостиська 88, 105
Мохначка 93, 117, 118
Мошанець 123
Мушина 93
Мшана 123
Мюнхен 47, 156—159, 167, 213
М'якиш Новий 123

Наброже 75, 78
Наваммер 179
Наддніпрянщина — див. Центрально-Східна Україна
Надсяння 179, 184, 200, 206
Нарчев 71
Небещани 123
Негрибка 117
Нижанковичі 110, 119
Німеччина 38, 104, 117, 152, 154, 161—163, 169, 173—175, 179, 196, 198, 216, 217, 222

Нова Весь 93, 120
Новий Двір 114, 121
Новий Санч 93, 118
Новий Санч, повіт 95, 103, 118, 120
Новий Тарг, повіт 17, 44
Новосілки 69, 70
Новосілки Дидинські 123
Нью-Йорк 117, 157—159
Нью-Хевен 156

Одра 186
Оженна 123
Ольштин 21, 23, 41, 95, 185
Ольштин, воєводство 26, 53, 57, 186
Оранієнбург 176
Орли 123
Орнета 120
Освенцім 15, 24, 26, 27, 64
Османська імперія 129, 135, 217, 220
Остре-Бардо 186
Острів 71
Оттава 156
Оттоманська імперія — див. Османська імперія

Павловиці 120
Павлокома 50, 51, 104, 117, 118
Парчев, повіт 39
Париж 152, 157, 159, 167, 168, 207
Пенсільванія 156
Перемишль 29, 56, 61, 64, 82—85, 88—92, 98, 99, 103—105, 107, 108, 110, 116, 118—120, 155, 206, 209
Перемишль, повіт 6, 8, 41, 95, 122
Переспа 74
Переяслав 156
Перунки 120
Південна Галичина 174
Південний Тироль 226
Північна Прусія 15, 18
Підгірці 77
Підкаліш 50
Підляшшя 7, 99, 184
Пікуличі 198, 209
Піскоровиці 50, 51
Плазів 120
Поділля 132, 136, 141, 157, 184
Поздяч 98
Познань 41, 47
Полісся 100, 174, 177, 179
Полоски 120
Полтава 136, 162, 176
Полтава, губернія 157
Поляни Суровичні 120, 123
Польська держава — див. Польща
Польська Республіка — див. Польща
Польська Народна Республіка — див. Польща
Польща 6—21, 23, 26, 32, 37, 40, 44, 46—51, 56, 58—63, 79—83, 85, 87—89, 97, 99—114, 116, 119—123, 127—132, 134—139, 140, 141, 143, 145—155, 157—159, 164, 165, 167—170, 172—174, 177, 179—193, 195—197, 199—211, 213, 214, 216—225, 227—230
Потуличі 26
Поморське воєводство 26
Правобережна Україна 136, 139, 140, 142, 146, 150
Прелуки 123
Прибалтика 216
Прибишів 123
Пригоріле 74
Пріорськ 74
Прусія 138, 167
Прусьє 123
Пулави 123
Пшебраже 178

Рава, повіт 95
Радава 123
Раздруж 117
Райське 120
Риботичі 99
Рига 168
Рим 82, 91, 100, 102
Річиця 120
Розстайне 123
Розтоки 72, 78
Російська імперія — див. Росія
Росія 130, 134—153, 155, 156, 158, 169, 195, 196, 199, 216, 217, 220
Росток Великий 93, 98
Румунія 110, 162, 173, 175, 176
Руське 123
Русь-Україна 128—130, 132, 133, 138, 149, 155—157, 183—185

Ряшів 27, 29, 41, 59, 88, 106, 119, 120
Ряшів, воєводство 7—9, 17, 39, 41, 45, 50, 56, 57, 105, 122, 123

Савин 68
Сагрин 73
Сайчиці 120
Самбір 119
Сенкова 99
Серебрище 78
Середниця 123
Середнє Велике 50, 123
Сибір 29, 38, 42, 81, 107
Сіетл 157
Сирія 220
Сілезія 24, 46, 79, 131, 132, 144, 152, 213
Сілець 72
Сінявка 123
Скопів 117
Сліпче 78
Словаччина 56, 176
Слобожанщина 157
Смерек 123
Снітниця 94
Сокальщина 95
Солінка 163
Сольська пуща 56
Союз Радянських Соціалістичних Республік 7, 11—13, 15, 18, 22, 50, 63, 102, 103, 107, 108, 110, 113, 115, 155, 161, 162, 168, 175, 185, 198, 201, 205, 207, 226—228
Сполучені Штати Америки 173, 182
Станіслав 83, 169, 204, 210
Станіславщина 53, 101, 103, 204
Станкова 123
Старгард Щецінський 107, 120
Стебник 119
Стежниця 120
Стенфорд 120, 158
Стібна 98
Стопки 186
Ступосяни 123
Струбовиська 123
Стшалков 198
Сувалки 185
Суздальсько-Володимирське князівство 130
Суковате 123
Сурохів 118
Східна Галичина 7, 46, 49, 50, 56, 80, 87, 97, 99, 100, 129, 136, 139, 142—153, 158, 164—170, 172—175, 177—181, 183, 184, 197, 204, 213, 223, 224, 226
Східна Європа 134, 145, 149, 151, 154, 155, 201, 202, 216
Східна Прусія 79, 95, 152
Східні Креси 7, 10, 167, 182
Сян 40, 47, 50, 53, 166, 213
Сянок 29, 41, 64, 98, 186
Сянок, повіт 41, 95, 120
Сьрода-Сьльонска, повіт 121

Талергоф 43
Тарнавка 123
Тарнов 30
Творильне 123
Телесниця Ошварова 124
Тенетиська 120
Теребінь 73
Терець 51
Тернопіль, воєводство 204
Тилич 117
Тисовець 124
Тисьменичі 71
Тиханя 124
Тишівці 75
Тісна 53, 124, 189
Томашів Люблінський 73—75
Томашів Люблінський, повіт 28, 41, 70, 74, 75
Торговиця 137
Торонто 100, 116, 124, 159
Тросіни 186
Тростянець 124
Туреччина 130, 134, 175, 216, 220

Угерці 124
Угорщина 105, 110, 176, 217
Ужгород 159
Українська держава — див. Україна
Українська Народна Республіка — див. Україна
Українська Радянська Соціалістична Республіка — див. Україна
Україна 9, 13, 38, 49, 52, 58, 60—62, 64, 69, 98—100, 102, 104—108, 110, 112, 115, 117—120, 127—139, 141—143, 145—

162, 166, 168, 176, 181, 184, 194—197, 199, 201—211, 213, 216, 217, 220, 223, 224, 230
Устіянова Горішня 124
Устрики Верхні 49
Устя Руське 94, 95

Філадельфія 117, 156, 159
Фінляндія 142
Флоринка 103, 117, 118, 120
Франкфурт-на-Майні 158
Франція 105, 169, 173, 216, 222, 226
Фредрополь 124

Харків 162, 176
Харків, губернія 157
Хмільок 69
Ходиванці 69
Холм 69, 119, 206, 209
Холмщина 6, 28, 42, 67, 68, 70, 72, 76—78, 120, 151, 159, 166, 172, 177, 178, 184, 200, 206, 224
Хревт 124
Хрусти 35
Хшанів 114

Царинське 124
Центральна Європа 151, 194, 216
Центрально-Східна Україна 147, 152
Циганок-Желіхов 114, 121

Червен 155
Чернігів 136, 162
Чернігів, губернія 157
Чертижне 124
Чехословаччина 15, 18, 29, 56, 110, 169, 173, 217
Чопів 73, 78
Чорна Вода 17
Чорне 120
Чорне море 132, 219
Чорнобиль 203
Чортків 198

Швейцарія 217
Швеція 136, 142, 216
Шляхтова 17, 120
Штум 31

Щавне-Куляшне 41
Щакова 29
Щербанівка 124
Щецін 23, 41, 84, 96, 185
Щецін, воєводство 44, 79, 107

Югославія 217
Юнкерс 116

Яблонки 189
Яблониця Руська 117
Явірець 124
Явірник 124
Явожно 15, 16, 24—36, 43—45, 64, 81, 82, 94, 96, 108, 120, 121, 200
Яворки 17
Ямна Горішня 124
Янківці 124
Японія 176
Ярослав 56
Ярослав, повіт 41, 95
Ярославець 73
Ясель 124
Ясна Гора 109

УКЛАЛА Т. Павлишина.

ЗМІСТ

Частина 1

Місило Євген. Українці у Польщі (1944—1947): генеза акції «Вісла» * 6
Документи про акцію «Вісла» * 18
Місило Євген. Жертви Явожна * 24
Документи про концтабір Явожно * 33
Трухан Мирослав. Акція «Вісла» 37
Ольшанський Тадеуш Анджей. Навколо операції «Вісла» * 47
Місило Євген. Оссолінеум 59

Частина 2

Митрополит Андрей Шептицький: «Не убий!» 66
Жуків Б. Нищення церков на Холмщині в 1938 р. 67
Отець Гриник Василь. Церква у рідному краю і в Польщі. *(Спогади)* 79
Місило Євген. Греко-Католицька Церква у Польщі (1944—1947) 100
Українські католицькі церкви, зруйновані в Польщі *(Список)* . . . 122

Частина 3

Лисяк-Рудницький Іван. Польсько-українські стосунки: тягар історії 126
Мокрий Володимир. Сьогодні, вчора, завтра поляків та українців * 160
Лилик Сергій. Перспективи україно-польських взаємин: погляд з України 196
Сверстюк Євген. З листа до Адама Міхніка 211
Камінський Анджей Суліма. «У колі моральної та політичної сліпоти: Україна й українці в очах поляків» *(Уривок зі статті)* . 212

Замість післямови

Дашкевич Ярослав.* Для кого дорога до нікуди? *(Нотатки на полях збірника про польсько-українські взаємини) 214

Відомості про авторів 231

Іменний покажчик 234

Географічний покажчик 240

* Переклав з польської мови А. Павлишин.

Научно-популярное издание

УКРАИНА И ПОЛЬША МЕЖДУ ПРОШЛЫМ И БУДУЩИМ

Сборник документов, материалов
и аналитических статей
Составитель *А. С. Павлышин*

(На украинском языке)

Технічний редактор *С. Потапов*
Коректор *Т. Павлишина*

Н/К

Здано до фотонабору 09.04.91. Підписано до друку 05.07.91. Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Друк високий з ФПФ. Гарнітура літературна. Умовн. друк. арк. 13,02. Умовн. фарб.-відб. 13,36. Обліков. видавн. арк. 15,69. Тираж 60 000 прим. Зам. 1-156. Ціна 4 крб.

Видавничий центр «Фенікс» Експериментального підприємства громадських організацій м. Львова (ЕСПООЛ)
290058, Львів, вул. Ульянівська, 11.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

У 45 **Україна і Польща** між минулим і майбутнім / Упор. А. С. Павлишин.— Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991.— 247 с.
ISBN 5-7707-0626-0

Вперше в Україні у книзі висвітлюються замовчувані раніше теми: причини українсько-польської конфронтації у XX столітті, переслідування у Польщі українського національно-визвольного руху та національних церков, масові депортації українського населення в ході акції «Вісла» у 1947 р. та ув'язнення українців у концтаборі Явожно, спроби українсько-польського порозуміння.

У $\frac{0503020902-006}{91}$ Без оголошення ББК 63.3(2Ук)+63.3(4П)